

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

Кафедра психології та соціальних наук

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ КОМПЛЕКС
НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ**

Філософія

Для спеціальності: 014 Середня освіта (Фізична культура)

Автори:
Канд..філос.н.,,
доцент кафедри психології та соціальних наук
Шпачинський І.Л.

Затверджено на засіданні кафедри психології
Протокол від «26» серпня 2020 року № 1

Зміст навчально-методичного комплексу

1. титульна сторінка
2. витяги з ОКХ, ОПШ спеціальності
3. навчальна програма
4. робоча навчальна програма
5. навчально-методичні матеріали (НММ) для проведення лекцій, практичних(семінарських) занять, самостійної роботи студентів
6. засоби діагностики навчальних досягнень студентів

Мета курсу: дати уявлення про специфіку філософії як важливого компонента історії й культури людства, історичного типу світогляду; показати методологічну роль філософії в осмисленні онтологічних, гносеологічних, культурологічних і соціальних проблем сучасності; ознайомити з історією філософської думки, зокрема в Україні, з досягненнями сучасної філософії; окреслити ті ідеї в історії філософії, які виявилися найбільш продуктивними для розвитку сучасної науки та суспільної думки; сприяти формуванню у студентів здібностей до аналітичного мислення, самостійного застосування здобутків сучасної методології філософського знання у педагогічній творчості, науково-дослідницькій роботі; допомагати осмисленню смисложиттєвих, екзистенційних проблем сучасності, найважливіших напрямів трансформації життєвого світу постіндустріальної цивілізації; розвивати толерантне відношення до альтернативних позицій у релігійній, філософській, політичній та інших сферах життя; здатність самостійно аналізувати складні явища соціокультурного буття.

Завдання курсу:

- засвоєння знань, що складають зміст філософії як науки, усвідомлення системи її категорій, понять і термінів; осмислення провідних характерних особливостей філософського мислення;
- ознайомлення студентів з основними досягненнями світової філософської думки; включення студентів в активний процес осмислення засад та історичних кроків європейської філософії;
- показати проблематику сучасної філософії, виділити особливості її стилю мислення; з'ясувати зв'язки сучасної філософії із болючими проблемами сучасної суспільної історії; пояснити зв'язки сучасної філософії із іншими напрямками інтелектуальної діяльності – наукою, релігією, мистецтвом, соціальними та політичними теоріями;
- визначити роль української філософії в розвитку української культури, позначити її зв'язок із історією світової філософії; виявити провідні тенденції сучасного розвитку української філософії;
- виявити особливості проявів філософського мислення у сфері осмислення засад дійсності, окреслити найважливіші особливості сучасної наукової картини світу;
- окреслити роль філософського знання в життєвому самовизначенні людини, показати проблематичність людського буття та водночас його складність, багатовимірність, невечерпність.

Витяг із ОКХ

У результаті вивчення дисципліни студент оволодіває такими компетентностями:

I. Загальнопредметні:

ЗК 1. Здатність діяти етично, соціально відповідально та свідомо.

ЗК 3. Здатність до пошуку інформації, її аналізу та критичного оцінювання.

ЗК 4. Здатність застосовувати набуті знання в практичних ситуаціях.

ЗК 6. Здатність до самовдосконалення та саморозвитку.

ЗК 9. Здатність до адаптації та дії в новій ситуації на основі креативності.

ЗК 10. Здатність розуміти стратегію сталого розвитку людства.

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

Кафедра психології та суспільних наук

**ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
Філософія**

Ступінь бакалавра

Спеціальність 014 Середня освіта (Фізична культура)
Освітньо-професійна програма «Середня освіта (Фізична культура)»

2020-2021 навчальний рік

ПРОГРАМУ РОЗРОБЛЕНО ТА ВНЕСЕНО: Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухомлинського

РОЗРОБНИК ПРОГРАМИ: Шпачинський Ігор Леонідович, кандидат філософських наук,
доцент кафедри психології та соціальних наук

Рецензент: Патлайчук Оксана Віталіївна - доцент кафедри філософії та культурології
[НУК ім. адмірала Макарова](#)

Програму схвалено на засіданні кафедри психології та соціальних наук

Протокол № ___ від «___» _____ 20__ року

Завідувач кафедри _____ (Савенкова І. І.)

Програму погоджено з гарантом ОП (Середня освіта (Фізична культура))

_____ Литвиненко О.М.

Програму погоджено навчально-методичною комісією факультету

Протокол № ___ від «___» _____ 20__ року

Голова навчально-методичної комісії _____ (Чугуєва І. Є.)

Програму погоджено навчально-методичною комісією університету

Протокол від “27” серпня 2020 року № 1

Голова навчально-методичної комісії _____ (Кузнецова О.А.)

Навчальна дисципліна «Філософія» є базовою навчальною дисципліною циклу соціально-гуманітарної підготовки студентів усіх галузей знань першого (бакалаврського) рівня у закладах вищої освіти України. Її вивчення дозволяє студентам – майбутнім фахівцям і представникам суспільної еліти – оволодіти знаннями та навиками теоретичного осмислення визначальних аспектів і закономірностей життєдіяльності людини у відношеннях до природи, суспільства, історії, науки, техніки, досягнути найбільш загальні основи буття світу та людини, свідомості, пізнання, цінностей, глобальних проблем сучасної епохи. Нормативний курс «Філософія» змістовно зіставляється з циклом дисциплін соціально-гуманітарного напрямку: «Психологія», «Соціологія», «Політологія» «Культурологія», «Історія світової та української культури». Навчальна дисципліна «Філософія» орієнтована на забезпечення світоглядного аспекту освіти, формування основи філософського мислення студентів як структурної частини професійної підготовки.

Ключові слова: філософія, освіта, мислення, світогляд, цінності, культура.

The discipline “Philosophy” is the basic discipline of the cycle of social and humanitarian training of students of all fields of knowledge of the first (bachelor's) level in institutions of higher education of Ukraine. Its study allows students are future specialist and members of the social elite to master knowledge and skills of theoretical understanding of the defining aspects and patterns of human life in relation to nature, society, history, science, technology, to comprehend the most general bases of existence of the world and the person, consciousness, knowledge, values, global problems of a modern epoch. The normative course “Philosophy” is meaningfully compared with the cycle of disciplines of the socio-humanitarian direction: “Psychology”, “Sociology”, “Political Science”, “Culturology”, “History of the world and the ukrainian culture”. The discipline “Philosophy” is focused on providing a world-view aspect of education, the formation of the basic of philosophical thinking of students as a structural part of professional training.

Keywords: philosophy, education, mentality, world-view, values, culture.

ВСТУП

Програма вивчення нормативної навчальної дисципліни «ФІЛОСОФІЯ» складена Шпачинським І.Л. відповідно до освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів спеціальності 014 Середня освіта (Фізична культура) за освітньо-професійною програмою «Середня освіта Фізична культура»;

Курс спрямований на оволодіння студентами основами понятійного апарату філософії, озброєння їх практичними вміннями та навичками застосування цього апарата, розвиток філософського мислення.

Сучасне життя вимагає від кожної людини здатності до аналітичного мислення та вміння правильно орієнтуватись в складних та суперечливих тенденціях суспільного та світового розвитку. Така здатність людини формується і шляхом засвоєння вищих досягнень світової філософської думки. Саме вивчення філософії дозволяє людині не тільки проникати у сутність явищ та процесів, але і мати власну думку, формувати та удосконалювати свій світогляд.

Об'єктом вивчення дисципліни є загальні форми буття, мислення та пізнання людини, її відношення до світу.

Предметом філософії виступають загальні закони розвитку природи, суспільства, мислення та пізнання людини, розуміння сутності людського існування та місце людини серед інших явищ дійсності.

Міждисциплінарні зв'язки:

Внутрішньокафедральні зв'язки:

етика, соціологія, логіка, естетика, релігієзнавство.

Міжкафедральні зв'язки:

педагогіка, психологія, історія, літературознавство, зарубіжна література, кібернетика, фізика

Програма навчальної дисципліни складається з трьох кредитів:

1. Історія філософії.
2. Онтологія.
3. Гносеологія.

1. Мета та завдання навчальної дисципліни та очікувані результати

1.1. **Метою** викладання навчальної дисципліни „Філософія” є: дати уявлення про специфіку філософії як важливого компонента історії й культури людства, історичного типу світогляду; показати методологічну роль філософії в осмисленні онтологічних, гносеологічних, культурологічних і соціальних проблем сучасності; ознайомити з історією філософської думки, зокрема в Україні, з досягненнями сучасної філософії; окреслити ті ідеї в історії філософії, які виявилися найбільш продуктивними для розвитку сучасної науки та суспільної думки; сприяти формуванню у студентів здібностей до аналітичного мислення, самостійного застосування здобутків сучасної методології філософського знання у педагогічній творчості, науково-дослідницькій роботі; допомагати осмисленню смисложиттєвих, екзистенційних проблем сучасності, найважливіших напрямів трансформації життєвого світу постіндустріальної цивілізації; розвивати толерантне відношення до альтернативних позицій у релігійній, філософській, політичній та інших сферах життя; здатність самостійно аналізувати складні явища соціокультурного буття.

1.2. Основними **завданнями** вивчення дисципліни „Філософія” є:

- засвоєння знань, що складають зміст філософії як науки, усвідомлення системи її категорій, понять і термінів; осмислення провідних характерних особливостей філософського мислення;
- ознайомлення студентів з основними досягненнями світової філософської думки; включення студентів в активний процес осмислення засад та історичних кроків європейської філософії;

- показати проблематику сучасної філософії, виділити особливості її стилю мислення; з'ясувати зв'язки сучасної філософії із болючими проблемами сучасної суспільної історії; пояснити зв'язки сучасної філософії із іншими напрямками інтелектуальної діяльності – наукою, релігією, мистецтвом, соціальними та політичними теоріями;
- визначити роль української філософії в розвитку української культури, позначити її зв'язок із історією світової філософії; виявити провідні тенденції сучасного розвитку української філософії;
- виявити особливості проявів філософського мислення у сфері осмислення засад дійсності, окреслити найважливіші особливості сучасної наукової картини світу;
- окреслити роль філософського знання в життєвому самовизначенні людини, показати проблематичність людського буття та водночас його складність, багатовимірність, невичерпність.

Програмні результати навчання:

ПРН 4. Показувати навички самостійної роботи, демонструвати критичне та самокритичне мислення.

ПРН 23. Здатний з дотриманням етичних норм формувати комунікаційну стратегію з колегами, соціальними партнерами, учнями й вихованцями та їхніми батьками;

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студент оволодіває такими компетентностями:

I. Загальнопредметні:

ЗК 1. Здатність діяти етично, соціально відповідально та свідомо.

ЗК 3. Здатність до пошуку інформації, її аналізу та критичного оцінювання.

ЗК 4. Здатність застосовувати набуті знання в практичних ситуаціях.

ЗК 6. Здатність до самовдосконалення та саморозвитку.

ЗК 9. Здатність до адаптації та дії в новій ситуації на основі креативності.

ЗК 10. Здатність розуміти стратегію сталого розвитку людства.

На вивчення навчальної дисципліни відводиться 90 годин/Зкредити ECTS.

2. Інформаційний обсяг навчальної дисципліни

Тема 1. *Філософія, її людські виміри і смисл.* Філософія, світогляд культура. Історичні типи світогляду: міф, релігія, науковий світогляд. Предмет філософії. Проблема начала філософії. Природа та типи філософських проблем. Головні напрями у філософії. Проблема метода у філософії. Діалектика та метафізика.. Функції філософії.

Тема 2. *Філософія Стародавнього світу.* Філософія Стародавнього Сходу та її своєрідність. Своєрідність філософії стародавньої Греції. Аристотель як систематизатор античної філософії.

Тема 3. *Філософія Середньовіччя та Відродження.* Християнська апологетика та патристика. Аврелій Августин та його вчення. Схоластика. Суперечка про природу понять: реалізм і номіналізм. Вчення Фоми Аквінського про єдність душі і тіла, про двоїстість істини, про співвідношення релігії, філософії і науки. Філософія Відродження. Філософія гуманізму. Антропоцентризм як реакція на середньовічний геоцентризм. Натурфілософія Відродження. Пантеїзм. Геліоцентризм і вчення про нескінченність Всесвіту. Соціальна філософія Відродження. Реформація, її ідеї.

Тема 4. *Філософія Нового часу.* Наукова революція ХУП ст. Головні риси філософії Нового часу. Проблема методу пізнання у філософії. Емпірична і раціоналістична

методологія. Теорія пізнання та емпіризм. Сенсуалістична теорія пізнання. Гносеологічний скептицизм. Раціоналістична теорія пізнання. Створення механістичної матеріалістичної картини світу. Поняття субстанції і модусів у філософії Спінози. Дуалізм Р.Декарта. Монадологія Г.Лейбніца. Вчення Т.Гоббса про державу. Соціально-політичні погляди Ф.Бекона, Дж.Локка, Б.Спінози. Проблема людини у філософії Просвітництва. Французький матеріалізм.

Тема 5. *Філософія у XIX-XX ст.*. Місце німецької класичної філософії в історії новоєвропейської філософії. Філософські погляди І.Канта докритичного та критичного періодів. Філософія Г.Гегеля: вчення про Абсолютну ідею та діалектичний метод дослідження. Наука логіки. Філософія природи. Філософія духу. Філософія історії. Антропологічний матеріалізм Л.Фейєрбаха. Плюралізм течій сучасної філософії. Некласична філософія кінця XIX – початку XX ст.. Ірраціоналістично-містична тенденція. Позитивістська тенденція. Загальні особливості філософії XX та початку XXI ст. Раціоналістична тенденція. Провідні філософські джерела та філософські ідеї часів Київської Русі. Становлення філософії українського духу в Києво-Могилянській академії. Життя та філософська діяльність Г.Сковороди. Український романтизм (М.Гоголь, М.Костомаров, П.Куліш та ін.) Філософські ідеї Т.Шевченка. Університетська філософія в Україні XIX ст..(С.Гогоцький, П.Юркевич та ін.) Соціально-філософські погляди Л.Українки, М. Драгоманова, І.Франка. Філософія періоду відродження українського духовного життя (В.Винниченко, М. Грушевський та ін.) Філософія України в радянський період. Розробка філософських проблем в сучасній Україні.

Тема 6. *Філософське розуміння світу.* Світоглядне значення проблеми буття. Проблема буття в історико-філософському окресленні. Категоріальні визначення буття. Основні форми буття. Буття людини як фундаментальна проблема філософії. Матеріальний світ та поняття матерії. Розвиток уявлень про матерію в історії філософії і природознавстві. Структурність та системність матерії. Поняття руху. Проблема руху в історії філософії та природознавстві.. Розвиток уявлень про простір та час в історії філософії та природознавстві. Субстанцій на і реляційна концепція простору і часу. Концепції простору та часу у сучасній науці. Проблема єдності світу. Проблема свідомості у філософії. Аналіз основних філософських концепцій свідомості. Проблема генезису свідомості. Філософія та сучасна наука про передумови виникнення свідомості..

Тема 7. *Діалектика та її альтернативи. Основні закони діалектики.* Діалектика як вчення про всезагальний зв'язок і розвиток матеріального та духовного світу. Історичні форми діалектики: стихійна діалектика античності, діалектика німецької класичної філософії, матеріалістична діалектика, „негативна діалектика”. Альтернативи діалектики. Метафізика. Метафізична і діалектична концепції розвитку. Софістика та еkleктика – альтернативи діалектики як логіки. Догматизм і релятивізм – альтернативи діалектики як теорії пізнання. Основні принципи діалектики.

Основні закони діалектики: взаємного переходу кількісних змін у якісні, єдності та боротьби протилежностей, заперечення заперечення. Категорії діалектики: одиничне, загальне та особливе; зміст і форма; сутність та явище; причина та наслідок; необхідність і випадковість; можливість і дійсність. Методологічна роль категорій діалектики у вивченні розвитку природи, суспільства та мислення.

Тема 8. *Пізнавальний процес: сутність та структура.* Специфіка філософського підходу до пізнання. Гносеологія та її місце у структурі філософського знання. Проблема пізнаваності світу: аналіз основних підходів у різних філософських напрямках. Суб'єкт та об'єкт пізнання. Основні принципи теорії пізнання. Особливості пізнання природного, соціокультурного і духовного світу людини. Поняття, структура і форми практики.

Функції практики у пізнанні. Структура пізнавального процесу. Чуттєвий та раціональний ступіні пізнання. Діалектика процесу пізнання, Форми раціонального пізнання: відчуття, сприйняття, уявлення. Форми раціонального пізнання: поняття, судження, умовивід. Дилема емпіризму та раціоналізму.

Пізнання і творчість. Інтуїція та її роль у пізнанні. Проблема істини в філософії. Класична концепція істини та її альтернативи.

Тема 9. Проблема методу в філософії. Наукове пізнання та його специфічні ознаки: особливості об'єкта, цілей, засобів, методів і результатів наукового пізнання. Тенденція розвитку загальної методології. Методологія як стиль мислення. Емпіричний та теоретичний рівні наукового пізнання. Методи емпіричного дослідження. Специфіка і методи теоретичного пізнання. Загальнонаукові методи. Основні форми наукового пізнання: факт, проблема, гіпотеза, теорія. Структура і функції наукової теорії. Проблема наукової раціональності і форми поза наукового знання.

Типологія філософських проблем науки. Генезис науки. Тенденції розвитку науки. Наука як соціокультурний феномен. Філософія і наука: історичні форми взаємозв'язку. Статус і функції науки у сучасному суспільстві. Етика науки і проблема соціальної відповідальності вченого. Структура і динаміка науки. Наукові традиції і революції в науці. Особливості класичної, некласичної і постнекласичної науки. Проблема специфіки природознавчого і гуманітарного знання.

Тема 10. Філософський аналіз суспільства та історії. Поняття соціального в філософії. Специфіка предмета соціальної філософії. Поняття суспільства. Соціум як історичний процес. Суспільство як система: основні сфери суспільного життя та їх взаємозв'язок. Політична сфера суспільства. Природа і суспільство. Сучасне природознавство про історичні етапи розвитку природи.

Історичні форми взаємодії суспільства і природи. Особливості сучасної екологічної проблеми. Соціально-екологічні наслідки глобалізації. Екологічна ситуація в Україні. Поняття природи.. Народонаселення як передумова та суб'єкт історичного процесу. Історичні типи відтворення населення.

. Специфіка філософського аналізу феномена людини. Предмет і основні проблеми філософської антропології. Образи людини в історії філософії. Сцієнтистська, екзистенціальна і соціально-критична стратегії тлумачення буття людини у світі. Людина як єдність біологічного і соціального. Проблема походження людини. Людина як космопланетарний феномен. Антропокосмічна тема в історії філософії і культури. Коеволюція людини і природи. Людина та її середовище життя.

Соціальні та екзистенціальні аспекти буття людини. Співвідношення понять „людина”, „індивід”, „особа”, „особистість”. Етапи становлення соціальної сутності людини. Особистість та суспільство.

Духовна культура. Рівні суспільної свідомості: буденна і теоретична свідомість, ідеологія та суспільна психологія. Суспільна та індивідуальна свідомість. Основні форми суспільної свідомості.

Феномен культури та основні напрями його філософського аналізу: аксіологічний, діяльнісний, комунікативний підходи. Матеріальна і духовна культура суспільства. Суперечності у розвитку культури. Загальнолюдське і класове, інтернаціональне і національне у культурі. Проблема українського національного відродження і культура. Проблема єдності і різноманіття культурно-історичного процесу.

Глобальна екологічна криза: сутність та форми проявлення. Проблема нового екобуття людства.. Гармонізація відносин між людиною та природою.

Поняття соціального передбачення і прогнозування майбутнього. Концепції майбутнього людства. Сутність, основні види і методи соціального прогнозування.

3. Рекомендована література

Базова

1. Бойченко І.В., Бойченко М.І. Філософія. Навч. посібник. - К., 2006.
2. Черній А.М., Тимошенко З.І. Філософія. К., "2001.
3. Філософія. Навч. посібник. / Губерський Л.В. – К., 2004..
4. Миголатьєв А.А. Філософія. Її предмет и метод. // Соціально-гуманитарні знання, - 2006, №6.
5. Аристотель. Метафізика // Соч.: В 4-х т. – М., 1976. т.1.
6. Ильенков Э.В. Философия и культура. М., 1991.
7. Кукушкина Е., Логунова Л. Мироззрение, познание, практика. М., 1988.
8. Світогляд і духовна культура. К., 1993.
9. Богомолов А.С. Антична філософія., К., 1985.
10. Рассел Б. Історія західної філософії., К., 1999.
11. Чанышев А.П. Курс лекцій по древній філософії. М., 2001.
12. Асмус В.Ф. Антична філософія., М., 2004.
13. Платон. Апологія Сократа // Соч. В 4 т. Т. 1. М., 1966.
14. Аристотель. О душе // Соч. В 4 т. М., 1983. Т. 1.
15. Водолазов Г.Г. Наш сучасник Сократ. // Общественные науки и современность, 2005. № 5.
16. Соколов В.В. Европейская философия XV – XVIII веков. М., 2003..
17. Гулыга А.В. Немецкая классическая философия., М., 1986.
18. Мотрошилова Н.В. Возникновение и развитие философских идей., М., 1991.
19. Майданский А.Д. Дух и душа: Декарт и Спиноза // Человек, 2006, № 1.
20. Соколов В.В. Средневековая философия. М. 1989.
21. Майоров И.И. Формирование средневековой философии. М., 1979.
22. Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. М., 1980.
23. Августин Аврелий. Исповедь., М., 1972.
24. Боргаш Ю. Фома Аквинский. М., 1975.
25. Фромм Э. Психологизм и этика. М., 1992.
26. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. М., 1992.
27. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1991.
28. Горський В.С. Історія української філософії. К., 2004..
29. Замолеев С.М., Зац В.А. Философские идеи в культуре Киевской Руси. К., 1987.
30. Мацько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. К., 1990.
31. Філософія Відродження на Україні. К., 1990.
32. Арефьева В.С. Общество. Познание. Практика. М., 1988.
33. Вильчинский В.Д. Познание и практика в структуре деятельности. 1988.
34. Кукушкина Е.И., Логунова Л.Б. Мироззрение. Познание. Практика. М., 1989.
35. Ярошевский Г.М. Размышление о практике. М., 1976.
36. Ильин В.В., Юлдашев Л.Г. Современная научная философия: негеоцентричный материализм. - М., 2003.
37. Владимиров Ю.С. Метафізика. - М., 2002.
38. Уитроу Дж. Естественная философия времени. - М., 2002.
39. Авдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. М., 1994.

40. Дельгадо Х. Мозг и сознание. М., 1991.
41. Бабанин А.Ф. Введение в общую теорию мироздания. Понятийный аппарат и физические основы мироздания.-М., 2002.
42. Рубинштейн С.А. Бытие и сознание .Человек и мир. – М., 2003.
43. Законы и принципы материалистической диалектики. К., 1980.
44. Стеценко Н.И. Диалектика и идеология // Философские науки, 1991, № 1.
45. Кедров Б.М. Беседы о диалектике. М., 1985.
46. Соколов В.В. Средневековая философия. М. 1989.
47. Бычко И.В. Познание и свобода. М., 1968.
48. Лекторский В.А. Субъект и объект познания. М., 1980.

Допоміжна

1. Кун Т. Структура научных революций. М., 2005.
2. Качергин А.Н. Методы и формы научного познания. М., 1999.
3. Крымский С.Б. Научное знание и принципы его трансформации.
4. Верков В.Ф. Философия методологии науки. - М., 2004.
5. Канке в.А. Основные философские направления и концепции науки. М. 2004.
6. Добров Г.М. Социально-культурные функции естественных наук. К., 1987.
7. Ильин В.В., Качергин А.Г. Природа науки. М., 1986.
8. Андрущенко В.П. Михальченко І. Сучасна суспільна свідомість. К., 1986.
9. Несторенко В.Г. Вступ до філософії. Онтологія людини. К., 1985.
10. Бычко В. Познание и свобода. М., 1988.
11. Общественное сознание и его формы. М., 1986.
12. Андрущенко В.П., Михальченко М.С. Сучасна соціальна філософія. К., 1996.
13. Гиналова Л.И. Социальный детерминизм. М., 1986.
14. Бойченко В.І. Філософія історії. К., 2000.
15. Яковец Ю.В. История цивилизации. К., 1997.
16. Бойченко І.В., Бойченко М.І. Філософія історії: предмет, напрямки, детерміністські та ігрові концепції. К., 1995.
17. Вико Дж. Основания науки об общей природе наций. М. – К. 1994.
18. Волков Г. Три лика культуры. М., 1985.
19. Дробницкий О.Г. Мир оживших предков. М., 1967.
20. Ионин С.Г. Социология культуры. М., 1996.
21. Ерасов С.В. Социальная культурология. М., 1995.
22. Малахов А.А. Социальные ценности и нормы. К., 1976.
23. Давыдович В.Е. Теория идеала. Ростов-на-Дону. 1983.
24. Философия и ценностные формы сознания. М., 1978.
25. Ильин В.в. Аксиология.-М..2005.
26. Кон С.В. Познай себя. М., 1984.
27. Фромм Э. Человек для себя. М. 1998.
28. Франкл В. Человек в поисках смысла. М., 1993.
29. Максимов С.І. Особистість і суспільство. Харків. 1993.
30. Пролеев С.В. Духовність і буття людини. К., 1992.
31. Базалук О.А. Сущность человеческой жизни.-К..2002.
32. Научное предвидение общественных процессов. К., 1990.
33. Перцик Е.Н. Среда человека: предвидимое будущее. М., 1991.
34. Яковец Ю.В. История цивилизации. М., 1991.
35. Вернадский В.О. Научная мысль как планетарное явление. М., 1988.

36. Глобальні проблеми і загальнолюдські цінності. М. 1990.

37. Кузменко В.Л., Романчик О.К. На порозі цивілізацій (роздуми про майбутнє). Львів, 1991.

Інформаційні ресурси

1. <http://filosof.historic.ru> – Цифрова бібліотека з філософії.
2. http://platon.net/load/knigi_po_filosofii/Page-199 - Книги по філософії.

4. Форма підсумкового контролю успішності навчання: іспит.

5. Засоби діагностики успішності навчання:

– заліки; тести; реферати, есе; презентації результатів виконаних завдань та досліджень; презентації та виступи на наукових заходах; перелік питань для контролю та самоперевірки завдань самостійної роботи;

Загальна підсумкова оцінка формується за результатами поточного контролю, контролю за самостійною роботою студентів та підсумкового контролю.

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

Факультет педагогіки та психології
Кафедра психології та соціальних наук

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор із науково-педагогічної
роботи _____ О.А.Кузнєцова

28 серпня 2020 р.

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Філософія

Ступінь бакалавра

Галузь знань 01 Освіта / Педагогіка
Спеціальність 014 Середня освіта (Фізична культура)
Освітньо-професійна програма Середня освіта (Фізична культура)

2020-2021 навчальний рік

Розробник: Шпачинський Ігор Леонідович, кандидат філософських наук, доцент кафедри психології та соціальних наук, доцент _____ (Шпачинський І.Л.)

Робоча програма затверджена на засіданні кафедри психології та соціальних наук.

Протокол № 1 від “ 28” серпня 2020 року

Завідувач кафедри психології та соціальних наук

_____ (Савенкова І.І.)

Програму погоджено з гарантом ОП (Середня освіта (Фізична культура))

_____ Литвиненко О.М.

Анотація

Навчальна дисципліна «Філософія» є базовою навчальною дисципліною циклу соціально-гуманітарної підготовки студентів усіх галузей знань першого (бакалаврського) рівня у закладах вищої освіти України. Її вивчення дозволяє студентам – майбутнім фахівцям і представникам суспільної еліти – оволодіти знаннями та навиками теоретичного осмислення визначальних аспектів і закономірностей життєдіяльності людини у відношеннях до природи, суспільства, історії, науки, техніки, досягнути найбільш загальні основи буття світу та людини, свідомості, пізнання, цінностей, глобальних проблем сучасної епохи. Нормативний курс «Філософія» змістовно зіставляється з циклом дисциплін соціально-гуманітарного напрямку: «Психологія», «Соціологія», «Політологія», «Культурологія», «Історія світової та української культури». Навчальна дисципліна «Філософія» орієнтована на забезпечення світоглядного аспекту освіти, формування основи філософського мислення студентів як структурної частини професійної підготовки.

Ключові слова: філософія, освіта, мислення, світогляд, цінності, культура.

Abstract

The discipline “Philosophy” is the basic discipline of the cycle of social and humanitarian training of students of all fields of knowledge of the first (bachelor's) level in institutions of higher education of Ukraine. Its study allows students are future specialist and members of the social elite to master knowledge and skills of theoretical understanding of the defining aspects and patterns of human life in relation to nature, society, history, science, technology, to comprehend the most general bases of existence of the world and the person, consciousness, knowledge, values, global problems of a modern epoch. The normative course “Philosophy” is meaningfully compared with the cycle of disciplines of the socio-humanitarian direction: “Psychology”, “Sociology”, “Political Science”, “Culturology”, “History of the world and the ukrainian culture”. The discipline “Philosophy” is focused on providing a world-view aspect of education, the formation of the basic of philosophical thinking of students as a structural part of professional training.

Keywords: philosophy, education, mentality, world-view, values, culture.

1. Опис навчальної дисципліни

Денна форма навчання

Найменування показників	Галузь знань, освітній ступінь	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма навчання	
Кількість кредитів- 3	Галузь знань 01 Освіта / Педагогіка	<i>нормативна</i>	
Індивідуальне науково-дослідне завдання – есе, реферати, доповіді.	Спеціальність 014 Середня освіта (Фізична культура)	Семестр	
Загальна кількість годин - 90		3-й	
		Лекції	
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 2 самостійної роботи студента – 2	Ступінь: бакалавр	6 год.	
		Практичні, семінарські	
		10 год.	
		Лабораторні	
		Самостійна робота	
		74 год.	
http://moodle.mdu.edu.ua/report/insights/insights.php?modelid=5&contextid=16980		Вид контролю: іспит.	

Мова навчання – українська

Примітка.

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної і індивідуальної роботи становить: для денної форми навчання – 16 год. – аудиторні заняття, 74 год. – самостійна робота (17% / 83%)

Заочна форма навчання

Найменування показників	Галузь знань, освітній ступінь	Характеристика навчальної дисципліни		
		Заочна форма навчання		
Кількість кредитів- 3	Галузь знань 01Освіта Освіта / Педагогіка	нормативна		
Індивідуальне науково-дослідне завдання – есе, реферати, доповіді.	Спеціальність 014 Середня освіта (Фізична культура)	Семестр		
Загальна кількість годин - 90		3-й		
		Лекції		
		4 год		
		Практичні, семінарські		
		4год.		
		Лабораторні		
		Самостійна робота		
		82год.		
		Вид контролю: іспит.		
http://moodle.mdu.edu.ua/report/insights/insights.php?modelid=5&contextid=16980				

Мова навчання – українська

Примітка.

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної і індивідуальної роботи становить: для заочної форми навчання – 8год. – аудиторні заняття, 82 год. – самостійна робота (9% / 91%)

2. Мета, завдання навчальної дисципліни та очікувані результати

Мета курсу: дати уявлення про специфіку філософії як важливого компонента історії й культури людства, історичного типу світогляду; показати методологічну роль філософії в осмисленні онтологічних, гносеологічних, культурологічних і соціальних проблем сучасності; ознайомити з історією філософської думки, зокрема в Україні, з досягненнями сучасної філософії; окреслити ті ідеї в історії філософії, які виявилися найбільш продуктивними для розвитку сучасної науки та суспільної думки; сприяти формуванню у студентів здібностей до аналітичного мислення, самостійного застосування здобутків сучасної методології філософського знання у педагогічній творчості, науково-дослідницькій роботі; допомагати осмисленню смисложиттєвих, екзистенційних проблем сучасності, найважливіших напрямів трансформації життєвого світу постіндустріальної цивілізації; розвивати толерантне відношення до альтернативних позицій у релігійній, філософській, політичній та інших сферах життя; здатність самостійно аналізувати складні явища соціокультурного буття.

Завдання курсу:

- засвоєння знань, що складають зміст філософії як науки, усвідомлення системи її категорій, понять і термінів; осмислення провідних характерних особливостей філософського мислення;
- ознайомлення студентів з основними досягненнями світової філософської думки; включення студентів в активний процес осмислення засад та історичних кроків європейської філософії;
- показати проблематику сучасної філософії, виділити особливості її стилю мислення; з'ясувати зв'язки сучасної філософії із болючими проблемами сучасної суспільної історії; пояснити зв'язки сучасної філософії із іншими напрямами інтелектуальної діяльності – наукою, релігією, мистецтвом, соціальними та політичними теоріями;
- визначити роль української філософії в розвитку української культури, позначити її зв'язок із історією світової філософії; виявити провідні тенденції сучасного розвитку української філософії;
- виявити особливості проявів філософського мислення у сфері осмислення засад дійсності, окреслити найважливіші особливості сучасної наукової картини світу;
- окреслити роль філософського знання в життєвому самовизначенні людини, показати проблематичність людського буття та водночас його складність, багатомірність, невичерпність.

Передумови для вивчення дисципліни:

Студент повинен: мати світоглядні засади гуманної, соціально активної особистості, яка усвідомлює свою належність до етносоціального та соціально-культурного середовища, здатна розуміти значення життя як найвищої цінності; володіти способами діяльності та моделями поведінки, які відповідають загальноприйнятим нормам моралі та права; мати навички взаємодії в сім'ї, колективі, суспільстві шляхом активного спілкування із соціальним оточенням, накопичення досвіду комунікативної діяльності, дотримання правил толерантної поведінки, співпереживання та солідарності з іншими людьми в різноманітних життєвих ситуаціях, основ споживчої культури, вміння самостійно приймати рішення щодо власної поведінки.

Навчальна дисципліна складається з 3-х кредитів.

Програмні результати навчання:

ПРН 4. Показувати навички самостійної роботи, демонструвати критичне та самокритичне мислення.

ПРН 23. Здатний з дотриманням етичних норм формувати комунікаційну стратегію з колегами, соціальними партнерами, учнями й вихованцями та їхніми батьками;

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студент оволодіває такими компетентностями:

I. Загальнопредметні:

- ЗК 1.** Здатність діяти етично, соціально відповідально та свідомо.
- ЗК 3.** Здатність до пошуку інформації, її аналізу та критичного оцінювання.
- ЗК 4.** Здатність застосовувати набуті знання в практичних ситуаціях.
- ЗК 6.** Здатність до самовдосконалення та саморозвитку.
- ЗК 9.** Здатність до адаптації та дії в новій ситуації на основі креативності.
- ЗК 10.** Здатність розуміти стратегію сталого розвитку людства.

3. Програма навчальної дисципліни

Кредит 1. Історія філософії.

Тема 1. *Філософія, її людські виміри і смисл.* Філософія, світогляд культура. Історичні типи світогляду: міф, релігія, науковий світогляд. Предмет філософії. Проблема начала філософії. Природа та типи філософських проблем. Головні напрями у філософії. Проблема метода у філософії. Діалектика та метафізика.. Функції філософії.

Тема 2. *Філософія Стародавнього світу.* Філософія Стародавнього Сходу та її своєрідність. Своєрідність філософії стародавньої Греції. Аристотель як систематизатор античної філософії.

Тема 3. *Філософія Середньовіччя та Відродження.* Християнська апологетика та патристика. Аврелій Августин та його вчення. Схоластика. Суперечка про природу понять: реалізм і номіналізм. Вчення Фоми Аквінського про єдність душі і тіла, про двоїстість істини, про співвідношення релігії, філософії і науки. Філософія Відродження. Філософія гуманізму. Антропоцентризм як реакція на середньовічний геоцентризм. Натурфілософія Відродження. Пантеїзм. Геліоцентризм і вчення про нескінченність Всесвіту. Соціальна філософія Відродження. Реформація, її ідеї.

Тема 4. *Філософія Нового часу.* Наукова революція ХУІІ ст. Головні риси філософії Нового часу. Проблема методу пізнання у філософії. Емпірична і раціоналістична методологія. Теорія пізнання та емпіризм. Сенсуалістична теорія пізнання. Гносеологічний скептицизм. Раціоналістична теорія пізнання. Створення механістичної матеріалістичної картини світу. Поняття субстанції і модусів у філософії Спінози. Дуалізм Р.Декарта. Монадологія Г.Лейбніца. Вчення Т.Гоббса про державу. Соціально-політичні погляди Ф.Бекона, Дж.Локка, Б.Спінози. Проблема людини у філософії Просвітництва. Французький матеріалізм.

Тема 5. *Філософія у ХІХ-ХХ ст..* Місце німецької класичної філософії в історії новоєвропейської філософії. Філософські погляди І.Канта докритичного та критичного періодів. Філософія Г.Гегеля: вчення про Абсолютну ідею та діалектичний метод дослідження. Наука логіки. Філософія природи. Філософія духу. Філософія історії. Антропологічний матеріалізм Л.Фейєрбаха. Плуралізм течій сучасної філософії. Некласична філософія кінця ХІХ – початку ХХ ст.. Ірраціоналістично-містична тенденція. Позитивістська тенденція. Загальні особливості філософії ХХ та початку ХХІ ст. Раціоналістична тенденція. Провідні філософські джерела та філософські ідеї часів Київської Русі. Становлення філософії українського духу в Києво-Могилянській академії. Життя та філософська діяльність Г.Сковороди. Український романтизм (М.Гоголь, М.Костомаров, П.Куліш та ін.) Філософські ідеї Т.Шевченка. Університетська філософія в Україні ХІХ ст..(С.Гогоцький, П.Юркевич та ін.) Соціально-філософські погляди Л.Українки, М. Драгоманова, І.Франка. Філософія періоду відродження українського духовного життя (В.Винниченко, М. Грушевський та ін.) Філософія України в радянський період. Розробка філософських проблем в сучасній Україні.

Кредит 2. Онтологія.

Тема 6. *Філософське розуміння світу.* Світоглядне значення проблеми буття. Проблема буття в історико-філософському окресленні. Категоріальні визначення буття. Основні форми буття. Буття людини як фундаментальна проблема філософії. Матеріальний світ та поняття матерії. Розвиток уявлень про матерію в історії філософії і природознавстві. Структурність та системність матерії. Поняття руху. Проблема руху в історії філософії та природознавстві.. Розвиток уявлень про простір та час в історії філософії та

природознавстві. Субстанційна і реляційна концепція простору і часу. Концепції простору та часу у сучасній науці. Проблема єдності світу. Проблема свідомості у філософії. Аналіз основних філософських концепцій свідомості. Проблема генезису свідомості. Філософія та сучасна наука про передумови виникнення свідомості..

Тема 7. Діалектика та її альтернативи. Основні закони діалектики. Діалектика як вчення про всезагальний зв'язок і розвиток матеріального та духовного світу. Історичні форми діалектики: стихійна діалектика античності, діалектика німецької класичної філософії, матеріалістична діалектика, „негативна діалектика”. Альтернативи діалектики. Метафізика. Метафізична і діалектична концепції розвитку. Софістика та еклектика – альтернативи діалектики як логіки. Догматизм і релятивізм – альтернативи діалектики як теорії пізнання. Основні принципи діалектики.

Основні закони діалектики: взаємного переходу кількісних змін у якісні, єдності та боротьби протилежностей, заперечення заперечення. Категорії діалектики: одиничне, загальне та особливе; зміст і форма; сутність та явище; причина та наслідок; необхідність і випадковість; можливість і дійсність. Методологічна роль категорій діалектики у вивченні розвитку природи, суспільства та мислення.

Кредит 3. Гносеологія.

Тема 8. Пізнавальний процес: сутність та структура. Специфіка філософського підходу до пізнання. Гносеологія та її місце у структурі філософського знання. Проблема пізнаваності світу: аналіз основних підходів у різних філософських напрямках. Суб'єкт та об'єкт пізнання. Основні принципи теорії пізнання. Особливості пізнання природного, соціокультурного і духовного світу людини. Поняття, структура і форми практики. Функції практики у пізнанні. Структура пізнавального процесу. Чуттєвий та раціональний ступіні пізнання. Діалектика процесу пізнання, Форми раціонального пізнання: відчуття, сприйняття, уявлення. Форми раціонального пізнання: поняття, судження, умовивід. Дилема емпіризму та раціоналізму.

Пізнання і творчість. Інтуїція та її роль у пізнанні. Проблема істини в філософії. Класична концепція істини та її альтернативи.

Тема 9. Проблема методу в філософії. Наукове пізнання та його специфічні ознаки: особливості об'єкта, цілей, засобів, методів і результатів наукового пізнання. Тенденція розвитку загальної методології. Методологія як стиль мислення. Емпіричний та теоретичний рівні наукового пізнання. Методи емпіричного дослідження. Специфіка і методи теоретичного пізнання. Загальнонаукові методи. Основні форми наукового пізнання: факт, проблема, гіпотеза, теорія. Структура і функції наукової теорії. Проблема наукової раціональності і форми поза наукового знання.

Типологія філософських проблем науки. Генезис науки. Тенденції розвитку науки. Наука як соціокультурний феномен. Філософія і наука: історичні форми взаємозв'язку. Статус і функції науки у сучасному суспільстві. Етика науки і проблема соціальної відповідальності вченого. Структура і динаміка науки. Наукові традиції і революції в науці. Особливості класичної, некласичної і постнекласичної науки. Проблема специфіки природознавчого і гуманітарного знання.

Тема 10. Філософський аналіз суспільства та історії. Поняття соціального в філософії. Специфіка предмета соціальної філософії. Поняття суспільства. Соціум як історичний процес. Суспільство як система: основні сфери суспільного життя та їх взаємозв'язок. Політична сфера суспільства. Природа і суспільство. Сучасне природознавство про історичні етапи розвитку природи.

Історичні форми взаємодії суспільства і природи. Особливості сучасної екологічної проблеми. Соціально-екологічні наслідки глобалізації. Екологічна ситуація в Україні. Поняття природи.. Народонаселення як передумова та суб'єкт історичного процесу. Історичні типи відтворення населення.

. Специфіка філософського аналізу феномена людини. Предмет і основні проблеми філософської антропології. Образи людини в історії філософії. Сцієнтистська,

екзистенціальна і соціально-критична стратегії тлумачення буття людини у світі. Людина як єдність біологічного і соціального. Проблема походження людини. Людина як космопланетарний феномен. Антропокосмічна тема в історії філософії і культури. Коеволюція людини і природи. Людина та її середовище життя.

Соціальні та екзистенціальні аспекти буття людини. Співвідношення понять „людина”, „індивід”, „особа”, „особистість”. Етапи становлення соціальної сутності людини. Особистість та суспільство.

Духовна культура. Рівні суспільної свідомості: буденна і теоретична свідомість, ідеологія та суспільна психологія. Суспільна та індивідуальна свідомість. Основні форми суспільної свідомості.

Феномен культури та основні напрями його філософського аналізу: аксіологічний, діяльнісний, комунікативний підходи. Матеріальна і духовна культура суспільства. Суперечності у розвитку культури. Загальнолюдське і класове, інтернаціональне і національне у культурі. Проблема українського національного відродження і культура. Проблема єдності і різноманіття культурно-історичного процесу.

Глобальна екологічна криза: сутність та форми проявлення. Проблема нового екобуття людства.. Гармонізація відносин між людиною та природою.

Поняття соціального передбачення і прогнозування майбутнього. Концепції майбутнього людства. Сутність, основні види і методи соціального прогнозування.

4. Структура навчальної дисципліни

Денна форма навчання

Назви кредитів і тем	Кількість годин					
	Усього	у тому числі				
		л	п	лаб	інд	ср
1	2	3	4	5	6	7
Кредит 1: Історія філософії.						
Тема 1. Філософія, її людські виміри і смисл	8	2	2	-	-	4
Тема 2. Філософія Стародавнього світу	7	-	2	-	-	5
Тема 3. Філософія Середньовіччя та Відродження	5	-	-	-	-	5
Тема 4. Філософія Нового часу	5	-	-	-	-	5
Тема 5. Філософія у XIX-XX ст..	5	-	-	-	-	5
Усього	30	2	4			24
Кредит 2: Онтологія.						
Тема 6. Філософське розуміння світу	15	2	2	-	-	11
Тема 7. Діалектика та її альтернативи. Основні закони діалектики	15	-	2	-	-	13
Усього	30	2	4			24
Кредит 3. Гносеологія						
Тема 8. Пізнавальний процес: сутність та структура	10	-	-	-	-	10
Тема 9. Проблема методу в філософії	10	-	-			10
Тема 10. Філософський аналіз суспільства та історії	10	2	2	-	-	6
Усього	30	2	2			26
Усього годин	90	6	10	-	-	74

Заочна форма навчання

Назви кредитів і тем	Кількість годин					
	Усього	у тому числі				
		л	п	лаб	інд	ср
1	2	3	4	5	6	7
Кредит 1: Історія філософії.						
Тема 1. Філософія, її людські виміри і смисл	7	2	-	-	-	5
Тема 2. Філософія Стародавнього світу	7	-	2	-	-	5
Тема 3. Філософія Середньовіччя та Відродження	6	-	-	-	-	6
Тема 4. Філософія Нового часу	5	-	-	-	-	5
Тема 5. Філософія у XIX-XX ст..	6	-	-	-	-	6
Усього	31	2	2			27
Кредит 2: Онтологія.						
Тема 6. Філософське розуміння світу	16	2	-	-	-	14
Тема 7. Діалектика та її альтернативи. Основні закони діалектики	13	-	-	-	-	13
Усього	29	2	-			27
Кредит 3. Гносеологія						
Тема 8. Пізнавальний процес: сутність та структура	10	-	-	-	-	10
Тема 9. Проблема методу в філософії	10	-	-			10
Тема 10. Філософський аналіз суспільства та історії	10	-	2	-	-	8
Усього	30	-	2			28
Усього годин	90	4	4	-	-	82

5. Теми лекційних занять Денна форма навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
Кредит 1 Історія філософії		
1	Тема 1. Філософія, її людські виміри і смисл.	2
Кредит 2 Онтологія.		
2	Тема 6. Філософське розуміння світу	2
Кредит 3. Гносеологія		
3	Тема 10. Філософський аналіз суспільства та історії	2
	Разом:	6

Заочна форма навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
Кредит 1 Історія філософії		
1	Тема 1. Філософія, її людські виміри і смисл.	2
Кредит 2 Онтологія.		
2	Тема 6. Філософське розуміння світу	2
	Разом:	4

6. Теми практичних занять Денна форма навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
Кредит 1: Історія філософії		
1	Філософія, її людські виміри і смисл	2
2	Філософія Стародавнього світу	2
Кредит 2: Онтологія		

3	Філософське розуміння світу	2
4	Діалектика та її альтернативи. Основні закони діалектики	2
Кредит 3. Гносеологія		
5	Філософський аналіз суспільства та історії	2
	Разом	10

Заочна форма навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
Кредит 1: Історія філософії		
1	Філософія Стародавнього світу	2
Кредит 3. Гносеологія		
2	Філософський аналіз суспільства та історії	2
	Разом	4

7. Самостійна робота Денна форма навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
Кредит 1: Історія філософії		
1	Структура філософії	4
2	Особливості формування античної філософії	5
3	Наукова революція XVI-XVII ст.. та її вплив на розвиток філософії	5
4	Місце німецької класичної філософії в історії філософської думки	5
5	Філософія ірраціоналізму	5
Кредит 2: Онтологія		
6	Філософія позитивізму та емпіріокритицизму	11
7	Проблема свідомості у філософії. Структурні рівні свідомості.	13
Кредит 3. Гносеологія		
8	Метафізика як антипод діалектики	10
9	Рівні та форми наукового пізнання.	10
10	Свобода і необхідність. Форми суспільної свідомості. Ідея прогресу в історії соц.. філософії.	6
	Разом	74

Заочна форма навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
Кредит 1: Історія філософії		
1	Структура філософії	5
2	Особливості формування античної філософії	5
3	Наукова революція XVI-XVII ст.. та її вплив на розвиток філософії	6
4	Місце німецької класичної філософії в історії філософської думки	5
5	Філософія ірраціоналізму	6
Кредит 2: Онтологія		
6	Філософія позитивізму та емпіріокритицизму	14
7	Проблема свідомості у філософії. Структурні рівні свідомості.	13
Кредит 3. Гносеологія		
8	Метафізика як антипод діалектики	10
9	Рівні та форми наукового пізнання.	10
10	Свобода і необхідність. Форми суспільної свідомості. Ідея прогресу в історії соц.. філософії.	8
	Разом	82

8. Індивідуальне науково-дослідне завдання – написання есе, , індивідуальне завдання, конспект першоджерел, творче завдання, захист реферату, доповідь, колоквиум.

Загальні вимоги до виконання індивідуального завдання:

- самостійність виконання;
- логічність і послідовність викладення матеріалу;
- повнота виконання завдання;
- обґрунтованість висновків;
- використання статистичної інформації та довідкової літератури;
- наявність конкретних пропозицій;
- якість оформлення;
- вміння захищати результати проведеного дослідження.

9. Форми роботи та критерії оцінювання

Рейтинговий контроль знань студентів здійснюється за 100-бальною шкалою:

Шкала оцінювання: національна та ECTS

ОЦІНКА ECTS	СУМА БАЛІВ	ОЦІНКА ЗА НАЦІОНАЛЬНОЮ ШКАЛОЮ	
		екзамен	залік
A	90-100	5 (відмінно)	5/відм./зараховано
B	80-89	4 (добре)	4/добре/ зараховано
C	65-79		
D	55-64	3 (задовільно)	3/задов./ зараховано
E	50-54		
FX	35-49	2 (незадовільно)	Не зараховано

Форми поточного та підсумкового контролю

Комплексна діагностика знань, умінь та навичок студентів здійснюється на основі результатів проведення поточного і підсумкового контролю знань (іспиту).

Завданням поточного контролю є систематична перевірка розуміння та засвоєння програмного матеріалу, виконання практичних робіт, умінь самостійно опрацьовувати тести, складання конспекту, написання звіту, реферату, здатності публічно чи письмово представляти певний матеріал.

Завданням підсумкового контролю (іспиту) є підсумкова перевірка глибини засвоєння студентом програмного матеріалу дисципліни, логіки та взаємозв'язків між окремими її розділами, здатність творчого використання набутих знань, умінь сформулювати своє ставлення до певної проблеми, що впливає зі змісту дисципліни тощо.

Контроль знань студентів здійснюється за кредитно–трансферною системою.

Поточний контроль виявляє ступінь самопідготовки та самоорганізації студента, його активність на заняттях, зацікавленість в опануванні основних проблем курсу, рівень виконання завдань для самостійної роботи. Здійснюється у таких формах:

- Усна доповідь та доповнення на семінарському занятті;
- Перевірка конспектів лекцій та опрацьованої додаткової літератури;
- тести за вивченими темами;
- індивідуальні завдання;

Підсумковий контроль знань у формі іспиту.

Головним елементом підсумкового контролю рівня та характеру засвоєння знань студентами є виконання ними мкр і тестів за трьома рівнями: *ознайомчим, понятійно-аналітичним та продуктивно-синтетичним.*

Критерії оцінювання знань та умінь студентів

При усних відповідях: повнота розкриття питання та розуміння матеріалу; логіка викладення матеріалу та культура мовлення; використання різних способів аргументації для підкріплення своєї відповіді; використання основної та додаткової літератури, творче її

опрацювання; уміння робити порівняння, співставлення та висновки, вміння давати вичерпні відповіді на поставлені запитання.

При виконанні письмових завдань: повнота та систематизованість матеріалу, акуратність в оформленні письмової роботи, використання інформаційних технологій та комп'ютерної техніки.

Для визначення ступеню оволодіння навчальним матеріалом із подальшим його оцінюванням застосовуються наступні рівні досягнень студентів:

«Високий рівень». Студент вільно володіє навчальним матеріалом на підставі вивченої основної та додаткової літератури, аргументовано висловлює свої думки, проявляє творчий підхід до виконання індивідуальних та колективних завдань при самостійній роботі.

«Достатній рівень». Студент володіє певним обсягом навчального матеріалу, здатний його аналізувати, але не має достатніх знань та вмінь для формування висновків, допускає несуттєві неточності.

«Задовільний рівень». Студент володіє навчальним матеріалом на репродуктивному рівні або володіє частиною матеріалу, уміє використовувати знання в стандартних ситуаціях.

«Низький рівень». Студент володіє навчальним матеріалом поверхово й фрагментарно.

«Незадовільний рівень». Студент не володіє навчальним матеріалом.

Підсумковий бал є результатом оцінювання досягнень студента в усіх аспектах його навчальної діяльності з дисципліни : усна відповідь, написання рефератів та доповідей, виконання тестових та індивідуальних творчо-пошукових завдань, конспектування лекційного матеріалу та матеріалу до семінарських занять, відвідування та активна участь під час аудиторних занять; якість виконання ректорських контрольних робіт, характер відповіді під час екзамену.

Відповідний розподіл балів, які отримують студенти

Поточне оцінювання та самостійна робота										Контрольна робота	Іспит	Накопичувальні бали/ Сума
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	T9	T10			
10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	80	120	300

10. Засоби діагностики

Засобами діагностики та методами демонстрування результатів навчання є:

– заліки; тести; реферати, есе; презентації результатів виконаних завдань та досліджень; презентації та виступи на наукових заходах; перелік питань для контролю та самоперевірки завдань самостійної роботи;

11. Методи навчання

Загальнонаукові методи:

індукція, дедукція, аналіз, синтез, аналогія, абстрагування.

Методи активізації та оптимізації навчального процесу: дискусія, диспут, бесіда, самоаналіз та самоконтроль.

12. Рекомендована література

Базова

Підручники та посібники

4. Бойченко І.В., Бойченко М.І. Філософія. Навч. посібник. - К., 2006.
5. Черній А.М., Тимошенко З.І. Філософія. К., "2001.
6. Філософія. Навч. посібник. / Губерський Л.В. – К., 2004..
4. Мигольцев А.А. Філософія. Её предмет и метод. // Социально-гуманитарные знания, - 2006, №6.
6. Ильенков Э.В. Философия и культура. М., 1991.

7. Кукушкина Е., Логунова Л. Мировоззрение, познание, практика. М., 1988.
8. Світогляд і духовна культура. К., 1993.
9. Богомолов А.С. Антична філософія., К., 1985.
10. Рассел Б. История западной философии., К., 1999.
11. Чанышев А.П. Курс лекций по древней философии. М., 2001.
12. Асмус В.Ф. Античная философия., М., 2004.
15. Водолазов Г.Г. Наш современник Сократ. // Общественные науки и современность, 2005. № 5.
16. Соколов В.В. Европейская философия XV – XVIII веков. М., 2003..
17. Гулыга А.В. Немецкая классическая философия., М., 1986.
18. Мотрошилова Н.В. Возникновение и развитие философских идей., М., 1991.
19. Майданский А.Д. Дух и душа: Декарт и Спиноза // Человек, 2006, № 1.
20. Соколов В.В. Средневековая философия. М. 1989.
21. Майоров И.И. Формирование средневековой философии. М., 1979.
22. Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. М., 1980.
24. Боргаш Ю. Фома Аквинский. М., 1975.
28. Горський В.С. Історія української філософії. К., 2004..
29. Замолеев С.М., Зац В.А. Философские идеи в культуре Киевской Руси. К., 1987.
30. Мацько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. К., 1990.
31. Філософія Відродження на Україні. К., 1990.
32. Арефьева В.С. Общество. Познание. Практика. М., 1988.
33. Вильчинский В.Д. Познание и практика в структуре деятельности. 1988.
34. Кукушкина Е.И., Логунова Л.Б. Мировоззрение. Познание. Практика. М., 1989.
35. Ярошевский Г.М. Размышление о практике. М., 1976.
36. Ильин В.В., Юлдашев Л.Г. Современная научная философия: негеоцентричный материализм.-М., 2003.
37. Владимиров Ю.С. Метафизика. -М., 2002.
38. Уитроу Дж. Естественная философия времени.-М., 2002.
39. Авдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. М., 1994.
40. Дельгадо Х. Мозг и сознание. М., 1991.
41. Бабанин А.Ф. Введение в общую теорию мироздания. Понятийный аппарат и физические основы мироздания.-М., 2002.
42. Рубинштейн С.А. Бытие и сознание .Человек и мир. – М., 2003.
43. Законы и принципы материалистической диалектики. К., 1980.
44. Стеценко Н.И. Диалектика и идеология // Философские науки, 1991, № 1.
45. Кедров Б.М. Беседы о диалектике. М., 1985.
46. Соколов В.В. Средневековая философия. М. 1989.
47. Бычко И.В. Познание и свобода. М., 1968.
48. Лекторский В.А. Субъект и объект познания. М., 1980.

Першоджерела

- Аристотель. Метафизика // Соч.: В 4-х т. – М., 1976. т.1.
 Платон. Апология Сократа // Соч. В 4 т. Т. 1. М., 1966.
 Аристотель. О душе // Соч. В 4 т. М., 1983. Т. 1.
 Августин Аврелий. Исповедь., М., 1972.
 Фромм Э. Психоанализ и этика. М., 1992.
 Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. М., 1992.
 Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1991.
 Сартр Ж.-П. Бытие и ничто. -М., 2004.
 Райхенбах Г. Философия пространства и времени.-М., 2002.

Допоміжна

1. Кун Т. Структура научных революций. М., 2005.
2. Кочергин А.Н. Методы и формы научного познания. М., 1999.
3. Крымский С.Б. Научное знание и принципы его трансформации.
4. Верков В.Ф. Философия методологии науки. - М., 2004.
5. Канке в.А. Основные философские направления и концепции науки. М. 2004.
6. Добров Г.М. Социально-культурные функции естественных наук. К., 1987.
7. Ильин В.В., Качергин А.Г. Природа науки. М., 1986.
8. Андрущенко В.П. Михальченко І. Сучасна суспільна свідомість. К., 1986.
9. Несторенко В.Г. Вступ до філософії. Онтологія людини. К., 1985.
10. Вычко В. Познание и свобода. М., 1988.
11. Общественное сознание и его формы. М., 1986.
12. Андрущенко В.П., Михальченко М.С. Сучасна соціальна філософія. К., 1996.
13. Гиналова Л.И. Социальный детерминизм. М., 1986.
14. Бойченко В.І. Філософія історії. К., 2000.
15. Яковец Ю.В. История цивилизации. К., 1997.
16. Бойченко І.В., Бойченко М.І. Філософія історії: предмет, напрямки, детерміністські та ігрові концепції. К., 1995.
17. Вико Дж. Основания науки об общей природе наций. М. – К. 1994.
18. Волков Г. Три лика культуры. М., 1985.
19. Дробницкий О.Г. Мир оживших предков. М., 1967.
20. Ионин С.Г. Социология культуры. М., 1996.
21. Ерасов С.В. Социальная культурология. М., 1995.
22. Малахов А.А. Социальные ценности и нормы. К., 1976.
23. Давыдович В.Е. Теория идеала. Ростов-на-Дону. 1983.
24. Философия и ценностные формы сознания. М., 1978.
25. Ильин В.в. Аксиология. -М..2005.
26. Кон С.В. Познай себя. М., 1984.
27. Фромм Э. Человек для себя. М. 1998.
28. Франкл В. Человек в поисках смысла. М., 1993.
29. Максимов С.І. Особистість і суспільство. Харків. 1993.

13. Інформаційні ресурси

3. <http://filosof.historic.ru> – Цифрова бібліотека з філософії.
4. http://platona.net/load/knigi_po_filosofii/Page-199 - Книги по філософії.

Лекції

Лекція № 1: Філософія як наука і світогляд

Учбові питання:

1. Історичні типи світогляду: міф, релігія, філософія.
2. Філософія, її предмет та функції.
3. Основне питання філософії, структура філософського знання.
4. Філософія давнього Сходу.
5. Особливості, умови формування та етапи розвитку античної філософії.
6. Філософія стародавньої Греції. Загальна характеристика.
7. Філософія Демокріта і Платона.
8. Філософія Арістотеля.
9. Філософія стародавнього Риму. Загальна характеристика.
10. Основні напрями філософії Середньовіччя.
11. Філософія Відродження.
12. Наукова революція XVI-XVII ст. та її вплив на розвиток філософії.

1 питання.

У перекладі з давньогрецької слово «філософія» означає «любов до мудрості». Такий переклад, звичайно ж, не висвітлює сучасного змісту цього слова, але є в ньому і зерно істини. Людину, яка добре знає свою справу, ми називаємо «обізнаний фахівець». Епітет «мудрий» не пасує до цього прикладу. Вій вживається тоді, коли треба охарактеризувати ставлення людини до життя взагалі. Це ставлення виявляється у вчинках, а обґрунтовується загальним поглядом на місце людини у світі, її світоглядом. Філософію пов'язують саме із світоглядом, часто називають його основою. Щоб така характеристика філософії ^ стала зрозумілою, потрібно розібратися в тому, яке місце у системі людських знань та поглядів на життя посідає світогляд, а яке — філософія.

Сукупність знань, необхідних для розумного керівництва діяльністю суспільства і людини, можна уявити у вигляді піраміди, яку поділено на кілька рівнів таким чином, що кожен вищий її рівень обґрунтовує успішне використання знань нижчого рівня.

Знання технологічного рівня дають змогу безпосередньо керувати діяльністю, відповідаючи на запитання «як?»: як різати метал, як лікувати хворого, як провести урок?

Для того щоб виробити «рецепти» технологічного рівня, треба знати, що являє собою той предмет, та царина реальності, з якою ми маємо справу. Це рівень емпіричного опису явищ дійсності!

Технологічні рекомендації та емпіричні описи завжди мають обмежену ділянку використання. Зрозуміло, що виникає прагнення з'ясувати *чому*, відповідно до яких закономірностей і яким саме чином влаштовані певні явища, як щодо них треба діяти? Тут знання переходять на теоретичний рівень.

Уявімо тепер суспільство або людину, які достатньою мірою володіють технологічним, емпіричним і теоретичним знаннями, тобто всіма засобами, необхідними для здійснення сучасного науково-технічного прогресу та особистої участі в ньому. Такі знання зрештою не гарантують розумного життя. Сучасна наука і техніка можуть сприяти розквіту життя, а можуть занапастити його в нуклеарній або екологічній катастрофі. Все залежить від того, *задля чого* використовуються ці могутні засоби? Яким є наш *ідеал*? Що надає *сенсу* нашій діяльності, як ми уявляємо собі покликання та *призначення людини і місце її в цьому світі*? Відповідь на ці запитання дає методологічний рівень знань.

Світогляд, отже, *це не просто знання про навколишній світ або про людину в ньому, це певна система поглядів на місце і роль людини у світі*. Саме ця проблема є наріжним каменем будь-якого світогляду і як така являє собою основне питання світогляду: Людина — Світ.

У світогляді віддзеркалюється суттєве (те, що є у взаєминах людини і світу) з точки зору того, що стверджують певні ідеали? необхідного (того, що має бути відповідним до життєвої позиції носія світогляду). Тому світогляд дає, образно кажучи, не Тільки уявлення про Храм, ідеал, до якого ми наближаємося, а й Про стратегію цього руху, принцип шляху до обраного Храму.

Світогляд у будь-якій своїй формі (стихійній, більш чи менш усвідомленій, науково обгрунтованій, релігійній тощо) існує в будь-якому суспільстві і в будь-якої людини. Однак найчастіше МИ користуємося визнаними світоглядними настановами, ледве * усвідомлюючи це, так само як ми не думаємо про роботу серця, доки воно не захворіє. Людина, яка не звикла розмірковувати Про принципи та ідеали, вважає, що всі люди, у всіх епохах, у всіх культурах прагнуть приблизно до одного — до звичного, зрозумілого для неї та найближчого її оточення. Тим часом це далеко не так. У різні історичні епохи представники різних соціальних груп і окремі особистості явно неоднозначно відповідають на основне питання світогляду.

Наприклад, в індустріальному суспільстві, яке складається у XVII ст. в Західній Європі, утвердилася думка, що призначення людини — в активній діяльності, в пізнанні та перетворенні світу відповідно до зростання людських потреб («Знання — це сила!»).

У добу Середньовіччя сенс життя вбачали в служінні Богові, в поведінці, яка дає змогу потрапити в Царство небесне. Давні греки вбачали свій ідеал у мірі, що упорядковує земний світ, а в Давній Індії сенсом життя вважали повну владу над усіма бажаннями, згасання всіх потреб і перехід у стан нірвани, в якому людина зливається з Всесвітнім Духом, випростовується з ланцюга перероджень.

Кризи світогляду відбуваються не тільки в суспільному, а й в особистому житті: віруючий раптом візьме під сумнів віру в Бога, атеїст візьме під сумнів заперечення Бога. Інакше кажучи, коли стикаються різні світогляди або відбувається зміна світоглядів (уявлень про Храм і Шлях), виникає потреба осмислити ситуацію, звернутися до рефлексії, зробити

порівняльний аналіз різноманітних світоглядів і здійснити вірний вибір світогляду.

Саме за таких ситуацій і виникає потреба у філософії як рефлексії світогляду. Ставлення людини до світу — це безпосередній предмет філософських роздумів.

2 питання

В осмисленні, порівняльній аналізі і в обґрунтуванні світогляду філософія вирішує, на нашу думку, два основних завдання, виконує дві функції: світоглядну і методологічну.

Осмислюючи й обґрунтовуючи світоглядні ідеали, філософія виконує власне *світоглядну* функцію¹, осмислюючи й обґрунтовуючи стратегію реалізації цих ідеалів, формує загальні принципи та норми, що висвітлюють шлях до світоглядного Храму, філософія виконує *методологічну* функцію./

Прагнення філософськи обґрунтувати, припустимо, ідеал релігійного ставлення до Світу або перетворення його на наукових засадах потребує різних філософських підходів. Проте порівняння і критичний аналіз різних світоглядів і відповідних їм філософських напрямів передбачають існування у філософії цілком визначеного загального «інструментарію», що дає змогу здійснювати світоглядну функцію.

Методологічна функція не зводиться до методології пізнання, хоча й передбачає її. йдеться про стратегічний рівень методології людської діяльності в цілому. Філософська рефлексія покликана зіставити й оцінити, різні засоби цієї діяльності, долаючи оману удаваної наявності, наприклад, що найвірніший шлях до досягнення певного результату — це матеріальні дії, суворо підпорядковані означеній меті. Є потреба, є об'єкт, який за допомогою певних знань та знаряддя перетворюється на продукт, що задовольняє цю потребу. Все інше — лише лірика, прикраси, наголошує філософія функціоналістської техногенної цивілізації. В історичному контексті справи набагато складніші. Так, первісні люди, застосовуючи цілком раціональні засоби мисливства, відводили не менше часу на магичні обряди. Пізніше у східних деспотіях величезні зусилля спрямовувалися на утворення культових споруд (храми, піраміди). Ніхто не підраховував, скільки саме, але в усі часи люди витрачали багато зусиль і коштів на естетизацію власного життя, на те, щоб отримувати насолоду від краси людського буття. Дотримуючись велінь совісті, люди відмовлялися від найвигідніших шляхів і засобів, які, здавалося б, прямо ведуть до обраної мети. Чому це все відбувається? Що тут хибне, а що істинне? Які загальні закони людського пізнання, практичної діяльності, естетичного, морального та інших аспектів людського ставлення до світу, крізь які реалізуються світоглядні ідеали? Подібні питання є предметом методологічної функції філософії.

Отже, філософ нібито відходить убік і з якоїсь загальної точки зору намагається осмислити різні відповіді на основне питання світогляду. З яких

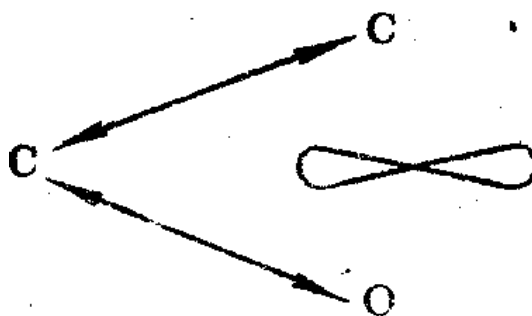
позицій можливий такий аналіз, здійснення світоглядної та методологічної функцій філософії?

Висхідним пунктом філософської рефлексії є «клітинка» філософського знання. «Клітинка» — це поняття, введене до вивіреної методології, означає найзагальніше абстрактне відбиття головного протиріччя, яке лежить в основі розвитку будь-якої системи. Крок за кроком думка рухається від абстрактного до конкретного, розгортаючи вихідну «клітинку» у складну систему відносин, яка характеризує це явище в його цілісності.

Застосовуючи такий підхід до філософії, ми повинні з'ясувати вихідне, найзагальніше і водночас фундаментальне протиріччя у ставленні людини до світу. Тварина — частина навколишнього середовища, до якого вона так чи інакше адаптується, людина ж перетворює навколишній світ і робить це за програмами, які не задані їй від природи (як у бобра чи бджоли), а творяться самою людиною. В результаті цього виникає потрібна суперечність. По-перше, між суб'єктивною реальністю (внутрішнім світом людини: її потребами; цілями, знання/ , ми, ідеалами тощо) та об'єктивною реальністю (незалежним від неї зовнішнім середовищем, яке людина намагається змінити відповідно до своїх планів). По-друге, люди живуть і перетворюють світ, взаємодіючи один з одним. При цьому можуть мати місце різні аж до взаємовиключення програми; виникає суперечність між суб'єктивними реаліями різних людей (соціальних груп, суспільств). По-третє, безперервно змінюючи світ та саму себе, людина прориває обмежений горизонт тваринного існування, залишаючись при цьому кінцевою істотою, смертною, вона прилучається до безмежності природи, культури і духу.

Справді, гостро усвідомлюючи власну смертність, вона опановує у принципі нескінченний досвід людства й усвідомлює нескінченність світу крізь ідеї прогресу, вічного існування матерії, Бога, безсмертя душі тощо (ми не оцінюємо зараз справедливість чи хибність цих ідей, а констатуємо наявність їх та величезне значення у житті людства).

«Клітинка» філософського знання описує ці -фундаментальні суперечності, без аналізу яких не можна зрозуміти те чи інше вирішення питання про місце людини у світі за допомогою згадуваних вище філософських понять: об'єкт, суб'єкт, скінченне, нескінченне. Співвідношення їх можна уявити у вигляді такої схеми:

де С — суб'єкт; О — об'єкт; С*->О — суб'єктно-об'єктні відносини; С <-> С — суб'єктно-суб'єктні відносини; ∞ — знак нескінченності, що лежить за

площиною $C — O$ та $C — C$ відносин («критицизм вічності» — за образним висловом Ф. Ніцше).

Ця «клітинка» дає змогу порівняти різні типи світогляду з гранично, загальної точки зору. Отже, існують позиції, які взагалі заперечують нескінченність світу, зводячи все до наявної суми суб'єктивних даних (скептицизм, позитивізм); інші визнають нескінченність об'єктивної реальності, матерії (матеріалізм) або реальність-лише суб'єкта (суб'єктивний ідеалізм); треті розглядають світ як функцію $C — O$ аспекта людської діяльності (прагматизм). У марксистській філософії «клітинка» набирає вигляду основного питання філософії, цю мнє два боки: 1) питання про первинність буття (об'єктивної реальності) або свідомості (суб'єктивної реальності); 2) питання про те, чи спроможна "свідомість адекватно відобразити, пізнати ■ буття на перший план тут виходить $C—O$ відношення, а нескінченність трактується як невичерпність об'єктивної реальності, матерії (електрон так само невичерпний, як і атом), і с ПППП ніш пі глибину суб'єктивної реальності розуміють

I (I

як повідні $C — O$ відносин та матерії. Тим часом, життя нашого суспільства й усього світового співтовариства в цілому дедалі наполегливіше засвідчує, що суто функціональне ставлення до духовності (зведення T_i до функції зовнішнього середовища) недостатньо ані для розуміння, ані для вирішення ключових проблем Сучасності. Людину не можна «обробляти» як «гвинтик» з допомогою «інженерії людських душ»: $C — C$ відносини (спілкування, взаєморозуміння, діалог) та нескінченність духу потребують іншого підходу, ніж керування $C — O$ відносинами (діяльністю робочої сили, наприклад). Тому основне питання філософії — це лише одне серед інших суттєвих питань, які розглядає і вирішує філософія, а не єдине головне питання.

Основне питання світогляду органічно пов'язане з категоріями. Філософські категорії відрізняються від інших понять єдністю їх *універсальності* і *світоглядної значущості*. Універсальність категорій полягає в тому, що вони" віддзеркалюють такі властивості, які виражають сутність ставлення людини до світу, без них відобразити таке ставлення неможливо (такі властивості у філософії називають *атрибутами*). Світоглядна значущість їх полягає в тому, що без цих атрибутивних властивостей не можна ані сформулювати, ані осмислити будь-яке рішення основного питання світогляду. В будь-якому світогляді так чи інакше виявляється ставлення до природи, об'єктивної і суб'єктивної реальності, до співвідношення скінченного і нескінченного. Сутність людського ставлення до світу, як було показано вище, задається відносинами між чотирма вказаними атрибутами. Подальший філософський аналіз передбачає конкретизацію висхідної категоріальної «клітинки». Такий рух думки дістав у філософії назву сходження від абстрактного до конкретного і, з нашого погляду, є досить ефективним методом.

Таким чином, можна зробити ще один крок у конкретизації розуміння філософії, охарактеризувавши її як *категоріальну рефлексію* світогляду.

3 питання

Усвідомивши світоглядне уявлення про місце людини у світі і стратегію реалізації відповідних світоглядних ідеалів, філософія конкретизує власні світоглядну і методологічну функції ' у ряді галузей, які становлять сутність вселюдських відносин. Ось їхня коротка характеристика.

Щоб зрозуміти місце людини у світі, треба по-філософськи осмислити самий світ. Ця галузь філософської діяльності має назву онтології (учення про буття).

У різні епохи світ не лише пізнається окремими науками, а й формується певна категоріальна картина світу. Відтак, ХХ ст. вводить у науковий обіг такі категорії, як розвиток, еволюція, прогрес. У минулі століття ці категорії не відігравали помітної ролі, оскільки світ уявлявся у вигляді величезного механізму (механіка була «королевою» наук), що функціонує, але не розвивається. У ХХ ст. категоріальна картина світу істотно змінюється за рахунок введення таких категорій, як система, самоорганізація, вірогідність та ін.

Звісна річ, ці терміни вживалися і раніше, але не набули універсального і світоглядного статусу, тобто не стали категоріями. Та чи можливо сьогодні осмислити світ і місце людини в ньому, не прагнучи зрозуміти природу, суспільство та їх взаємодію як систему, не враховуючи нерівнозначності (вірогідного характеру) природних та соціальних процесів, не сподіваючись на ефект самоорганізації більше, ніж на утопічне загальне регулювання «зверху»? Онтологія описує категоріальний «кістяк» світу і будь-якого явища в ньому таким чином, щоб з'ясувати онтологічний аспект вихідної «клітинки»: як можлива людина в цьому світові, або яким має бути світ, спроможний породити людину із свідомістю її?

Виконуючи світоглядну функцію у галузі онтології, філософія обґрунтовує відповідну категоріальну картину світу, а реалізуючи методологічну функцію, з'ясовує стратегію поведінки, адекватну прийнятій категоріальній картині. Наприклад, людина зовсім по-різному поводитиме себе у світі, де все жорстко означене волею Бога або законами матерії, або ж там, де влада належить випадку, чи в такому світі, де визначеність має вірогідний характер, а реалізація тієї чи іншої нагоди залежить від відповідального вибору та активності самої людини. В осмисленні людини філософія створює **соціальну філософію** {філософію історії} і філософську антропологію, аналізуючи категоріальну картину суспільства (сукупної людини) і людину як цілісну особистість (світоглядна функція), а також відповідну їм стратегію життєдіяльності (методологічна функція). Ці обидві реальності (сукупна людина та людина-особистість) розглядаються з позицій співвідношення в них об'єктивної та суб'єктивної реальності, скінченного та нескінченного. У різноманітності С — О і С — С відносин

філософія виділяє моменти, які, по-перше, універсальні (можуть бути присутніми в будь-яких конкретних відносинах) і, по-друге, відбивають специфічну сутність людини, відрізняють її від усіх інших систем та явищ, роблять людину особистістю і визначають місце її у світі.

Такими суттєвими моментами вселюдських відносин є насамперед *перетворення* (будь-якого об'єкта) і *спілкування* (будь-яка взаємодія будь-яких суб'єктів). Філософська рефлексія їх здійснюється у праксеології (праксіс — дія) та в етиці (етос -V вдача, звичай), де з'ясовується, як саме можливі ефективно перетворення і людське спілкування. Світоглядна функція реалізується в обґрунтуванні ідеалів перетворення і спілкування, а методологічна — у знаходженні оптимально та морально допустимих шляхів щодо здійснення цих ідеалів.

Перетворення і спілкування можливі лише на ґрунті напрацьованих самою людиною програм, які діятимуть тільки тоді, коли вони правильно відбивають світ, висловлюючи життєвий сенс і ключові ціннісні орієнтації людини. Цьому відповідають такі сутнісні моменти, як пізнання та ціннісно-орієнтована діяльність, які осмислюються у **гносеології** («гнозіс» — знання), або в теорії пізнання, і аксіології («аксіс» — цінність). Світоглядна функція філософії полягає в обґрунтуванні набутої системи цінностей та ідеалів пізнання, а методологічна — у з'ясуванні шляхів та законів пізнання і в реалізації життєвих сенсів, ключових цінностей, наприклад, що є істина, як пізнати її і як жити відповідно до істини.

На шляху перетворення та спілкування, пізнання та ціннісно-орієнтовної діяльності людина неминує відтворює фундаментальні суперечності власного буття. Для збереження цілісності її (у тварин вона зберігається самою природною заданістю, обмеженістю стратегії її поведінки; психічні захворювання, що пов'язані із розпадом особистості — це сумний привілей людини) людина потребує ще й окремих духовних «скріплень». До них належить естетичне освоєння, в якому людина гармонізує власний зовнішній та внутрішній світ відповідно до ідеалів краси, і релігійне ставлення до світу, що порушує питання про наявність у світі засад, більш високих, ніж усе те, що пов'язане із скороминучим задоволенням людських потреб *. Ці моменти осмислюються в естетиці і філософії релігії, в яких з'ясовується, як саме можлива діяльність за законами краси, чи можливе в цьому світові існування того, що можна визнати священним (тобто нескоро минучим у своїй значущості, що не зведене до суто функціональних оцінок). Естетика обґрунтовує ідеали краси, а в методологічному плані з'ясовує шляхи створення і сприйняття прекрасного (наприклад, питання про те, чи можна сперечатися про смаки). Філософія релігії осмислює певну релігійну (або атеїстичну) картину світу і відповідні їй принципи поведінки. І, нарешті, філософія потребує само осмислення власного шляху, мети, перспектив. Це завдання вирішується в **історії філософії**. Основні галузі філософської діяльності такі:

• Такі засади зовсім не обов'язково уявляти у вигляді Бога-творця. Це складне питання ще буде обговорене у розділі X, § 4 — ^Духовне життя

Галузь філософії	Предмет осмислення	Підфункція *	Аспект «клітинки»
Онтологія	Світ	Онтологічна	Як можлива людина з її свідомістю у цьому світі?
Соціальна філософія (філософія історії)	Сукупна людина (суспільство)	Соціальна-філософська	Яке співвідношення у суспільстві суб'єктивного і об'єктивного, скінченного і нескінченного?
Філософська антропологія	Людина як цілісність	Антропологічна	Яке співвідношення суб'єктивного та об'єктивного, скінченного та нескінченного в людині?
Праксеологія	Перетворення	Праксеологічна	Як можливе ефективно перетворення?
Етика	Спілкування	Етична	Як можливе людське спілкування?
Гносеологія (теорія пізнання)	Пізнання	Гносеологічна	Як можливе адекватне пізнання?
Аксіологія	Ціннісно-орієнтаційна діяльність	Аксіологічна	Як можлива реалізація життєвого сенсу, ключових цінностей?
Естетика	Естетичне опанування світом	Естетична	Як можлива діяльність за законами краси?
Філософія релігії	Релігійне ставлення до світу	Релігійна	Чи можливе в цьому світі священне?

Історія філософії	Філософськ а діяльність	Метафіл ософ-ська **	
----------------------	----------------------------	-------------------------	--

* Базові функції філософії — світоглядна і методологічна. ** Префікс «мета» (за, після) означав, що ця галузь займається обґрунтуванням певної ділянки знання (наприклад, математики).

Пв-перше, ми бачимо, що основні (тобто світоглядна і методологічна) функції філософії в кожній галузі стають підфунк-ціями: онтологічною, соціально-філософською тощо, в кожній з яких є власні світоглядні і методологічні аспекти. Таким чином, філософські функції набувають немовби двоповерхового вигляду. По-друге, в кожній з галузей виявляється свій аспект вихідної «клітинки», нібито ставиться власне філософське питання. По-третє, важливо усвідомити, що всі галузі неодмінно пройняті «клітинкою» в цілому, вона є головним засобом аналізу в межах кожної з них. Так, суб'єктивна й об'єктивна реальність, або ж засоби освоєння нескінченного, досить різні у житті суспільства або особистості, у пізнанні, естетичному опануванні чи в релігійному ставленні, але вони неодмінно присутні в них усіх. Навіть в онтології йдеться про те, як суб'єктивна реальність людини вкорінена в світі у вигляді передумов, що еволюційно розвиваються: відображення (як фундаменту зізнання), активності, спроможності до самоорганізації.

Форми і методи філософії

Ми не випадково говоримо про «галузі філософії», це підводить нас до питання про співвідношення науки і філософії. Тривалий час у вітчизняній філософії стверджувалося, що філософія — це наука. Тепер багато хто кинувся до іншої крайності, категорично стверджуючи, що вона такою не є. Аргументи наводяться такі: по-перше, наука вивчає певні об'єкти, а філософія — ставлення суб'єкта до об'єкта; по-друге, наука спирається на емпіричний досвід, а у філософії такий фундамент відсутній. Ці обидві тези непереконливі. Суть науковості не в тому, що саме вивчається, а в *доказовості, вивіреності і систематизованос-ті* знання. Так, математика вивчає загальні відношення, структури, гуманітарні науки намагаються осмислити суб'єктивну реальність, природознавство загалом має справу із об'єктивною реальністю. Філософія вивчає С — О та С — С відносини і в цьому розумінні вона є наукою.

Та й насправді філософські твердження можуть бути вивірені як логічно (подібно до математичних теорем), так і фактично: якщо, наприклад, з'ясується, що крім однозначно діючих чинників є ймовірна обумовленість, тоді цим стверджується помилковість уявлень філософів, які вважали, що в світі все твориться з абсолютною необхідністю. Філософи будують системи, в яких свої твердження намагаються вивести з інших. Інакше кажучи, філософи не гірше за представників конкретних наук спроможні обґрунтовувати й доводити власні переконання. Та чому ж такими різними є філософські напрями, чому ж філософи так спереч?.'отьсп оді'н : ^ним? Це пояснюється тим, що філософія — це світоглядна наука, а світогляди відбивають різні ідеали, неоднакове ставлення до світу. Проте філософ стає

не дослідником, а послідовником певного світогляду, він переходить до ненаукової галузі (що аж ніяк не означає антинауко-вість або ненауковість його теорії).

Усе це свідчить про те, що філософія не зводиться до науки. Філософ може науково зіставляти різні світогляди, викриваючи - їх аксіологічні передумови, і виводити з них можливі наслідки. Проте якщо він, наприклад, віддає перевагу ризикові волі до гарантій загальної рівності (або навпаки), то цей вибір робиться поза наукою: він визначений соціальним середовищем, у якому живе філософ, його психологією, традиціями, смаками тощо. До певної межі все це можна усвідомити науково, але найголовніша підвалина більш глибока, ніж будь-який науковий аналіз. Можна скільки завгодно доводити, що краще загинути стоячи, аніж жити на колінах (це благородніше) або ж навпаки (це вигідніше), але схильність до вибору благородства чи користі не сформулюєш науково (ось чому, до речі, можна все дуже добре розуміти або пояснювати, але чинити зовсім навпаки).

Філософія, включаючи науковість як необхідний чинник, є вельми багатшою і складнішою формою духовності життя суспільства та особистості. Світогляд усвідомлюється не лише в твердженнях, філософські категорії живуть у метафорах, афоризмах, есе, фольклорі, у самому контексті культури. Тютчев і Достоевський більш глибокі філософи, ніж деякі доктори філософських наук. Російський мислитель Вол. Соловйов висловив таку філософську ідею: в основі світу лежить вічне духовне начало, але суть його не в холодній логічній схемі, а у живому коханні, яке немовби сонце запалює все сутне. Та ж хіба в цій передачі схопленій той «нерозчинний залишок» нескінченності, що присутній у його віршах як поета-філософа? Образи, які він створив, цілком категоріальні: в них схоплено щось універсальне та світоглядно значуще. Проте вони й надкатегоріальні. Філософія спроможна працювати на межі іраціонального мислення. Ці межі вона схоплює, позначає своїми граничними твердженнями-категоріями. Однак ці останні не зводяться до логічних дефініцій, за ними дихає «земля та доля» живої творчості, підсвідомості, інтуїтивного схоплювання того, що не ЕІД-разу піддається теоретичній розшифровці.

При цьому є філософи різного стилю. Припустимо, у Рас-села (1872—1970) все викладено досить точно, теорія вивірена, явна. У його колишнього співавтора з логіко-математичних досліджень А. Уайтхеда (1861—1947) набагато менше прозора виразності, але більше творчої глибини. А М. Хайдеггера (1889—1976) взагалі не можна зрозуміти, не відчувши неоднорідного контексту його оригінальних мовних конструкцій. Мабуть, такі стилі треба не стільки протиставити один одному, скільки вбачати філософську істину в їхньому взаємодоповненні. Філософія чимось нагадує мистецтво і релігію.

Специфіка філософії в особливому синтезі всіх засобів осмислення, опанування світоглядно-методологічною проблематикою. Основні риси цього синтезу та методологія діяльності філософа такі. У межах життя, науки та інших галузей духовності філософ виявляє власні

категоріальні факти, тобто такі характеристики загальнолюдських відносин, які мають універсальний і світоглядно значущий статус *. Ці категоріальні характеристики можуть бути виявлені, а згодом й упорядко-нані, зіставлені з іншими категоріями, осмислені понятійно і метафорично-інтуїтивно **. На теоретичному рівні філософ мислить гіпотетико-дедуктивно, тобто висуває певну філософську гіпотезу, а далі зіставляє її з філософськими фактами, вірогідність яких доведена практикою цілісної людської діяльності. При цьому думка поступово рухається, як про це йшлося, від абстрактного до конкретного, до найбільш цілісного опанування предметом рефлексії.

У галузях позанаукового осмислення філософ виконує подвійну працю: збагачує філософський досвід усім тим, що дають інші (позанаукові) галузі духовності, і безпосередньо поєднує філософію із світоглядом.

Значення філософії

Щоб краще зрозуміти значення філософії у житті суспільства та особистості^ спробуємо насамперед відповісти на запитання: «кому не потрібна філософія? хто зневажливо називає «філософією» будь-які самостійні розмірковування»? Або догматик, якому все «зрозуміло», або ж обиватель, найвищими цінностями для якого є користь та престиж, а «світогляд» цілком замінюється черговою модою.

Якщо ж у період кризи (в суспільному житті або ж у духовному житті особистості) ми прагнемо не просто змінити стару догму на нову моду (тобто залишитися об'єктом для маніпулювання) і віддаємо перевагу самостійному вибору або ж

* Тут, образно кажучи, факт фізики ще не є фактом філософа, це лише «руда» та імпульс для виявлення зазначених. Див.: *Сагатовский В. Н. Об эмпирическом базисе философии//Филос. науки.—1988.— № 12.*

** Так, прозріння давньоіндійської і давньокитайської філософії анітрохи не «нижчі», ніж логічні пв^дади^давньогрецькіих філософів.

напрацьовуємо адекватні ідеали та шляхи щодо реалізації, то звернення до філософії неминуче. Розчарувавшись в ідеалах утопічних, ми часом згодні взагалі відмовитися від ідеалів. Та хіба ж це можливо? Адже життєве кредо за принципом «було б що їсти» — це також світогляд. Було б краще зрозуміти, для кого вигідно, щоб такий «світогляд» став панівним: тим, хто прагне до безмежної влади на однім полюсі та існування за принципом «хліба та видовищ» — на іншому. Якщо ви не бажаєте жити в такому світі — спробуйте виробити собі інший світогляд. Та без філософії цього завдання не виконати.

Чи є духовність лише вторинним наслідком і необов'язковою прикрасою економіки або чи нормальна економіка можлива без духовного фундаменту? Хіба народилися б індустріальні Західна Європа та США без духовних основ, що були закладені ще під час Відродження і Реформації? Хіба ж побачили б ми «японське диво» без плекання японського духу протягом багатьох століть? А де ж наші духовні підвалини? Чи можна забезпечити розквіт економіки, керуючись лише жадібністю, заздрістю і сліпим копіюванням

зразків, які зросли на зовсім іншому ґрунті? Це стрижневі питання. Від розв'язання їх залежатиме в нашому суспільстві і вибір Храму, і вибір Шляху, що прямує до нього. Є шлях західного індустріального суспільства, і був шлях, що завів нас до глухого кута.

Чи можливий третій шлях? Не можна розв'язувати такі проблеми вольовим способом. Тут треба переосмислити весь світовий та власний духовний і практичний досвід, а без справжньої культурної філософії (а не збірки цитат чи модних захоплень) цього не можна зробити.

Пояснимо значення філософії ще на одному прикладі. Сучасна наука непогано вивчила світ, але ще дуже мало знає, що таке людина. Комплексне людинознавство, за прогнозами футурологів, стане провідною наукою наступного століття. Нині соціолог, біолог, економіст, психолог тощо розглядають людину кожний з власного боку. Як співвідносяться ті аспекти цілісного життя людини, які висвітлюють вони своїми методами (скажімо, соціальне та біологічне, економіка та психологія)? Як відшукати спільну мову і загальну основу для поєднання природно-наукового і гуманітарного уявлень про людину? Людина не лише змінюється під впливом середовища, а й сама творчо змінює його. Як врахувати цю складну взаємодію при напрацюванні оптимальних шляхів формування її? Ці та безліч інших питань не можуть бути розв'язані із вузькоспеціальних позицій, Саме філософія повинна осмислити світоглядний ідеал людини і виробити цілісну методологічну стратегію вивчення її. Більше того, людину не можна осмислити лише з допомогою самоїнауки (як не можна «зпроекувати» на суто «наукових підвалинах»), і знову ж таки тут потрібен цілісний філософський підхід.

Отже, коли людина потрапляє в таку галузь діяльності, де її звичні стереотипи, методи та навички «не спрацьовують», де треба «поглянути на себе з боку», там вона, хоче того чи ні, переходить на філософську позицію і не просто працює з об'єктом або спілкується з суб'єктом, а й усвідомлює своє ставлення до них, позначає своє місце серед них, звітуючись у сенсі власних дій, перетворюючи їх на відповідні вчинки. Потреба у *безпосередньому* застосуванні філософії виникає тоді, коли від готових рецептів доводиться переходити до створення нового бачення світу, нових висхідних принципів діяльності. Краще робити це не доморощеними засобами, а з урахуванням філософського досвіду, напрацьованого в історії людства. Можна твердити, що людина вільно обходиться без філософії тією мірою, якою діяльність її не може бути цілком формалізована й автоматизована, якою вона не може бути замінена на робота чи машину. " Не відчувають потреби у філософії бездумний виконавець, споживач і конформіст. Філософія небезпечна для тих, хто прагне до безкарного маніпулювання цими роботами (проте власна «диявольська» філософія у таких існує). Без філософії не обійтись людині, що розмірковує, творить й орієнтується на відпо- ' відальність перед світом, а не на владу над ним.

Походження філософії залишається багато в чому загадковим: не маючи змоги вивести філософію з її емпіричних передумов, учені схилиються до думки, що у своєму походженні вона «звалилася з неба». Перейти від метафоричного пояснення виникнення філософії до логічного перешкоджає унікальність і складність цієї події, а, тим часом, від розв'язання цієї проблеми залежить істинність наших суджень про філософію як таку. Тому для сучасної науки питання про генезис філософії теоретично не менш актуальне, ніж питання про *сутність* її.

Історично філософія зароджується в результаті збігу декількох сприятливих умов і передумов; якщо такий збіг відсутній (як у цивілізації доколумбової Америки, у Месопотамії та Єгипті), можна говорити лише про можливість, а не про справжнє формування її. Які ж мотиви і обставини покликали філософію до життя?

Насамперед слід визначити *психологічні передумови* виникнення філософії. Вже стародавні мислителі замислювались над тим, що ж відбувається із свідомістю, коли вона із передфіло-софського стану трансформується у філософський, і відобразили якісну особливість цього переходу словом «здивування»: філософія, з цієї точки зору, виникає як продукт не розуміючої думки.

«Здивування,— писав Платон,— і є початком філософії»¹. ¹ Платон. Тезтет//Соч.: В 3 т.— М., 1970.—Т. 2,—С. 243.

У такому ж дусі висловлювався й Арістотель: «В усі часи «здивування» спонукає людей філософствувати»². ² Арістотель. Метафізика//Соч.; В 4 т.— М., 1976.—Т. 1.— С. 69.

«Здивування», про яке тут йдеться, є ширшим і глибшим, ніж його повсякденний смисл, воно означає докорінну переорієнтацію свідомості щодо ставлення її до реальності. Для свідомості, що дивується, звичайні й зрозумілі речі раптом стають незвичайними й незрозумілими, з об'єктів простого споглядання вони перетворюються на теоретичну і морально-практичну проблему.

Здивування можна уподібнити відкриттю, яке робить для себе свідомість, обертаючись у колі звичних і загальноприйнятих поглядів: вона раптом з'ясовує, що всі ці освячені традицією погляди (релігійні вірування, міфологія, буденні уявлення) не мають обґрунтування, а тому є помилкою і пересудом.

Дивуючись, свідомість переживає стан, аналогічний пробудженню: вона дивиться на свої попередні породження наче збоку, піддає їх аналізу, оцінці, перевірці, отже, і вагається щодо них. Сумнів і є психологічним коренем будь-якої філософії. При цьому сумнів не слід розуміти як просте заперечення. За своєю функцією сумнів є двоїстим: він передбачає не лише недовіру до традиційних цінностей (функція заперечення), а й творення нових цінностей (функція ствердження), адже сумнів-означає роздвоєння, співіснування, зіставлення, протиставлення ;думок, а тому немислимий поза вільним критичним вибором: між

ними. Таким чином, здивування через сумнів є відкритим у бік ще не пережитого розумового досвіду. Для такої свідомості істина вже не є даною в чуттєвому сприйнятті, але й не задана міфологічною легендою; істину слід знайти, адже вона існує як завдання для раціонально-критичного мислення.

Спосіб поведінки думки в момент виникнення філософії називають рефлексією, тобто зусиллям, з яким свідомість спрямовує погляд на себе, відбивається у собі. У рефлексії і закладено специфіку філософської раціональності. Взята як осмислена й методично застосовувана процедура рефлексія є самосвідомістю — найпродуктивнішою і заповідною характеристикою філософії. Самосвідомість рухає й управляє будь-яким філософсько-теоретичним висловлюванням. З неї ж філософія починається історично. Перший крок її — бачення то-щого, що речі не є такими, якими їх звикли сприймати, оцінювати, що наші знання про світ залежать від того, наскільки ми досягнули власну сутність. Не випадково майже всім першим філософам Сходу і Заходу приписується вимога, або повчальний вислів: «Пізнай самого себе», тобто не суди ні про що і не роби нічого поспіхом і необачно, а задумайся насамперед про те, хто ти сам, якою є твоя природа, на що ти здатен і до чого покликаний.

Крім психологічних, існують *духовні витoki* філософського знання. Серед них два основних—емпіричне знання і міфологія.

Відповідно до цього в науці конкурують дві моделі походження філософії: «гносеогенна», що виводить філософію з доісторичного пізнавального досвіду, і «міфогенна», яка виводить її з традиційної міфології. Обидві ці концепції ґрунтуються на переконливих припущеннях і доповнюють одна одну. Знання і міф передують філософії, але способи взаємодоповнення їх різні. Емпіричний досвід не перетворюється на філософію автоматично, їх неможливо пов'язати причинно-наслідковим відношенням: емпіричне знання — причина, філософія — наслідок.

Філософія, що зароджується, якщо й припускає переднауко-ве знання, то не інакше як через притаманний їй спосіб бачення, через «здивування», яке принципово невивідне з емпіричного досвіду. Вже у своєму зародженні філософія висуває і розробляє свої постулати окремо або навіть всупереч даним емпіричного досвіду, в усякому разі у відносній незалежності від нього. Більше того, сам перехід від емпіричного знання до науки здійснюється під впливом філософської рефлексії, що зароджується, оскільки саме вона сприяє перегляду традиційних основ емпіричного досвіду. Іншими словами, філософія сама перетворюється на фактор, що генерує перетворення переднаукового знання у наукове. Наприклад, нерозвиненість філософської самосвідомості на стародавньому Близькому Сході зумовила той факт, що систематичне природознавство існувало там як сакралізована дисципліна, або псевдонаука; водночас у Стародавній Греції первісна числова символіка переросла у дедуктивну математику, пройшовши через релігійно-філософську рефлексію піфагорійців. Отже, філософія народжується з емпіричного знання, не інакше як «дивуючись» йому, і тим самим вказує на його обмеженість і спонукає до удосконалення. Інші зв'язки між міфологією і

філософією. З першого погляду міф. і філософія є принципово різними типами мислення: міф — це доісторична, колективно-несвідома форма світогляду, а філософія, навпаки, вже у своїх перших історичних проявах заявила про себе як про індивідуально-самосвідому любов до мудрості. І все ж філософія, що формувалася, при всій конфронтації з традиційною міфологією знаходиться з нею в одному еволюційному ряду і є природним продовженням її. Перші філософські міркування про світ і людину, походження їх і кінцеві цілі нагадують варіації на міфологічні теми. Це природно, адже філософія зародилася на тому ж стовбурі людського, мислення, що й міфологія, а значить, генезисне взаємодоповнення їх не лише можливе, а й неминуче. Арістотель, безкомпромісний критик міфології, так відзначав спорідненість її з філософією: той, хто полюбляє міфи, є у деякому сенсі філософом. Заперечуючи міфологію, філософія все ж сприймає від неї досвід, з одного боку, гранично узагальненого осягнення.. світу, а з іншого — ціннісного ставлення до нього. Отже, любов до мудрості не виникає миттєво, а виробляється поступово, походження її — тривалий процес, в якому філософія *починається* раніше, ніж *закінчується* міфологія.

Генезисний зв'язок Міфа і Логоса здавався б неправдопо- дібним, якби між ними не лежали *перехідні* ідейні утворення, відмінні як від міфології, так і від філософії, і водночас споріднені з ними. Такими є, наприклад, учення про походження богів у грецьких міфотворців Гесіода і Гомера й умоглядні фантазії індійських Упанішад. У цих перехідних формах зафіксовано світорозуміння, яке вже не є міфологічним, але ще й не є філософським. Це свого роду міфотворчість, яка філософствує, або, навпаки, міфічне філософствування, в якому традиційні рамки колективного міфотворення розімкнулися, але поки що не зімкнулися межі безперечного філософського судження. Філософії як такої тут ще немає, та заявка на неї є. Позитивні філософські результати цих перехідних теорій незначні, мислення в них поки що не перейшло від образу до поняття, від послідовності міфологічної оповіді до послідовності раціональних висновків. Проте в них уже міститься прабатьківський початок філософії. Без них народження філософської раціональності було б «непояснимою, навіть надприродною подією»³. Саме в них намічається те коло уявлень і світоглядних схем, з якого філософія, що переживала процес становлення, не робила спроби вийти: вона прагнула-, лише визначити межі цього кола. З цієї точки зору філософське починання Фалеса, якого називають батьком європейської філософії, виглядає не лише запереченням, а й *продовженням* розпочатої міфологією справи. Однак і духовні передумови не забезпечують походження філософії, якщо цю подію не супроводжують соціогенні причини.

(У еволюції філософії маємо справу не з «чистим» мисленням, а з конкретними історичними індивідами, які займаються теоретичною діяльністю. Доісторична родоплемінна спільність не могла надати індивідові такої можливості (це було б збит-• ковим для суспільства).

Теоретичне знання виявляється не раніше ніж розумова праця відокремлюється від фізичної. Зародження математики Арістотель слушно поставив у залежність від вільного часу для занять нею: «Математичні мистецтва були створені насамперед у Єгипті, адже там був наданий жерцям час для дозвілля»⁴. ⁴ *Аристотель*. Метафізика.— Т. 1.— С. 67.

Філософія для свого самовизначення також потребувала дозвілля. Професіоналізація філософської діяльності розпочинається із руйнування соціально-економічної структури родового ладу і виникнення держави, яка надає індивідові мінімум господарської і громадянської свобод як необхідних умов для його духовного, в тому числі теоретичного, самовизначення. У різних регіонах цей процес відбувався по-різному. В Єгипті і Вавилоні філософія, не завершивши циклу свого становлення, зупинилася на стадії передфілософії. Цьому сприяли дві вирішальні обставини: по-перше, давньосхідна державність (деспотія) узурпувала владу над первісно-родовим соціумом, у результаті чого відбулася консервація як общинного устрою, так і нерозривно пов'язаних з ним традиційних міфологічних структур мислення; по-друге, монополія жерців на знання перешкоджала розвиткові позакультової думки, вираженням якої могла бути лише філософія. Становлення філософії, її предметне і методологічне самовизначення відбувалися лише в Індії, Китаї і Греції (у період, який визначається як «осьовий час» з епіцентром у середині I тисячоліття до н. е.).

Давня філософія

Філософія Стародавньої Індії і Стародавнього Китаю має ряд особливостей, що полягають у специфіці суспільного розвитку цих країн. Розклад первіснообщинних відносин і заміна їх рабовласницькими тут ускладнені й уповільнені феодально-ієрархічною організацією суспільства (чинозницько-бюрократична система в Китаї, кастовий устрій в Індії), яка сприяла *консервації* традиційних релігійно-міфологічних уявлень і підвищенню ролі їх у формуванні перших філософських учень. Ця обставина, в свою чергу, зумовила перевагу в давньосхідному світогляді релігійно-моральної проблематики над науково-теоретичною, ідеалізму над матеріалізмом. При своєму виникненні філософія в цих регіонах не стільки критично заперечувала міфологію й релігію, скільки переборювала їх із середини, шляхом раціоналізації і концептуального розвитку закладених у них світоглядних можливостей.

З цим тісно пов'язані і *цільові* настанови давньосхідної філософії. Пізнавальне ставлення до світу тут не доходить до типового для греків культу знання заради знання, воно підпорядковане практичному завданню *'поведінки* (в- Китаї) або ж завданню рятування, тобто припинення страждань через звільнення душі від нескінченного кола народжень (в Індії). Відповідно до цих настанов конструювалася характерна для східної філософії *картина світу*. Природа трактувалася в основному не як предмет теоретичного роздуму і дослідження, а як об'єкт релігійно-моральної рефлексії; вчення про світ розгорталося як варіація і продовження етичного вчення про людину, натурфілософія шукала в бутті не природні причинно-

наслідкові зв'язки, а вселенський моральний світопорядок (типу індійської карми), який визначає життєвий шлях і долю людини.

І все ж східну думку не слід ототожнювати з ідеалізмом, що не знає альтернативи. Розвиток філософії через конфронтацію матеріалізму й ідеалізму, який був однією з типових форм давньогрецької філософії, тут не зникає, а своєрідно прокладає собі шлях. У китайській філософії матеріалістичні та наївно-діалектичні тенденції особливо характерні для даосизму (засновник— Лао-цзи, V ст. до н. е.) з його вченням про *дао* — першопричинну основу Всесвіту, яка породжує всю різноманітність видимого світу. Крім того, всій давньокитайській філософії притаманне натурфілософське уявлення про п'ять елементів (воду, вогонь, дерево, метал, землю), які становлять фізичний фундамент Космосу.

Подібні течії філософської думки спостерігаються і в Стародавній Індії. Особливо безкомпромісною щодо ідеалізму і вірувань предків є філософська школа **чарваків**, яка узагальнила волелюбні і богоборчі настрої народу. Згідно з цим ученням, основою світобудови є повітря, вогонь, вода і земля, комбінації яких утворюють речі, в тому числі людину. Духовної реальності не існує, душі як такої немає, особистість людини тотожна з її фізичним складом, тому розпад тіла після смерті веде до безслідного розсіювання того, що умовно називають душею. Існування богів — фікція, а священні тексти, які розповідають про них, — вигадка жерців і ошуканців. Єдині достовірні джерела пізнання — відчуття і сприйняття, а єдиний критерій і мета швидкоплинного життя — це радість тілесного існування і на-'солода благами цього світу.

5 питання

1, Виникненню **античної філософії** сприяла низка таких обставин, без яких воно було б неможливим. По-перше, філософія за-;юдилася за умов утвердження зрілих рабовласницьких відносин і встановлення демократичного ладу, який дав індивідові (вільному громадянину) можливості для його зростання і самоствердження.

По-друге, античне міфологічне мислення розвивалося в основному поза будь-яким культом і незалежно від нього і вже в передісторичну епоху досягло досить високого рівня раціоналізації і змирщення, які передують появі філософської раціональності.

По-третє, антична філософія складалась в обстановці плідних ділових і світоглядних контактів греків з країнами Стародавнього Сходу, які значно розширили їхні культурні й пізнавальні інтереси, спонукавши тим самим до самостійних теоретичних пошуків і узагальнень. Завдяки цим обставинам античній філософії вдається рішучіше, ніж східній, розлучитися / релігійно-міфологічним минулим, енергійніше самовизначитися в ролі нетрадиційної форми суспільної свідомості, виявити «ту непрагматичну любов до істини і знання, яка найвищою мірою була притаманна грекам і яку вони виразили своїм власним словом — філософія» '.

Грецька філософія, особливо рання, за своїми проблемними інтересами є *космоцентричною*, тобто орієнтованою насамперед на Космос як на безумовну реальність і найвищу цінність. Вона починається з постановки питання про *першооснову* всього суцього («архе»), про ту невидиму і розумовоосяжну *єдність* світу, яка схована за чуттєво сприйнятною *різноманітністю* явищ. Уже у найдавніший період свого становлення в ній намітилися протилежні підходи щодо вирішення цього питання, а разом з тим і розкол на конфронтуючі тенденції.

6 питання

Мілетська школа {від назви міста Мілет у Мгалій Азії) відповіла на це питання з позицій *наївного матеріалізму*. Першооснову речей вона вбачала в образі певного тілесного елемента, або матеріальної стихії («стойхейон»). Для Фалеса (625—547 рр. до н. е.) — це вода, для Анаксимена (VI ст. до н. е.) — повітря, для Анаксимандра (VI ст. до н. е.) — «апей-рон», середнє між ними, а тому невизначений стан речовини. Вже тут, на перших кроках філософської думки, *повністю* окреслився початковий стихійний натуралізм, головним достоїнством якого було те, що він невіддільний від елементів діалектики, яка сприймає світ у його народженні, становленні і розвитку. Варті на увагу щодо цього погляди Геракліта Ефеського (520 — 460 рр. до н. е.). За Гераклітом, буття Всесвіту здійснюється на основі віковічних перетворень природної стихії вогню, «мірами згасаючого» і «мірами спалахуючого». Разом з тим Геракліт розвинув наївні діалектичні уявлення своїх попередників, започаткувавши усвідомлення діалектики як філософського методу мислення, він указав на універсальне джерело руху і змінений речей: це джерело — *протиріччя* як єдність («гармонія») і боротьба протилежностей, які пронизують космос у цілому і кожне явище окремо.

Однак первісний матеріалізм греків мав ряд недоліків, які істотно обмежували його світоглядні можливості. Найтиповіші з них такі. По-перше, найдавніші стихійні матеріалісти ще не перейшли від *образу* до *поняття* і тому сутність речей ототожнювали з явищем, загальне — з одиничним, субстанцію — з її конкретним речовинним вираженням. Отже, їхня філософія ще не є вільною від наочності буденної свідомості. По-друге, їхня увага була поглинута здебільшого плинністю, універсальною рухливістю процесів, які відбуваються в природі, внаслідок чого вони нехтували *структурно-стійким* планом буття, сталістю, законодацільністю космосу. По-третє, головна обмеженість їх полягала в тому, що вони нечітко розрізняли матеріальне й ідеальне, дух і природу, фізичне і психічне, часто ютотожнювали їх (у дусі первісного анімізму), наділяючи речовину, як і світобудову в цілому, життям, душею і свідомістю. Згідно з Фалесом, наприклад, «все повне богів» і «магніт має душу»; об'єктивна реальність, таким чином, пояснюється за аналогією до життєдіяльності людини (суб'єкта). Отже, матеріалізм іонійських філософів за своєю конкретною історичною формою *гілозої стичний* (від грецьк. *ἵκζ* —

речовина і $\text{£} < \text{мг} |$ — життя), в чому головним чинником і проявляється його світоглядна непослідовність.

Можливість ідеалізму була реалізована ще у початковий період давньогрецької філософії — у **піфагорійській** і **елеатській** школах (виникли в містах Кротон і Елея — західних грецьких колоніях на узбережжі Італії). Подібно до своїх попередників, піфагорійці та елеати шукали першопричинні основи буття, але їхня увага при цьому була сконцентрована не на речовинному субстраті світобудови, а на пануючому «управлінському началі» (на незмінному конструктивно-розумовому принципі), яке надихає все рухливе і мінливе, а саме непідвладне просторово-часовій стихії становлення.

Виходячи насамперед з регулярності і повторюваності астрономічних явищ, **Піфагор** (VI ст. до н. е.) і його послідовники дійшли висновку, що цей принцип, згідно з яким створюється й упорядковується космос, є *числа* і числові відношення із центром, що об'єднує їх, — одиницею (монадою). Звідси основоположна теоретична впевненість піфагорійців, що числа є сутностями структурні постійні речей. Це переконання не позбавлено раціонального смислу: по-перше, при цьому по-своєму долається наївна «фізика» іонійських натурфілософів і за багато століть передбачається ідея *математичного природознавства*; по-друге, філософське міркування досягає рівня абстракції, при якому вперше висловлюється думка про закономірності Всесвіту. Однак числова філософія піфагорійців опинилася не на шкоті висунутої ними програми і переродилася у так званий нумероло-гічний містицизм (математичну міфологію), який разом із їхньою теорією безсмертя і переселення душ започаткував античний ідеалізм.

Елеати заперечують числовий ідеалізм піфагорійців і постулюють абстрактний символ єдиного, неділимого, вічного і нерухомого Буття, незалежного від чуттєво сприйнятих речей і народженням їх, мінливим існуванням і смертю. Це надматеріальне Буття, згідно з Парменідом (VI—V ст. до н. е.), є завжди рівне собі мислення її істина і образі спокійної, досконалої і самодостатньої у своїй граничній здійсненості Вселенської Кулі. Ця умоглядна фантазія, безумовно, має свою заслугу: в особі елеатів раціоналізм греків підноситься над предметною безпосередністю буденного уявлення, філософська думка здійснює спробу оперувати «чистими», вільними від чуттєвих асоціацій поняттями. Разом з тим він втрачає довіру до самоочевидності емпіричного досвіду, до реальності зовнішнього світу і відкриває шлях *метафізиці* як ученню про потойбічні і недоступні для чуттєвого пізнання сутності.

7 питання.

Найбільш закінченої форми грецький матеріалізм набуває у світогляді Демокріта (460—370 рр. до н. е.). К. Маркс назвав його «...першим енциклопедичним розумом серед греків»^у. *Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология // Соч.: 2-е изд. Т. 3.— С. 126.*

Таке особливе місце Демокріта в історії античної філософії визначається тим, що він пов'язав увесь накопичений на той час досвід науки і практики з послідовною матеріалістичною теорією буття й пізнання.

У своєму вченні про буття Демокріт головне завдання вбачав у поясненні феномена руху. У пошуках причин його він висуває гіпотезу щодо найдрібніших неподільних часток, або атомів, і пустоти, в якій ці частки рухаються завдяки притаманній їм силі ваги. Отже, всі процеси в природі є продуктом протиріччя між атомами і пустотою як умовою можливості руху їх. Послідовно проводячи цей *детерміністичний* принцип, Демокріт дає матеріалістичне пояснення походженню Космосу із спонтанного вихрового руху атомів (у новоєвропейській філософії до цієї гіпотези повернеться Декарт). З' позицій атомістики Демокріт тлумачить сутність і функції *психічних* явищ, зводячи душу й усі розумові процеси до руху й асоціацій особливих вогнеподібних атомів, що відзначаються тонкістю, легкістю та інтенсивною здатністю проникати будь-куди. У теорії пізнання філософ, вірний висхідній атомістичній передумові, доходить до припущення подвійного роду якостей об'єктів, що пізнаються: якостей справжніх, притаманних самим об'єктам (їхні фізико-математичні параметри), і якостей уявних, залежних від нашої здібності чуттєвого сприйняття (колір, смак, запах та ін.). У політиці Демокріт був прихильником демократії; у філософії історії заперечував доктрину, «золотого віку», згідно з якою людське суспільство поступово деградує щодо ідеального первісного стану. Отже, він одним із перших в античні часи виступив з ідеєю суспільного прогресу. В етиці філософ об-# межував принцип насолоди (гедонізм) і відстоював ідеал здорового, помірною, життєздатного і миролюбного настрою.

Традиція античного ідеалізму набула свого систематизованого вираження у філософії Платона (427—347 рр. до н. е.). Ця філософія за своїми світоглядними цілями і призначенням змикається із релігією і є її теоретичним обґрунтуванням і виправданням. У своєму вченні про світ Платон протиставляє попередній матеріалістичній космології і космогонії довільну умоглядну конструкцію, щось подібне до язичницького варіанта міфа про творення. Він допускає ізолюване існування позачасового і позাপросторового світу ідей (безтілесних сутностей, увінчаних ідеєю Блага), згідно з якими вселенський художник-творець (Деміург-Творець) з нерозумної і хаотичної стихії матеріального світу формує і впорядковує Космос і кожен окрему річ у ньому. У механізмі світоутворення, таким чином, ідеї виступають щодо речей як їх одвічні взірці, причини виникнення, смислові структури й цілі, тим часом речі лише причетні до ідей, наслідують їх, є їхніми копіями, тіннями, подобами або відображеннями. *Гносеологія* Платона ґрунтується на догматі безсмертя душі: до свого народження душа мала всю сукупність істинного знання; з втіленням її вона втрачає безпосередній контакт із світом ідей і зберігає у собі лише *згадку* про них. Пізнання, за Платоном, і є оживлення і пробудження пам'яті (пригадування) про сутності, що їх колись споглядала людська-душа безпосередньо у світі ідей. Засобом, що веде, керує і наближає душу, яка пізнає, до потойбічної реальності, є *діалектика*, яка символізується Платоном у міфопоетичному образі Ероса — філософсько-естетичного натхнення, що звільняє душу з

полону поцейбічного світу і спрямовує її погляд на нетлінні і самосуці Істину, Добро і Красу. У соціології Платон виступив проти теорії і практики давньогрецької рабовласницької демократії, протиставивши їй утопічний ідеал замкнутого авторитарного суспільства із жорсткою соціальною стратифікацією (філософи - правителі, воїни і ремісники).

8 питання.

Науково-теоретичний синтез попереднього розпитку античної філософії був здійснений Арістотелем (384—322 рр. до н. е.), учнем Платона. В особі Аристотеля грецька філософія досягає найвищого розквіту й продуктивності. К. Маркс підпрма назвав його Александром Македонським грецької філософії. Арі-стотель висунув ідеал науки, гранично очищеної від релігійно-культових потреб і міркувань (характерних для теоретичного знання Платона і піфагорійців), створив науку про закони мислення— формальну *логіку* — як засіб систематизації категоріального апарату науки і філософії. За своїми світоглядними настановами вчення Арістотеля неоднозначне, воно коливається між матеріалізмом та ідеалізмом. Як дослідник і вчений, він керується довірою до чуттєвого досвіду, до сфери індивідуального й одиничного буття, а тому з позицій *матеріалістичного сенсуалізму* у піддає платонівський ідеалізм критиці, яка не втратила свого значення й досі. Однак у вченні про першооснови буття він зраджує власному матеріалізму і конструює картину світу, що дістала назву *телеології* (від грецьк. телос; — мета, кінцевий пункт). Хоча арістотелівський Космос є вічним і непорушним, він, однак, не є самодостатнім, не є самозумовленим. Світовий процес здійснюється, за Арістотелем, не в результаті притаманних йому самостійних *причин*, а внаслідок понадсвітової мети (Першого Двигуна, Розуму, Бога), яка стоїть за межами Космосу і генерує п ньому внутрішній мотив (потяг) до руху й удосконалення.

9 питання.

ЦІННОСТІ БУТТЯ ЕПІКУРЕЇЗМУ

Найвидатнішим мислителем елліністичного періоду був *Епікур* (341—270 рр. до н. е.). Домінуючу роль серед теоретичних джерел вчення *Епікура* відіграє атомістична система *Демокріта*. Головна увага *Епікура* акцентується на етиці.

Епікур не сприймає вчення *Демокріта* пасивно, а виправляє, доповнює і розвиває його. *Якщо Демокріт розрізняє атоми за ве-*

«Звикай думати, що смерть для нас – ніщо: адже все – і добре, і погане – міститься у відчутті, а смерть є позбавлення відчуттів... Таким чином, смерть не існує ні для живих, ні для мертвих, позаяк для одних вона як така не існує, а інші для неї як такі не існують».

Епікур

личною, формою і положенням у просторі, то Епікур приписує їм ще одну властивість - вагу. Разом із Демокритом він визнає, що атоми рухаються в пустоті. На відміну від Демокріта, який, виходячи з висунутого ним принципу детермінізму, приписує атомам лише *прямолінійний рух*, Епікур допускає і визнає *закономірним і визначеним відхилення від прямолінійного руху*. Епікур викладає основні тези атомістичної концепції світу доступніше, ніж Демокрит. Абсолютний детермінізм Демокріта не відповідав загальній концепції Епікура, яка завершувалася його етичними поглядами і уявленнями про суспільний устрій. Допуск відхилення від прямолінійного руху дає можливість більш «діалектичного» розуміння проблеми руху.

Визнання існування відхилення є важливим моментом у розвитку поняття причинності. Розуміння причинності у Демокріта заперечувало будь-який натяк на об'єктивне існування випадковості, що врешті-решт приводило до фаталізму. Епікур цю абсолютну необхідність знімає.

У вченні про душу Епікур відстоює думку, що вона - не щось безтілесне, а структура атомів, найтонша матерія, розсіяна по всьому організму. Звідси випливає його заперечення безсмертя душі. З розкладанням тіла, за Епікуром, розсіюється і душа, тому страх перед смертю необґрунтований.

У теорії пізнання Епікур займає позицію сенсуалізму. В основі будь-якого пізнання, вважав філософ, лежать відчуття, які виникають при відокремленні відображень від об'єктивно існуючих предметів і проникають у наші органи чуттів.

Відповідно до зростання уваги до людини та її проблем, що відбувається в елліністичний період, Епікур великого значення надає етичному вченню. Людина, за Епікуром, є істотою, яка вміє відчувати, і її почуття складають основний критерій моралі.

Найвищим добром Епікур визнає *блаженство, насолоду (гедоне, звідси — гедонізм)*. Воно полягає в задоволенні природних потреб і в досягненні душевної рівноваги - *спокою душі (атараксія)*, а тим самим і *щастя (евдемонія)*. Ці моральні вимоги вважаються природними, як наслідок людської сутності.

«Ми стверджуємо, що задоволення є початок і кінець блаженного життя. Ми знаємо, що воно є перше і природне благо. Воно є вихідним пунктом для будь-якого вибору або уникнення. Прекрасне, добродійність і тому подібне заслужує на повагу тільки в тому разі, якщо це робить приємність, а якщо не робить, то з ним потрібно розпрощатися».

Епікур

Етичні та в цілому філософські погляди Епікура тісно пов'язані з його відкритим вільнодумством. Основним джерелом виникнення та існування релігії він вважав страх смерті та незнання природних законів. Страх смерті та страх перед богами є головними перепонами в досягненні людиною щастя. Проте все ж таки Епікур припускав існування богів, які жи-

вуть у міжсвітових просторах, є байдужими до світу і не втручаються в долі людей.

Роль насолоди як етичного принципу не можна змішувати із *сибаритством*. У цьому плані вчення *Епікура* вульгаризували пізніші прихильники епікуреїзму, зокрема заможні вихідці з вищих кіл римського суспільства. *Вульгаризована епікурейська етика стає об'єктом критики християнських філософів*.

Принцип насолоди відображається і на соціальних поглядах Епікура. Суспільство, вважав він, є сукупністю індивідів, які домовилися між собою про те, щоб не шкодити один одному. Дотримання цієї домовленості він називав *справедливістю*. Власне кажучи, *Епікур* певною мірою передбачив пізнішу теорію суспільного договору.

Виходячи зі своєї етики, Епікур рекомендує, щоб мудра людина (філософ) уникала суспільної (політичної) діяльності. Добре прожив той, хто прожив непомітно — ось його теза. Відлюдність у приватному житті є типовим проявом індивідуалізму, до якого схилились філософи елліністичного періоду, уникаючи гострих проблем сучасного їм життя.

СЕНС ЖИТТЯ В СТОЇЦИЗМІ І СКЕПТИЦИЗМІ

Стоїцизм. Наприкінці IV ст. до н. е. в Греції формується стоїцизм, який в елліністичному, а пізніше і в римському світі стає однією з найбільш поширених філософських течій. Назва «*стоїцизм*» походить від грецького слова «*зіоа*», що означає «колонада» (портик), яку купив для своїх учнів і для себе *Зенон із Кітіона* (бл. 336-264 рр. до н. е.) - засновник стоїцизму, Він> добре обізнаний з післясократівською філософією, приблизно в

300 р. до н. е. створює власну школу. У своєму трактаті «Про людську природу» він проголошує, що основна мета - жити згідно з природою, а це - те ж саме, що жити згідно з добром. Цим він дав стоїчній філософії основну орієнтацію на етику та її розробку.

Стоїки порівнювали філософію з людським організмом *Хрисипп із Сол* (бл. 280 - бл. 207 рр. до н. е.) перетворює стоїчну філософію на розгалужену систему.

Стоїки характеризують філософію як «вправу з мудрості». Її знаряддям, основною частиною вони вважають логіку. Вона вчить поводитися з поняттями, створювати судження і робити висновки. Без неї неможливо зрозуміти ні фізику, ні етику, які є центральними частинами стоїчної філософії.

«У всьому світі розлито пневму – початок світу і його дух, суміш повітря і вогню, вузли і рівні напруги якої утворюють всю градацію тіл у природі – від каменів, води і тварин до людини і мудреця».

Зенон з Кітіона

В онтології, яку стоїки розміщували у «філософії природи», вони визначають два основних принципи: *матеріальний* (матеріал), який вважається основою, і *духовний* — *Логос (Бог)*, який «проникає» крізь усю матерію і утворює конкретні одиничні речі.

Логос, згідно з поглядами стоїків, проявляє себе як у природі, так і в усьому світі Він є законом необхідності *Поняття Логосу робить всю їхню концепцію буття детерміністською, аж до фаталізму, який пронизує й етику.*

У теорії пізнання стоїки велику увагу приділяють проблемі істини. Центром і носієм пізнання є душа. Вона, на думку стоїків, є дещо тілесне, матеріальне. Іноді її називають пневмою (поєднання повітря і вогню). Її центральну частину, в якій локалізується здатність до мислення і взагалі все те, що можна визначити в сучасних термінах як психічну діяльність, стоїки називають розумом. Розум пов'язує людину зі всім світом. Індивідуальний розум є частиною світового розуму.

Етика стоїків висуває на вершину людських зусиль добродетельність. *Це єдине благо, яке означає жити у злагоді з розумом. Визнаються чотири основні добродетелі: мудрість, яка межує з силою волі, помірність, справедливість і доблесть. їм протистоять чотири протилежності: нерозумність, розпущеність, несправедливість і боягузтво. Між добром і злом, між добродетельністю та гріхом - чітка категорична межа: перехідних станів немає. Все інше належить до категорії байдужих речей. Людина не може вплинути на речі, але вона може над ними «піднятися». У цей момент проявляється її «примирення з долею». Людина повинна підкорятись космічному порядку, вона не повинна бажати того, що їй непідвладне. Ідеалом стоїчних прагнень виступає спокій (атараксія) або, в крайньому разі, байдуже терпіння (анатея). Стоїчний мудрець (ідеал людини) є втіленням розумом. Йому притаманні терпимість і стриманість, а його щастя «полягає в тому, що він не бажає ніякого щастя».*

- *Етика стоїків — це етика «свідомої відмови», свідомого примирення з долею. Вона відволікає увагу від зовнішнього світу, від суспільства і звертається до внутрішнього світу людини. Лише всередині себе людина може знайти головну і єдину опору. Тому стоїцизм знову оживає в період кризи і розпаду Римської імперії.*

- Наприкінці IV ст. до н. е. в грецькій філософії формується *скептицизм*. Його засновником був *Піррон з Еліди* (бл. 360-270 рр. до н. е.). Він так само, як і *Сократ*, викладав свої ідеї лише в усній формі і не залишив після себе жодного твору. Тому свідчення про його ідеї ми одержуємо з праць його найвидатнішого учня - *Тімона* (бл. 320-230 рр. до н. е.).

Скепсис і раніше мав місце в грецькій філософії. В елліністичну епоху формуються його принципи, і тут скепсис визначається не методичними настановами про неможливість пізнання, а відмовою від можливості досягти істини. Ця відмова стає програмною.

«Якби всім одне і те ж здавалося разом прекрасним і мудрим, то не було б серед людей ворожого суперечки».

Піррон

Скептицизм заперечує істинність будь-якого пізнання. Головна його теза — утриматися від судження. Свою мету скептики вбачали в запереченні догматів усіх шкіл, але самі нічого не визначали, як не визначали і

того, що вони робили, заперечуючи, врешті-решт, і саме твердження «нічого не стверджувати».

Докази проти вірогідності як чуттєвого сприйняття, так і «пізнання думкою» скептики об'єднали в *десять тез* — *тропів*. У *першому* піддається сумніву положення про дійсні відмінності фізіологічної структури видів тварин, їхніх органів чуття. У *другому* підкреслюється індивідуальність людей з так званої фізіології і психіки. У *третьому* йдеться про відмінність органів чуття, що спричиняє появу різних відчуттів на одні й ті ж подразники (наприклад, вино здається зору червоним, а смаку — терпким тощо). *Четвертий* звертає увагу на той факт, що на пізнання впливають різні стани суб'єкта (хвороба, здоров'я, сон, радість, смуток та ін.). У *п'ятому* говориться про вплив відстані, положення і просторових відношень на сприйняття (те, що здалеку здається малим, зблизька — великим тощо). У *шостому* вказується, що жодне сприйняття не відображається ізольовано у наших почуттях без домішки інших факторів. У *сьомому* відзначаються різноманітні впливи різної кількості однієї і тієї ж речовини (те, що в малій кількості може бути корисним, у великій - шкідливим). *Восьмий* троп спирається на той факт, що визначення взаємовідношень між людьми є релятивним (те, що стосовно однієї речі є «праворуч», стосовно другої може бути «ліворуч»). *Дев'ятий* відображає той факт, що «звичні та незвичні речі» зумовлюють різні почуття (наприклад, затемнення сонця — як незвичне явище, захід сонця - як звичне). *Десятий* троп підтримує переконання в тому, що нічого не можна стверджувати позитивно: ні існування різних правил, ні звичок, ні поглядів, ні проявів віри тощо.

До цих десяти тез у I ст. н. є. пізні скептики додали ще п'ять. *Перший* з нових тропів аргументує відмінність думок і поглядів. *Другий* критикує нескінченний ланцюг доказів. *Третій* підкреслює, що будь-яке обмеження стосується завжди лише чогось конкретного. *Четвертий* критикує прийняття передумов, які потім не доводяться. *П'ятий* троп застерігає від доказу по колу, звертає увагу на те, що кожний доказ, у свою чергу, вимагає свого доказу, цей доказ — свого, і так по колу, до вихідного пункту.

Виходячи з принципу «нічого не стверджувати», підкресленого тропами, скептики заперечували всі спроби пізнання причин і відкидали всі докази. На відміну від епікурейської і стоїчної філософії, досягнення щастя в яких ототожнювалося з пізнанням явищ і законів природи, філософія скептицизму у прямому значенні слова відмовляється від цього завдання. *Досягнення щастя, з погляду Піррона, означає досягнення атараксії (спокою).*

Подібний стан речей є результатом відповіді на три основні питання.

Перше: «З чого складаються речі?» На нього неможливо відповісти тому, що жодна річ не є більшою за іншу.

Друге. «Як ми повинні ставитись до цих речей?» Єдина гідна відповідь — «утримайся від будь-яких суджень». Визнається лише безпосереднє сприйняття, якщо про речі говориться як про сприйняття.

Третє. «Яку користь ми отримуємо від такого ставлення до речей?» Відповідь *Піррона:* якщо ми утримаємося від будь-яких суджень про речі, то ми досягнемо стійкого спокою (*атараксії*). *Саме в цьому найвищій ступінь можливого блаженства.*

З початку II ст. до н. є. занепад грецького філософського мислення стає причиною виникнення еkleктицизму. *Він є механічним поєднанням окремих, органічно несумісних елементів різних філософських течій.*

Еkleктицизм розвивається на основі як академічної, так і перипатетичної і стоїчної філософій. Іноді еkleктики прагнуть до цілісного, впорядкованого зростання кількості емпіричних знань та до їх поєднання.

СВІТОГЛЯДНІ ІДЕАЛИ РИМСЬКИХ МИСЛИТЕЛІВ

З III ст. до н. є. посилюється вплив Римської держави. У II ст. до н. є. Рим володіє більшою частиною стародавнього світу, і під його економічний та політичний вплив потрапляють поліси континентальної Греції. Тож у Рим починає проникати грецька культура, складовою частиною якої є філософія. Але римська культура формується в зовсім інших умовах. Походи римських легіонів, військова експансія щодо всіх країн відомого тоді світу (як цивілізованих, так і «варварських») створює широкі можливості для формування саме римського мислення. У ньому на першому місці стоїть культ легендарних римлян, героїв і громадян. Наприклад, засновник республіки і перший консул *Юній Брут* засудив на смерть своїх синів, причетних до змови на користь вигнаного царя *Тарквінія Муцій Сцевола* проник у табір етрусського царя *Парсенни*, який оточив Рим, з метою вбити царя, але його впіймали, і він спалив на вогнищі руку на доказ стійкості римських юнаків. Прославлений полководець *Ціціннат* сам орав поле; коли його було призначено диктатором у скрутну для Риму годину, він отримав перемогу і знову повернувся до свого плуга. Консул *Децій Мус* добровільно пожертвував життям у бою, оскільки віщий сон пророчив йому, що перемогу отримає те військо, полководця якого буде вбито. Переможець царя *Пілла*, *Маній Курій Дентат*, відмовився від багатих подарунків і частини трофеїв, задовольнившись невеликою земельною ділянкою, яку почав власноручно обробляти.

Крім того, націленість на розвиток природничих і технічних наук, розвиток політики і права відрізняють римську філософію від грецької: Рим прагне до світового панування і збагачується кращими з надбань культури завойованих країн. *Тому логічним є те, що римська філософія формується під впливом переважно грецького, зокрема елліністичного, філософського*

мислення. Приблизно з середини II ст. до н. е. в Римі розвиваються три філософських напрями - *стоїцизм, скептицизм і еkleктицизм*.

Римський стоїцизм - найпоширеніша філософська течія в середніх і вищих класах суспільства. Його видатні представники - *Сенека, Епіктет і Марс Аврелій*.

Сенека (бл. 4 р. до н. е. - 65 р. н. е.) належав до привілейованого прошарку «вершників», здобув всебічну освіту, досить довго успішно займався

адвокатською практикою. Пізніше став вихователем майбутнього імператора *Нерона*, після сходження якого на трон досягає найвищого суспільного стану і почесей. *Сенека* присвятив *Перону* трактат «Про милосердя», в якому закликає зберігати

«Живий той, хто багатством приносить користь; живий той, хто сам собі корисний. А хто ховається і дичавіє в нерухомості, для того дім – немовби труна. Можеш хоча б написати біля порога його ім'я на мармурі: адже він помер раніше смерті».

Сенека

помірність і дотримуватись республіканського духу. В міру зростання престижу і багатства *Сенека* вступає в конфлікт зі своїм оточенням і змушений залишити місто, жити в своєму маєтку. Звинувачений в організації змови, наклав на себе руки.

Сенека виходить з того, що все в світі підлягає владі суворої необхідності. Це є наслідком його тлумачення поняття Бога як іманентної[^] правлячої сили, володарки надрозуму (*Логосу*). *Сенека* характеризує її як «вище добро і найвищу мудрість», що реалізується в гармонії світу та його доцільному влаштуванні

Завдання філософії - звільнити мудреця від страхів і бажань, що поневолюють темну, неосвічену людину. Тільки філософія дає знання природи, її законів, необхідності, що панує в ній, і підкорення цій необхідності добровільно і є істинною добродійністю та істинною свободою.

Обов'язок філософа — брати участь у житті держави, приносячи їй користь на тій посаді, яку визначила йому доля. Якщо держава настільки зіпсована, що філософу в ній немає місця, він повинен пам'ятати, що є громадянином не лише свого рідного міста, але й усього світу, і давати користь людству в цілому, навчаючи його і подаючи приклад власним життям.

Центром філософської системи Сенеки є етика, в якій основними є *принцип злагоди з природою* (жити щасливо означає жити у гармонії з природою) і *принцип підлеглості людини своїй долі*, *Сенека* засуджує спроби чинити опір злу. Не варто нарікати і скаржитися, засуджувати світовий порядок і Бога на тій підставі, що негідні щасливі, а добрі нещасливі. Доля посилає випробування для того, щоб загартувати добрих і мудрих, і якщо вони потрапляють у тяжкі обставини, то це так само закономірно, як і те, що

доброму солдатіві потрібно затратити більше праці та пережити більше число небезпек, ніж дезертиру, їхній обов'язок — з гідністю витримати всі випробування. Якщо ж чаша терпіння переповниться, у них завжди залишається можливість піти з життя. *Гідне життя і мужня смерть — приклад і користь для людей.*

Сенс життя Сенека вбачає в досягненні абсолютного душевного спокою. Звідси виправдання існуючого, проповідь пасивності, терпіння, ствердження мізерності долі людини порівняно з долею світу.

Найвища цінність - удосконалення власної душі та розуму, тобто самого себе. Отже, підкреслюється поняття людини як індивіда, що прагне до удосконалення в добродійності.

Видатний представник римського стоїцизму *Епіктет* (бл. 50 - бл. 140 рр. н. е.) був рабом, а набувши свободу, повністю присвятив себе філософії. *Епіктет відстоює точку зору, згідно з якою філософія — це не тільки пізнання, але й керівництво у практичному житті.* Дослідження природи є важливим і корисним не тому, що на його основі можна змінити природу, навколишній світ, а тому, що відповідно до природи людина може впорядкувати своє життя. Людина не повинна бажати того, чого не може зробити.

Критикуючи сучасний йому суспільний порядок, Епіктет робить наголос на думці про рівність людей, засуджує рабовласництво. Цим його погляди відрізняються від вчення стоїцизму. Центральний мотив філософії - примирення з реальною дійсністю — веде до пасивності. *«Не бажай, щоб усе відбувалося, як ти хочеш, але бажай, щоб усе відбувалося, як відбувається, і буде тобі добре в житті».*

Дійсна сутність людини полягає в розумі. Подібно до того як розум панує над людиною, так і в світі панує світовий розум - Логос (Бог). Бог - найвища інстанція, перед ним земні правителі та володарі нікчемні. Пізнання себе, свого Логосу - це шлях до пізнання свого божественного начала і самого Бога. Тіло і розум дав людині Бог для того, щоб тіло не було їй підвладним, а розум був вільним у своїх бажаннях, своєму виборі.

Не прив'язуючись до тіла і зовнішніх матеріальних благ, відмовившись від думок, які мають про нього люди неосвічені, *мудрець не буде рабом того, хто має владу дати йому блага або забрати майно, близьких, життя.* Тиран чи володар мають силу тому, що ми маємо неправильне уявлення про їхню владу. Характерним є діалог тирана і філософа, автором якого є *Епіктет*:

«Не речі слухають людей, але їхні думки про речі. В смерті, наприклад, немає нічого страшного. Страшною є думка, тому що вона уявляє смерть страшною».

Епіктет

- «Тиран: Я закую тебе в ланцюги.
- Філософ: Ти загрожуєш моїм рукам і моїм ногам
- Тиран: Я відріжу тобі голову.
- Філософ: Тепер ти загрожуєш моїй голові.

• Тиран: Отже, ви, філософи, закликаєте зневажати володарів?

• Філософ: Ніскільки. Ніхто з нас не заперечує їхніх прав. Візьми моє тіло, візьми моє добро, візьми моє чесне ім'я.

• Тиран: Звичайно, я все це візьму. Але, я хочу на додачу панувати над твоїми думками!

• Філософ: Звідки в тебе на це візьметься сила? Як насмілився ти розраховувати на те, що зможеш панувати над думками інших? Ти можеш перемагати страхом, і тільки. Час тобі зрозуміти, що думка може запанувати, але ніхто не зможе запанувати над думкою!»

«Скептична позиція проста і очевидна. Уявіть собі, що в будинку, в якому знаходиться багато коштовностей, шукають золото вночі; кожний думав би, що знайшов золото, але не знав би цього точно, хоча б і справді знайшов його. Так само філософи вступають у цей світ, як у великий дім, щоб шукати істину; якби навіть вони й знайшли її, то все ж не могли б знати, чи досягли її».

Секст Емпірик

Головне завдання філософа — навчити людей на прикладі, як можна і необхідно жити, щоб бути істинно вільним. Змінити існуючий порядок речей, людей нам не дано, але можна привести свою волю в гармонію з умовами нашого життя й оточення. Людина повинна виконувати свій обов'язок, терпіти випробування, які посилає Бог. Слід виходити не з свого добра, а з добра загального, поза яким окрема людина взагалі не є людиною. Жити необхідно без страху, хвилювань, пристрастей, а для цього слід не боятися вигнання, бідності, чорної роботи, позбавитися заздрощів, гніву, бажань, жалкувань, не засуджувати богів і людей, якщо все йде не так, як бажалося, задовольнятися мінімумом. Щастя полягає в знищенні бажань, оскільки виконання одного бажання породжує інші.

Заради дійсної свободи людина повинна віддати Богу все, що той їй дав. Але свобода — не свавілля, а підкорення вищій необхідності, вона - в усвідомленні того факту, що все в світі минуще.

До римських стоїків належить також імператор *Марк Аврелій Антонін* (121-180 рр. н. е.), під час правління якого кризові явища стають все більш інтенсивними. Вищі суспільні класи відмовляються від будь-яких змін для збереження існуючого ладу. В стоїчній етиці вони вбачають засіб морального відродження суспільства.

У роздумах *Марка Аврелія* переважають елементи песимізму. Над людиною, говорить *Марк Аврелій*, тяжіє усвідомлення того, що все, в тому числі й діяльність, — марне. Все змінюється: душа — це дим і мрія; життя — війна і зупинка на шляху; слава, нехай то слава *Цезаря* і *Сократа*, скороминуча, та й яка між ними різниця після смерті? Що може вести? Тільки філософія, тобто збереження своєї сутності від всякого безчестя, перемога над

бодем і задоволенням, здатність не мати потреби ні в кому, не боятися смерті, бо вона природна *Марно сподіватися виправити людей, їхні душі та розум, настановити, щоб вони не були ні рабами, ні негідниками, оскільки такими вони були завжди. Нічого не можна змінити в світі. У всьому існуючому суспільному хаосі ніщо не варте уваги і турботи. Є тільки одне гідне завдання: без гніву провести своє життя серед людей, які творять несправедливість, серед брехунів, настільки огидних, що їх важко витримати.*

Марк Аврелій - останній представник античного стоїцизму, вчення, в якому, зокрема, підкреслюється необхідність «підкорити себе» світовому Розуму-Логосу-Богу, а це мало вплив на формування раннього християнства. Головним представником римського скептицизму був *Енесідем із Кносса* (бл. I ст. до н. е.), у своїх поглядах близький до філософії *Піррона*. *Енесідем* вбачав у скептицизмі шлях до переборення догматизму всіх існуючих філософських напрямів. Велику увагу приділяв аналізу суперечностей у вченнях інших філософів. Висновком з його скептичних поглядів було твердження, що про реальність не можна робити ніяких суджень, заснованих на безпосередніх відчуттях. Для обґрунтування цього висновку йому служать формулювання тропів, про які вже говорилося.

Найвидатнішим представником так званого молодшого скептицизму був *Секст Емпірик* (друга половина II ст. - перша половина III ст. н. е.). У своїх працях «*Основи пірронізму*», «*Проти догматиків*», «*Проти математиків*» він викладає методологію скептичного сумніву, яка базувалася на критичній оцінці основних понять тогочасного знання. Критичну оцінку спрямовано не тільки проти філософських понять, але й проти понять математики, риторики, астрономії, граматики тощо.

Секст Емпірик, прагне довести, що скептицизм є оригінальною філософією і не допускає змішання з іншими філософськими напрямками. Він говорить, що скептицизм відрізняється від решти філософських течій, кожна з яких визнає одні сутності та виключає інші, тим, що одночасно піддає сумніву і допускає всі сутності. *Філософ вважає, що немає ніякої користі від тлумачення, творів письменників і поетів, чим любляють займатись граматики; як правило, те, що є у авторів корисного для життя, виражено не досить чітко, а те, що ясне, - некорисне.* *Емпірик* критикує догматичну етику, яка вчить людей мистецтва жити. Мистецтва жити не існує. Жити слід не згідно з теоріями, а згідно з позатеоретичними життєвими настановами - діяльно і спокійно.

Праці *Секста Емпірика* - реакція практика на теорію, яка стала не потрібною. Пошуки і дослідження суперечностей між твердженнями попередніх філософських систем ведуть скептиків до широкого вивчення історії філософії. І хоча в цьому напрямі скептицизм створює багато цінного, в цілому він уже є філософією, що втратила ту духовну силу, котра підняла античне мислення до таких вершин.

Еклектицизм (від грец. *eklektikos* — той, що вибирає) виникає в I ст. до н. е. в Римі. Його основоположник *Марк Туллій Цицерон* (106-43 рр. до н. е.) володів колосальним обсягом знань, був енциклопедистом своєї епохи.

Він поставив перед собою грандіозне завдання - створити на новій соціально-історичній основі *суто римську філософію, своєрідність якої полягала б в універсальності та відповідала б індивідуальним потребам римського громадянина. Ця філософія повинна була синтетично об'єднати в собі все краще, що було створено до неї іншими народами.*

У широкому значенні еkleктицизм — поєднання в одному вченні різноманітних, органічно несумісних елементів, безпринципове запозичення і змішування- суперечливих ідей, оцінок, теорій, використання і підтасовування вирваних з контексту фактів, формулювань, цитат, тощо.

Еkleктицизм у викладі *Цицерона* зосереджує увагу на суспільній проблематиці, зокрема на етиці, прагнучи об'єднати частини різних філософських систем, які дають корисні знання.

В етиці *Цицерон* багато в чому підтримує стоїків, значну увагу приділяє проблематиці добродійності. Людину він вважає розумною істотою, яка містить у собі щось божественне. *Добродійність ~ це переборення всіх життєвих знегод силою волі, Найбільше сприяє цьому філософія. Кожен з філософських напрямів приходять до досягнення добродійності своїм шляхом. Тому Цицерон рекомендує об'єднати внесок, який роблять окремі філософські школи, усі їх досягнення в одне ціле. Цим він захищає свій еkleктицизм.*

НЕОПЛАТОНІЗМ

Прогресуюча криза римського суспільства в останні роки республіки і в перші роки імперії закономірно відображається й у філософії. *Посилення впливу християнства дедалі більше зміцнює позиції містицизму та ірраціоналізму. Філософські течії цієї епохи по-різному намагаються пристосуватись до філософії, роль якої змінюється. Неопіфагорійська філософія намагається ствердитись, повернувшись до містики чисел; філософія Філона Олександрійського (30-ті рр. до н. е. - 50-ті рр. н. е.) прагне поєднати грецьку філософію з іудейською релігією.*

Найцікавішим бачиться *неоплатонізм*, який розвивається в III—V ст. н. е., в останній період існування Римської імперії. Сформований у спільній з християнством соціальною атмосфери, він є специфічною рефлексією соціального песимізму та наслідком розкладу соціально-політичних відносин Римської імперії.

Найзначніший представник неоплатонізму *Плотін* (бл. 205 - бл. 270 рр. н. е.) вважає, *що основою всього, що існує, є надчуттєвий, надприродний, надрозумний божественний принцип. Від нього залежать усі форми буття. Це принцип абсолютного буття, він непізнаваний. Єдине істинне буття досягається лише шляхом проникнення в центр чистого споглядання і чистого мислення, що є можливим, знову ж таки, лише через «відторгнення» думки - екстаз. Будь-що інше, що існує в світі, виводиться з цього єдино істинного буття.*

Плотін створює градацію існувань від зовнішнього (дійсного, істинного) до найнижчого (недійсного). На вершині цієї градації стоїть божественний принцип, далі — божественна душа, а внизу — природа.

Багато уваги Плотін приділяє душі, яка є певним переходом від божественного до матеріального. Душа - це щось чуже матеріальному, тілесному і зовнішнє щодо них. Вона не пов'язана з тілом органічно, а є частиною загальної душі. Тілесне — це прив'язок душі, воно варте лише переборення. Акцент на «духовному» (воно - благо) веде до повного пригнічування всього тілесного і матеріального (зла), що виливається в проповідь аскетизму. Коли Плотін говорить про матеріальний і чуттєвий світ, він характеризує його як недійсне буття, що має в собі образ дійсного. За своїм характером недійсне суттєве не має форми, властивостей і будь-яких ознак.

В етиці Плотін поєднує принцип добра з єдино дійсно суттєвим — з божественним розумом або душею, а протилежність добра — зло — отожднює з недійсним буттям, тобто з чуттєвим світом. Єдиним дійсним пізнанням є пізнання дійсного буття, тобто божественного принципу, який не може бути досягнутий ні чуттєвим, ні раціональним шляхом. Єдиний шлях наближення до божественного принципу - екстаз, який досягається лише духовним зусиллям - душевним зосередженням і приглушенням усього тілесного.

Ідеї Плотіна продовжують дві інші неоплатонічні школи: Сирійська, найбільш видатним представником якої був Ямвліх (бл. 280 - бл. 330 рр.), і Афінська. Останню презентує Прокл (412-485 рр.), творчість якого в певному розумінні є завершенням і систематизацією неоплатонічної філософії. Повністю приймаючи філософію Плотіна, він робить оригінальні спостереження і висновки. Прокл дає найбільш чітке пояснення і виклад принципу діалектичної тріади, в якій він розрізняє три основних моменти розвитку:

- утримання створеного в творці;
- виділення уже створеного із творця;
- повернення створеного до творця.

Неоплатоніки тлумачать платонівську ідею «блага» як «Єдине», як абсолютну «повноту» буття. Воно «переповнює» саме себе і ніби «переливається через край». Це переливання — еманация (від лат. emanatio — витікання). Тоді виникає «менш повне» буття — Розум («Нус»), який породжує нову еманацию - Душу («світову Душу»). Вона - буття найменшого ступеня «повноти», що виявляється в її самочинному «роздробленні» на окремі індивідуальні душі, які «охоплюються» небуттям (матерією, «тілом»). Ця нижча форма буття сама по собі не активна, вона сприймає лише можливі форми і смисли.

Головне завдання — глибоко продумати, відчувати своє місце в структурній ієрархії буття. Добро (благо) йде згори, від Єдиного, зло — знизу, від матерії. Людина може уникнути зла тою мірою, в якій вона зможе піднятися до нематеріального: Душа — Розум — Єдине. Цьому сходженню відповідає:

почуття — думка — екстаз (останній містить у собі багатство інтелектуального і почуття свого). *Єдине — Благо* відповідальне за гармонію і красу (навіть хаос гармонійний). Життя людей у принципі не може суперечити загальній гармонії.

Пізніше ідеї неоплатонізму було активно використано у формуванні християнської філософії (православно-східний варіант).

Понятійна діалектика античного неоплатонізму характеризується *містикою*, що досягла вершини в цій концепції. У цілому філософія неоплатонізму своїм ірраціоналізмом, зневагою до всього тілесного, акцентом на аскетизмі та вченням про екстаз значно вплинула не тільки на ранню християнську філософію, але й на середньовічне теологічне мислення.

Елліністична філософія, незважаючи на свій подекуди епігонський характер, продовжила традиції класичної античної філософії і відіграла роль інтегрального фактора культури еллінізму, зокрема Риму. *Вона знаменувала пошук нового, а такі її напрями, як стоїцизм і неоплатонізм, посіли значне місце у формуванні нової духовної парадигми - християнського світогляду.*

ВИСНОВКИ

Антична філософія в особах видатних представників, особливо Сократа, Платона, Арістотеля, вперше поставила і професійно обгрунтувала проблеми гносеології, онтології, логіки, антропології, етики тощо. Антична філософія є великим духовним здобутком людства. Вона не тільки вперше відкрила широкі обрії людського світорозуміння, а й зафіксувала прозріння у межах цих обріїв. Антична філософія є початком європейської філософії; в Стародавній Греції визначено всі ідеї та напрями майбутнього розвитку філософського мислення. В період її класичного існування в поле зору філософії входять усі основні сфери людської життєдіяльності, філософія стає деталізованою, систематизованою, розгалуженою. Антична філософія тісно пов'язана з розвитком філософської думки України: після прийняття християнства в Київську Русь потрапляють з Візантії тексти давньогрецьких мислителів, які осмислюються і плідно розвиваються в українській духовності та культурі.

Розвиток античної філософії впродовж дванадцяти століть (VII ст. до н. е. — V ст. до н. е.) створив особливий тип філософствування, в якому можна виділити деякі характерні риси: антична філософія, заснована на принципі об'єктивізму, виходить із чуттєво-предметного Космосу; вона — матеріально-чуттєвий космологізм. Оскільки Космос — абсолютне божество, то вона пантеїстична. Давньогрецькі боги природні, вони схожі на людей. Космос обумовлює необхідність, яка стосовно людини є долею, фатумом. Людині її доля невідома, тому вона діє самотійно, вона — герой. Антична філософія поєднує фаталізм з героїзмом, люди — актори на грандіозній космічній сцені. Вона багато досягла на понятійно-категоріальному рівні., але майже не знає законів. У ній поєдналися логічне,

естетичне, моральне. В епоху еллінізму та римський період розвитку філософії замість пізнання об'єктивного світу відбувається пошук рецептів заспокоєння людини перед лицем нової, небезпечної для неї та її цінностей дійсності. Головними розділами такої філософії стають етика і мораль. Космополітизм стоїків і мотиви природного права, засновані на раціоналізмі, ригоризм їхніх моральних принципів виявлялись дуже привабливими для римської державності. Тому саме стоїцизм здобув широке розповсюдження в Римській імперії. Від II ст. н. е., з першими формами християнського мислення, в умовах зміни політичної та історичної ситуації відбувається формування нового способу розуміння, що зумовить «нову культуру», яка завершить античну думку і відкриє проблематику середньовічної філософії.

10 питання.

Середньовічна філософія формувалася за умов кастово-ієрархічної структури феодального суспільства. Ця обставина визначила зміст і форму середньовічної філософії. Вона існувала переважно як *теоцентричний* світогляд, тобто теоретична проблематика концентрувалася навколо поняття — міфологеми Бога, а любов до мудрості реалізувалася як течія *богословської* думки. Раціональний елемент знання в ній автоматично підпорядковувався вірі, а науковий інтерес — релігії. Звідси и функціональне визначення, яке сформулював у Середні віки Фома Аквінський: «Філософія — наймичка богослов'я»! І все ж середньовічну філософію не слід розглядати як прогалину в історії мислення. В цей у всіх відношеннях несприятливий для філософії період у ній крізь теологічну пелену схоластики просвічують традиційні філософеми про першооснови буття, пізнання і людського існування.

(Перша сторона основного питання філософії (онтологічна) є найменш плідною у середньовічному мисленні. Вчення схоластів про світ будується на послідовній релігійно-ідеалістичній основі. Питання про походження світу вирішується в дусі біблейського *креаціонізму* (від лат. *creare* — творити): світ створено з нічого, за одним лише вільним волевиявленням Бога. І все ж схоластика висунула дві неортодоксальні моделі космосу, які беруть початок в античності і випереджають натурфілософію Відродження і Нового часу. Одна з них належить шотландському ченцю Іоанну Скоту Еріугені (810—877 рр.), який заперечував християнський креаціоністський міф і протиставляв йому теорію, згідно з якою Бог не творить світ за своєю волею, а спонтанно проростає в нього, виливається (еманує) в нього за внутрішньою *потребою* своєї природи (книга Еріугені «Про розподіл природи» Паризьким собором 1210 р. була визнана еретичною і засуджена папою Гонорієм II до спалення). Інша неортодоксальна космологічна модель (також засуджена церквою) відстоювала ідею *вічності світу*, отже, й ідею того, що світ не створений Богом.

Ця ідея бере початок у Аристотеля; в Середні віки її додержувався схоласт Сігер Брабантський (XIII ст.), сприйнявши її від арабських мислителів Авіценни і Аверроеса.

Продуктивніше вирішує схоластика другу сторону основного питання філософії, тобто питання гносеології, не пов'язаної безпосередньо з релігійною догматикою християнства. Зрозуміло, гносеологія ще не усвідомлює себе як науку, теоретико-пізнавальна проблематика розвивається у руслі богословських суперечок про природу загальних понять, або *універсалій* (від лат. *ипіуегйаіі* — спільне; родове). Ці суперечки проходять через усю історію середньовічної філософії і, за висловом Гегеля, «роблять їй велику честь». У трактуванні універсалій виділяються дві схоластичні теорії, що взаємно виключають одна одну,— *реалізм* і *номіналізм*.

Реалізм продовжує «лінію Платона» і, як правило, зливається з церковною ортодоксією (крайній реаліст Ансельм Кен-терберійський активно підтримував доктрину папи Григорія VII про всесвітню християнську монархію). За твердженням реалістів, загальні поняття (універсали) існують *онтологічно*, тобто реально, утворюючи самостійний і безтілесний світ ,сутностей. первинних щодо людського мислення й одиничних предметів; загальне, таким чином, існує до конкретної речі, поза нею, є її причиною, породжує її і визначає значення її в ряду інших предметів (наприклад, ідея людини як такої зумовлює буття окремих індивідів).

Номіналізм (від лат. *потіпа* — ім'я) проводить у середньовічній схоластиці «лінію Демокріта», відроджує аристотелівську орієнтацію на світ одиничних об'єктів. Започатковує номіналістичну традицію в Середні віки французький богослов Росцеллін (XI ст.). За його твердженням, справжніми*? лише речі, що чуттєво сприймаються, універсали' не мають реального (незалежного від речей) існування; загальні поняття — лише химери, «струси повітря». Сутність будь-якої речі тотожна з індивідуальним тілесним існуванням. Загальне виникає лише в *словесному досвіді* людини, в мові її. Отже, універсали — не більш як імена речей, їхні назви, а тому будь-яка ідея є *словесною*, а не онтологічною реальністю. Тим самим номіналізм зводить ідеальне буття загального (наприклад, універсали Бога, святого духа, спокутування та ін.) до *фізичної стихії* слова або терміна. Звідси інша назва номіналізму — термінізм. Ця позиція в своїй тенденції перетворює систему теологічних понять) на набір беззмістовних слів, тим самим підриваючи догматичні основи християнського віровчення.

Крайні форми реалізму і номіналізму здебільшого спрощували гносеологічну проблему, не вирішуючи її. Тому не забарилися з'явитися їхні компромісні, помірні версії, що відповідають логіці подальшого філософського розвитку. Згідно з поміркованим реалізмом Фоми Аквінського (1225—1274), універсали! існують трояко: до речей (апіе гепі), у розумі Бої а, у речах (іпге) як їх сутнісні смисли і після речей (ройігет) як поняття про них у розумі суб'єкта пізнання. Поміркований номіналізм, або концептуалізм, представлений схоластами НЧром Лбеляром (1079—1142), Дунсом Скотом (1265/66—1308) та Уільямом Оккамом (1285—1349). Цей різновид номіналізму заперечує самостійне, поза

природою і людиною існування загальності, але й не зводить його до емпіричної даності терміна; він визнає реальність загального як певне цілісне розумове узагальнення індивідуальних речей. Отже, загальне похідно від одиничних речей існує після них як знання про їх спільні або повторювані ознаки.

Протягом століть схоластика накопичила величезний досвід формально-логічного оперування поняттями, який переріс вузькі і змертвілі рамки релігійно-фантастичного змісту. У зв'язку з цим у самій схоластиці назріла потреба в реабілітації природи, деміфологізації християнізованої картини світу. Першим наголосив на цьому англієць Роджер Бекон (XIII ст.), який протиставив абстрактним богословським спекуляціям метод математичного виміру і дослідного експериментування (невільного, однак, магії, астрології й алхімії). У XIII ст. були перекладені латинською мовою природничо-наукові і натурфілософські твори Аристотеля. Тим самим до християнської догматики ввійшов елемент світського, власне філософського знання, який надалі набув неухильної тенденції до відокремлення у незалежну науково-філософську теорію.

Особливу роль у саморуйнуванні схоластичної філософії відіграє номіналізм — провісник матеріалізму "Нового" часу. Справді, Д. Скот, як і його послідовник У. Оккам, на противігу диктатурі абстрактних богословських понять висунув й універсалізував принцип *індивідуалізації*. Наголос на індивідуальному і чуттєво-конкретному, по-перше, пробуджував сумнів у надчуттєвих і бездоказових істинах богослів'я, готуючи тим самим ґрунт для виникнення просвітницького і методологічного скептицизму Відродження і Нового часу; по-друге, номіналістичний погляд на світ сприяв становленню світського раціоналізму і дослідницької науки. По суті, середньовічні номіналісти — перші вчені і природознавці у новоевропейському значенні слова. Іоанн Бурідан (XIV ст.) заперечував схоластичну натурфілософію («фізику якостей») і передбачав принцип інерції в механіці; Нікола Отрекуррейський (XIV ст.) першим у Європі відроджує атомістику Демокріта. Обидва вони, повертаючи природі її суверенні права, стверджуючи примат реальності, яка чуттєво сприймається (поодинокого), над розумоосяжним (загальним), тим самим проторювали шлях емпіризму і сенсуалізму — фундаментальним методологічним принципам новоевропейської науки і матеріалістичної філософії. Філософія Відродження (XV—XVI ст.) — це посередницька ланка між середньовічною схоластиком і науково-філософським мисленням Нового часу. У багатьох відношеннях це *перехідна* розумова епоха із змішаними духовними прагненнями. Така синкретичність корениться у перехідному характері самого історичного періоду. Буржуазні виробничі відносини тут ще не склалися, а умови для появи їх вже закладалися. Перед нами соціальний організм, що виростає, але ще не виріс із надр феодальної епохи. Для нього характерні незавершеність соціально-класової структури і невизначеність, аморфність багатьох ідеологічних орієнтацій.

Такою ж незавершеністю й неоднорідністю відзначається" теоретична свідомість епохи Відродження. За своїм змістом вона є подвійною і суперечливою. У ній поки що відбувається «первісне накопичення» ідей та умонастроїв новоєвропейської філософської класики.

11 питання.

Філософія Відродження переборює схоластику і водночас 'Спадковує безліч характерних ознак її. Епоху Відродження по праву називають часом звільнення думки від оков схоластичної мудрості. З виникненням ренесансної культури насамперед змінюється *методологічна* стратегія мислення: схоластичний раціоналізм поступається місцем безпосереднім, вільним від зовнішнього авторитету формам пізнання; логіка формалістичної доказовості витісняється самоочевидністю неуиєрдженої інтуїції; на зміну санкціонованому церквою схиланню перед Арістотелем приходять шанування Платона (у середині XV ст. створюється славнозвісна Флорентійська академія, мета якої — вивчення і пропаганда платонівської філософії). Водночас відбувається докорінний перелом у поглядах на природу. Всесвіт із свідомства божественної могутності стає предметом дослідницького інтересу, міфологема про творення світу з нічого змінюється натурфілософським ученням про безкінечність і несотворимість світу. Філософія природи, яка тільки починала складатися, особливо в особах Джордано Бруно (1548—1600) і Бернардіно Телезіо (1509—1588), у своїх судженнях спиралася на велике відкриття теоретичного природознавства того часу— *геліоцентричну* систему світу Міколая Коперника (1473—1543).

Подібної ж перебудови зазнають погляди на *людину* і місце її у Всесвіті. Середньовічний теоцентризм витісняється *антропоцентризмом*. Ідеологію Відродження називають *гуманізмом*, розуміючи під цим «відкриття людини» як вільної і необмеженої у своїх можливостях істоти. Світське мислення, що саме себе стверджувало, виводило людину із сфери релігійної компетенції і перетворювало її на найвищу цінність, ставило її у центр світоглядної перспективи. Це переконання набуло програмного втілення у «Промові про достоїнство людини» натурфілософа і гуманіста Піко Делла Мірандоли (1463—1494) і в діалозі «Про насолоду» філолога і філософа-епікурейця Лоренцо Валли.

Переглядаються також традиційні погляди на суспільство. Паралельно з боротьбою світських правителів проти папської політики, церковного абсолютизму здійснюються перші спроби ідеологічного і теоретичного обґрунтування ідеї *громадянського* суспільства, незалежного від релігійно-теологічних санкцій. Найтипівішими у цьому відношенні є політична доктрина Нік-коло Макіавеллі (1469—1527), правова теорія Жана Бодена (1530—1596), а також соціологічні утопії Томаса Мора (1478—1535) і Томмазо Кампанелли. (1568—1639).

І все ж філософія Відродження не відходить остаточно від схоластичних стереотипів світорозуміння. Філософські переконання кардинала католицької

церкви Миколи Казанського (1401—1464) іноді порівнюють з дволиким Янусом, зверненим одним боком до схоластики, а другим — до майбутньої філософської класики XVII ст. Це порівняння певною мірою стосується всієї філософії XV—XVI ст., особливо позиції мислителів Відродження щодо теології (християнського монотеїзму). Теологію як офіційну католицьку доктрину, що претендувала на істину в останній інстанції, вони беззастережно заперечували, замінюючи її науково-раціоналістичними і натуралістичними теоріями. Однак її термінологічний і частково смисловий ін-вентарій (наприклад, поняття Бога) все ще зберігалися. Ця обставина специфічно позначилася на гуманізмі і матеріалізмі Відродження; зробивши їх перехідною стадією до послідовніших форм науково-філософського світогляду. Традиційна ідея Бога демонтується в основному у двох напрямках: Бог або розчиняється у природі, натуралізується, і вчення про нього набирає форми *пантеїстичного* (від грецькі лот — все, Феод — бог) матеріалізму, або піддається етико-раціоналістичній обробці, і вчення про нього виливається у концепцію *християнського гуманізму* Відродження, представленого Еразмом Роттердамським у його християнській антропології.

Подальше звільнення думки від спадщини середньовіччя було продовжене новоєвропейською філософською класикою.

12 питання.

XVII та XVIII ст.— епоха видатних досягнень у філософії, науці і культурі Нового часу. XVII ст. визначають як століття геніїв та вільнодумства, а XVIII ст.— як століття Просвітництва. Інтелектуальний і духовний потенціал цієї епохи своїм джерелом має значною мірою процеси розвитку буржуазних економічних відносин і видатні наукові відкриття Коперника і Галілея. Виникає не лише справді наукове природознавство, а й обґрунтована наукою та філософськи осмислена якісно нова картина природи. Що ж нового принесла ця епоха в розуміння природного і соціального світу, чим поповнила загальнолюдську скарбницю методів і прийомів пізнання й перетворення світу, які соціально-етичні ідеали висунула? Відповіді на ці запитання будуть даватися в ході аналізу ключових філософських проблем. При цьому слід мати на увазі, що у філософії Нового часу не була з'ясована проблема взаємозалежності, діалектичного зв'язку онтології, гносеології і методології. Лише Г.-В.-Ф. Гегель вперше обґрунтував ідею їхньої діалектичної єдності, але з позицій об'єктивного ідеалізму.

Новий час став часом революційних перетворень у всіх сферах суспільного життя, що викликало зміни і в світоглядних установках людини. Основною метою філософії проголошується пізнання природи і вдосконалення самої людини. Світоглядна картина світу в новочасних вимірах демонструє плюралізм думок і концепцій. Філософія в пошуках об'єктивної істини про навколишній світ прагне здобути наукове, достовірне

знання, систематизувати його за допомогою методу в загальну картину світу. Новий спосіб філософствування передбачав здатність людини пізнавати закони і закономірності доцільно влаштованого зовнішнього об'єктивного світу.

У Західній Європі XVIII століття дістало назву епохи Просвітництва, яке виступило з програмою вдосконалення людини і суспільства на основі розуму та успіхів у розвитку науки і техніки. До основних положень просвітницької програми належать раціоналізм, переконання про «природні права» кожної людини, віра в походження соціуму внаслідок «суспільного договору», вчення про невігластво і незнання як головні причини і джерела бід та нещастя людини, історичний оптимізм, віра в матеріальний і духовний прогрес людства, вирішальну роль в якому повинні відігравати освіта, виховання і розвиток науки.

Лекція № 2: Онтологія.

Учбові питання:

1. Проблема буття в філософії.
2. Матерія як філософська категорія.
3. Проблема руху в філософії та природознавстві. Форми руху матерії.
4. Простір і час як основні форми існування матерії.
5. Проблема свідомості. Відображення як загальна властивість матерії.
6. Сутність свідомості. Структурні рівні свідомості
7. Діалектика та її альтернативи.
8. Основні закони діалектики.
9. Категорії діалектики: причина і наслідок.
10. Категорії діалектики: форма і зміст.
11. Категорії діалектики: необхідність і випадковість.
12. Категорії діалектики: сутність і явище.

1 питання.

Проблема буття і основні шляхи вирішення її

Для того щоб глибше переосмислити проблему буття, спробуємо сформулювати її саме як проблему. З логічного боку, проблема — це найбільш глибоке питання, на яке немає готових обгрунтованих відповідей і навіть відсутня згода стосовно того, як можна отримати їх. Проблемна ситуація пов'язана із невизначеністю і розмаїттям думок. Що ж це за питання, на яке тисячі років кращі мислителі людства не змогли віднайти загальноприйнятої відповіді?

«Що є буття, як воно є і чому?» Ось запитання, у відповідь на яке здоровий глузд часом межує з фантазіями.

Напевно, проблему буття можна сформулювати й інакше, але в будь-якому випадку це питання залишиться глобальним, граничним у своєму загальному вигляді та невичерпним у деталях. Проблема буття слід вважати вічним питанням. Вирішення її — неоднозначні, але у їхній багатющій палітрі все ж є певні закономірності.- За найрізноманітніших підходів і гіпотез численні спроби обговорення проблеми окреслили русла деяких наскрізних в історії і культурі тем.

Перша з них — це тема життя і смерті людини. Навіть етимологічно * «бути» витікає з «жити» (готська) або «я був» (латинська). «Жили-були» — так розпочинається багато казок, і таким чином через рефлексію з факту власного життя переломлює в свідомості категорію буття будь-яка людина. Твердження «бути — це жити», природно, пов'язане з питанням «а що ж буде зі мною після смерті?» Пошуки відповіді на нього виявляються спробою знищення «не-буття» і задають варіанти есхатології та етичних систем. Мирське або загробне життя вважається реальним чи ілюзорним, життя у цьому світі так само вважається за дар, щасливу долю або ж оману, гріх.

Друга з тем обговорення проблеми буття пов'язана з осмисленням мінливості, скороминучості буття та з його стабільністю, збереженням.; Все, що живе, як ми бачимо, скороминуче, окреме життя обмежене народженням і зникненням. Але ж буття ширше за ці межі. Чи несе воно в собі неминучість мінливості, або, навпаки, поверхові зміни лише маскують справжню сталість?

Справжнє буття, за філософською традицією, започаткованою Парменідом, є незмінним і сталим, а зміни, що спостерігаються у ньому,— лише удаваність і небуття. Стабільного буття зовсім немає, відповідають ті, хто поділяє традиції Геракліта і Гегеля: сутність буття у вічному становленні, в єдності буття

* *Етимологія — наука про походження слів.*

і небуття. «Вогонь» Геракліта як основа світу в поетичній наочно-образній формі виражає таке *буття у становленні*.

Рефлексія над мінливістю, природно, приводить до появи поняття часу. Воно покликане відобразити рух, становлення буття і його перетворення на побутування. Чи вічний світ, чи є в ньому початок і кінець у часі, створений він чи природний, чи може він «піти» у небуття (в тому числі зусиллями самої людини), чи правомірно з'ясувати, що було до початку буття? — подібні питання зародилися ще сивої давнини, однак вони актуальні і в наш час.

Тема мінливості і сталості буття обговорюється вже тисячоліттями, як і питання, чи спроможна людина взагалі в будь-який спосіб відобразити буття, чи може бути виражена словами сутність світу. Існує лише те, що може бути назване, гадають одні. Справжнє буття принципово невиразне, вважають інші. На думку перших, небуття невиразне і тому неможливе, і мудрець той, хто спроможний зіставити вірні судження про буття; навпаки, інші вбачають ідеал мудреця в мовчанні та медитаціях. У наступних темах курсу філософії ми ще повернемося до цієї суперечності, а поки ж поміркуємо, чи так вже несумісні ці дві позиції, чи не доповнюють один одного обидва мудреця, коли кожен з них наполягає на власній думці?

І третя з основних тем осмислення буття — питання щодо його структури. Під час пошуку відповіді на нього формувалися такі поняття, як світ, природне і штучне середовище, людина, мислення, простір, ціле й частка, матеріальне та ідеальне і багато інших. Великим досягненням сьогодення є ідея щодо цілісності буття, яка протягом тисячоліть далеко не завжди була популярною. Явища і процеси, що здавалися розрізненими і незалежними один від одного, як з'ясувалося, мають глибокі зв'язки, хоча часто неявні та далекі від спекулятивних припущень.

Слід розрізняти поняття «світ» і «буття». Світ часто ототожнюють з об'єктивною реальністю, тобто з матерією, і тоді з'ясовується, що буття винятково матеріальне. Проте поза об'єктивним духом існує також *світ людського духу*, тому «буття» — це не лише світ, що включає людину, а й світ самої людини. А якщо враховувати, що світ людського духу, її мислення є *ідеальними*, то до складу буття слід віднести й ідеальне. Матеріалісти

настільки наблизили поняття світу, буття і матерії, що виник навіть «вульгарний матеріалізм», де дух, мислення людини вважаються чимось матеріальним. Навпаки, за традиціями ідеалізму, «буття» виявляється абсолютно ізольованим від матерії, навіть світ без людини набуває статусу ідеального. Отже, важливо дійти згоди щодо побудови, структури буття, відокремити в ньому матеріальне від ідеального. Ще один важливий наслідок обговорення теми влаштування буття — це розгорнуте розуміння простору не лише як фізичного, а й як психологічного та соціально-історичного феномена, інакше буття залишалося б принципово безструктурним, не вміщеним у простір.

Якщо проблема існує настільки довго, що виявляються все нові її аспекти і недоліки тисяч запропонованих рішень, природно було б поставити запитання: «А якими є самі критерії, за яких щось слід прийняти, а щось інше — відкинути?»

До середини минулого століття багато хто вбачав ці критерії в потребах логіки. Але панлогізм, який досяг зеніту у філософії Гегеля, зазнав критики. «Бентежною і безпорадною», вважав С. М. Булгаков, зупиняється логіка перед проблемою буття¹. Для осягнення загадки буття — духовної природи людини — цей визначний філософ спирався зовсім не на дані психології або інших наук, а на віру і виводив побудову людського духу з триєдності образу Божого.

Отже, вирішити ділему матеріалізму та ідеалізму лише логічними засобами неможливо. Що є більш правомірним: знання чи віра? — це застаріле питання зараз втратило свою гостроту: знання — це сфера науки і раціонального мислення, у царстві ж емоційного переживання панує віра. Проте яку саме картину буття вимальовують досягнення науки?

Найбільш загальний ескіз, який пронизує всі курси філософських дисциплін, розпочнемо із складнішого. Як саме людина взагалі спроможна щось знати про буття, до того ж й про власне? Адже ідеальні образи, моделі дійсності у психіці людини збігаються із самою дійсністю. Наприклад, дивлячись на дерево, ми не скажемо: «Ось є дерево, а ось, у моїй голові — образ цього дерева». Ні, образ «накладений» на предмет, «обгортає» його, і дерево ми бачимо не у власній голові, а там, де воно й має бути. Звісна річ, ми порівняно легко з'ясовуємо ідеальність своїх фантазій, не спостерігаючи, припустимо, кентаврів, але якщо матеріальне неминуче репрезентоване до психіки ідеальним, то як відрізнити їх?

Щоб відповісти на це запитання, розглянемо, що становить буття людини.

Буття людини

Серед форм буття людини визначимо передусім її предметно-практичну діяльність. На думку матеріалістів минулого, людина як фізичне тіло діє на інші фізичні тіла з метою задоволення власних потреб; тут вона — лише мисляча річ серед усіх інших речей, на чому особливо наполягали матеріалісти минулого. Недостатність і навіть антигуманізм тлумачення людини як речі є цілком зрозумілими, але звернімо увагу на необхідність такого «речового» тлумачення: адже якщо немає тіла — немає і людини

(хоча ми й їмо, щоб жити, а не живемо, аби їсти) і якщо не забезпечені елементарні матеріальні потреби, то вона не зростатиме духовно.

Інша форма буття людини — практика соціальних перетворень. Людина є суспільною істотою, вона не може стати людиною поза соціальним оточенням, вижити в повній ізоляції від інших людей, без запозичення знань, знарядь праці. Тому люди прикладають чимало зусиль, щоб створити оптимальний для їхнього життя соціальний устрій.

І третя форма буття людини — це її «самотворення», самодіяльність. Людина формує свій духовний світ, по-перше, пошуками ідеалів, що приваблюють її, констатуючи і переживаючи певну ієрархію моральних цінностей та естетичних переваг, тобто аксіологічно. По-друге, вона прагне отримати максимально адекватні уявлення про світ, в якому живе. Нарешті, людина постійно конструює проекти перетворення світу (у тому числі і саму себе) до такого його стану, в якому б хотіла жити, стану, що гідний її. Буття психіки людини є, таким чином, функціональним, воно формується аксіологічними, когнітивними, конструктивно-проектуючими чинниками.

Зрозуміло, що аналітичне розмежування форм буття людини не означає реальної ізоляції їх. Навпаки, вони спроможні існувати лише сумісно. Буття людини приречене «виродитися» у небуття з усуненням хоча б однієї з тих форм. У житті кожної людини неодмінно присутні всі форми, хоча, звичайно, ступінь розвитку тієї чи іншої форми в різних людей істотно відрізняється.

Однак повернімося до буття психіки, де перебувають ті ідеальні світи, в яких закарбовані і світ дійсний, і світ бажаний, світ бажаного майбутнього. Перерахувавши складові самотворення, ми навели його функціональну характеристику. Що ж таке психіка з точки зору її структури?

До найвідоміших досягнень ХХ ст. належить відкриття (З. Фрейд та ін.) найглибшого нашарування психіки, що не є під контролем свідомості. Термін «позасвідомість» формулюється лише наукою Нового часу (середина ХVІІІ ст.) і на перших порах має негативний характер, позначаючи щось незначуще і другорядне порівняно із всеохоплюючим, що пройняте сяйвом рефлексії розумом Ното зарієпз. Насправді ж ми не такі вже й розумні: адже свідомість контролює дуже малу і аж ніяк не найважливішу ділянку психіки. Значно складніша система фізіо-логічного життєзабезпечення організму задовольняється несвідомо. Рівні свідомого і позасвідомого опосередковані підсвідомим — тобто тим, що має шанс стати чинником свідомості. На рівні підсвідомості формуються творчі відкриття, властиві нам потаємні пристрасті, саме тут виникають і до певного часу не проявляються комплекси та неврози.

Враховуючи вже зазначене, повернемося до питання, що його було поставлено раніше—про різницю між матеріальним та ідеальним, відповідь на яке є необхідною передумовою адекватного тлумачення проблеми буття.

Насамперед, ідеальне не існує поза його матеріальними носіями: будь-які психічні акти неминуче пов'язані з фізіологічною діяльністю мозку, фізико-хімічними процесами, що відбуваються в ньому. Ідеальне формується, виражається і передається лише матеріальними засобами — цей «вирок», що

його проголосив розвиток науки, обґрунтовано заперечити неможливо, його можна лише ігнорувати. Проте картина, намальована митцем,— це набагато більше, ніж полотно і фарби, а статуя — це не тільки шмат мармуру. Ідеальне неминуче виражається матеріальними засобами, але не зводиться до них.

У чому ж полягає ця невловима для нас специфіка «ідеального»? Логіки, класифікуючи різні поняття, закріпили, що будь-яке з них виражає або річ, або властивості, або ж відносини. Так, «собака» чи «авто» визначають речі, «червоний» чи «квадратний» — властивості, «кохання» чи «справедливість» — відносини. Звичайно, є ідеальні речі (мавка, матеріальна точка та ін.), існує поняття ідеальних якостей (бути абсолютно твердим тілом, мати абсолютну спроможність до пророкування тощо) та ідеальних відносин (дружба, солідарність), але до якого з цих трьох класів належать не окремі компоненти ідеального, а «ідеальне» взагалі.

Ідеальні моделі дійсності людина створює для того, щоб опанувати (пізнати, почути, використати, перетворити) світ, в якому вона живе. Вони не можуть бути достовірними, точними копіями реальності, яку відображають,— ми моделюємо завжди лише деякі, певні аспекти реальності відповідно до власних інтересів і потреб. Якщо науковець прагне до максимально об'єктивного, неупередженого опису світу, модель, яку він творить, все ж деформована реальними умовами пізнання, власними уподобаннями, існуючими засобами спостереження та опису.

Зазначимо також, що буття матеріального означає неухильну «самореалізацію» деяких законів збереження (маси, енергії, заряду тощо). У царстві ж ідеального все інакше. Під час сну або в уяві образи виникають немовби із нічого; якщо індивіди обмінюються ідеями, а не речами, багатшим стає кожен з них.

Отже, ідеальне: а) є нічим іншим, як буттям, опанованим психікою людини; б) висловлює ставлення людини до навколишнього світу; в) не є підлеглим диктату принципів збереження; г) має матеріального носія.

Матеріалістичне вирішення проблеми буття передбачає існування світу поза і незалежно від існування людини, яка, проте, є частиною цього світу. Тут буття виразно розшаровується: є буття і є людина, яка живе в ньому. Через предметно-практичну діяльність людина істотно змінює дійсність, що оточує її, творить «штучну природу», яка сприяє задоволенню потреб її життя. Отже, ми майже завжди живемо у «штучних печерах», вдягнені у «штучні оболонки». Згадайте Робінзона, який, щоб вижити у природному середовищі, оточив себе захисною штучною оболонкою.

У часи сивої давнини, коли людей було мало (10 тис. років тому їх було близько 5 млн.), а знаряддя праці були малопродуктивними,— цих змін не помічали у планетарному масштабі. Однак з переходом до землеробства і у зв'язку з бурхливим розвитком техніки штучно побудована навколо людини оболонка стала такою, що можна порівняти її за дією з силами та закономірностями природного світу. Виявився глибокий розлад між штучним середовищем та природним світом, у якому зазнають страждань обидві сторони: антропогенна діяльність руйнує екологічну цілісність природи, а

порушена., гармонія загрожує непередбаченими катаклізмами, землетрусами. Світ, який оточує людину сьогодні, не гарантує їй безтурботного життя, оскільки із засобу захисту він перетворився на джерело глобальної небезпеки. Яка доля роду людського? Чи знищить він сам себе та все, що його оточує, власними руками, чи зможе відтворити втрачену гармонію буття?

На це запитання, окрім песимістичної, є три основні конструктивні відповіді. Перша з них — це заклик «назад до печер, до природного життя». Друга виходить з незворотності антропогенних катаклізмів і полягає в ідеї генетичної зміни самої людини для того, щоб несприятливі чинники обернулися на сприятливі: вихлопні гази? нема чим дихати? — Не біда! За допомогою генної інженерії змінимо себе так, щоб на автомагістралі нам дихалося легше, ніж на гірському курорті! І третя, єдина допустима відповідь, на нашу думку, полягає у створенні нових, обережних, безвідходних технологій, у значних витратах на відтворення екологічної гармонії. Людина не відмовиться від переваг цивілізації, так само як і від своєї біологічної сутності, що дарована їй природою, але людині доведеться, оберігаючи себе як вид, боронити й всю гармонію буття. Екологічні ідеї, їхні естетичні та моральні складові перетворюються на норму буденної свідомості людини, яка піклується про себе.

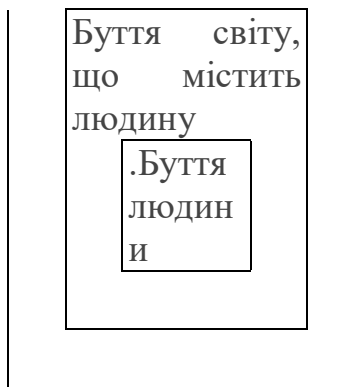
Матеріалістичне розшарування буття на людину і об'єктивний світ, що оточує її, ставить також питання щодо природного походження людини, виникнення та еволюції її. Дослідження і відтворення послідовності процесів антропогенезу нагадують надскладний детектив, у якому за допомогою нечисленних і досить побічних доказів треба відтворити найбагатшу, давню і заплутану картину подій.

Окрім проблеми взаємовідносин штучного та природного світів і проблеми антропогенезу, буття світу, існує проблема ціннісної експансії людини, яка всі речі світу прагне обклеїти етикетками, що визначатимуть їхню значущість для людини. Так, комахи, птахи, тварини поділяються на корисних та шкідливих, дні — на сприятливі та несприятливі і т. ін.

Філософський аспект проблеми полягає в осмисленні меж правомочності ціннісної експансії. Матеріалісти відкидають ідею першопочаткового призначення світу для людського буття, існування людського виміру речей до появи людини. Разом з тим, наші ціннісні характеристики ідеально відображають об'єктивні відносини людей і речей. Цінність чи краса дерева об'єктивні.

Матеріалістичне вирішення проблеми буття передбачає існування світу, не лише незалежного від людини, а й такого, що існував до появи людини. На тлі цього світу повільно з'являється людина зі своїм внутрішнім духовним життям і штучною оболонкою, яка оточує її. Схематичне зображення галузей, або рівнів буття, наочно окреслює край ціннісної експансії і проблему можливості «виходу» у зовнішнє, периферійне для буття людини коло речей, що існують «самі по собі». Яким чином упе-

Буття світу

реджена, обмежена конкретними підсвідомими умовами та неусвідомленими догмами людина спроможна скласти деантропоморфну картину буття, яка не містить людину? З'ясування цього питання — ключова філософська проблема.

В історії культури Нового часу панують саме антропоморфні моделі, хоча прихильники будь-якої знову створеної картини світу гостро критикували антропоморфізм своїх попередників.

Сьогодні ми відмовляємося від багатьох уявлень, що панували досі. Сучасна постановка проблеми антропних констант у космології пов'язана із виразно зрозумілою максимою деантро-поморфізму: картина буття світу, що ми її створюємо, є досконалішою настільки, наскільки вона об'єктивна, тобто чим менше вона залежить від людини.

Інший комплекс питань щодо буття світу поза людиною пов'язаний із поясненням космогенезу і розвитку буття. В сучасній астрофізиці генезис Всесвіту прослідкований, починаючи від найдрібніших часток секунди аж до її сьогоднішнього стану. Теорія великого вибуху без звернення до надприродного дає змогу зрозуміти, чому засвічуються або згасають зірки, як утворюються та еволюціонують планетні системи[^] Принцип природознавства, коли світ пояснюється з самого себе,— це і принцип матеріалістичної філософії, що виражає поняття буття і розвиток його через категорію матерії, за принципами і законами діалектики.

Ще з часів сивої давнини людина, спостерігаючи різноманітність буття, намагалася з'ясувати, що закладає підвалини багатющої різноманітності речей та подій. І це зрозуміло: ми мислимо, володіємо мовою, будь-яке з понять якої дає можливість узагальнювати та упорядковувати явища, які ми вивчаємо.

У джерел європейської культури греки визначали словом «стойхейон» все те, з чого складаються речі; називали «архе» те, з чого вони виникли, та сперечалися з приводу того, що саме становить «стойхейон» і «архе» всього сутнього: вода (Фалес), повітря (Анаксімен), вогонь (Геракліт)? Стихії, ану (насіння), алейрон? Геометричні (Платон) чи фізичні (Демокріт) атоми? При всій різноманітності їхніх припущень всіх їх поєднувало розуміння «першооснови» як висхідного матеріалу, субстрата, з якого сформовані речі. Хто цей всемогутній гончар?—таким запитанням задався Арістотель і надав формі роль гончара, а матеріальному субстрату — функцію пасивного

начала, можливості буття, що становиться реальним лише тоді, коли його запліднює форма.

Тлумачення форми як першопричини, що породжує означеність будь-якої речі, стала джерелом розрізнення духовної та тілесної субстанції, дискусії щодо субстанціональної форми, дискусії, яка не припинялася сотні років. Попередній субстратний підхід до пошуку матеріалу відтепер недостатній: разом із питанням про єдність буття важливо з'ясувати причини явищ та змін, що відбуваються, а також нашої здатності сприймати їх. Єдність буття, причинність змін його та граничних підвалин його різноманітності були умовою виникнення поняття субстанції.

Якщо філософське вчення відстоює існування єдиної субстанції, воно є моністичним (топо — один), двох — дуалізмом, багатьох — плюралізмом. Ідеалістичний монізм вважає субстанцію за ідеальну, духовну (Платон, Берклі та ін.), матеріалістичний — навпаки, матеріальну (Демокріт, Ф. Бекон тощо). У дуалізмі визнається рівноправне співіснування субстанцій обох типів: декартовій матеріальній субстанції притаманна протяжність, а духовній — спроможність мислити. Припущення Анак-сагора щодо багатьох різнорідних найдрібніших насінин будь-яких речовин плюралістичне лише за формою, адже його вчення про «гомеомерії» — спирається на активну упоряджену спроможність «нусу» — розуму, що передає насінню як млявому та інертному субстратові можливість буття та мінливості. Інша річ — плюралізм Лейбніца, «монади» якого є безліччю простих та різноманітних субстанцій, таких, що однаково володіють самостійністю, активністю та мінливістю.

Негативне ставлення до поняття субстанції, притаманне деяким сучасним філософським напрямом (лінгвістичній філософії, позитивізму та ін.), походить із скептичної аргументації Д. Юма, який тлумачив субстанцію лише як гіпотетичну ідею, яка координує в певну цілісність розмаїття почуттєвих сприймань і є характеристикою буденного, а не наукового пізнання. Тут розуміння буття обмежене колом людських сприймань. З Нового часу у філософських системах Локка, Юма, Канта поставлена глибока філософська проблема щодо умов синтезу сприймань, без висвітлення якої поняття субстанції, що виражає єдність буття, зокрема людського, сьогодні, звичайно, буде неповним.

Тривалі дискусії про субстанцію покликали до життя ще одне її тлумачення — пантеїстичне*. Протягом століть його бага-точисельні прихильники (Аверроес, Д. Скотт, Б. Спіноза, Д. Бруно та ін.) пом'якшили і частково зняли вихідне протиріччя дуалізму. Активне повеління Бога не протистає матеріальному, а є іманентним йому — без цієї ідеї, яка є архаїчною щодо сучасного матеріалізму, не склалися б умови, що народили науку, бо релігійна людина потребувала санкції на дослідження природи. «Пізнаючи природу, ти осягаєш Бога» — без цього пантеїстичного постулату студії природознавців залишалися б безглуздими та неprestижними.

Логіка дискусії щодо субстанції складалася, таким чином, з: а) першопочаткового тлумачення її; б) відмови від предметного, субстратного

тлумачення та з розщеплюванням буття на пасивну матерію і активний рух; в) спроби пантеїстичного синтезу субстанцій буття. Ця провідна лінія, звісна річ, не збігається із заплутаним і багатющим малюнком історичних колізій сперечання, але визначає провідну в європейській культурі тенденцію розвитку його.

Що було далі, і чому пантеїзм поступово втрачав популярність? Декарт та Ньютон визначають матеріальну субстанцію через її механічні властивості («протяжність» або наявність «маси»), а, отже, будь-який стан буття та причини змін його вважають за такі, що означені механічними закономірностями. Тож іманентний дух залишається «поза справою»: здійснивши колись першопоштовх, він виявляється зайвим у всьому бутті, яке закономірно змінюється далі. Тому Лаплас «не потребує гіпотези» Бога. Механічний закон невблаганно виштовхує творчий дух, і пантеїзм повільно перетворюється на моральну, а не наукову доктрину.

Наступні кроки в розвитку поняття субстанції склалися спочатку з припущень (Д. Дідро, Л. Фейєрбах), а згодом із природно-наукового доказу того, що властивості субстанції не зводяться до механічних. Різке збагачення субстанційних властивостей мало два важливих світоглядних наслідки.

По-перше, склалася традиція пояснення світу з нього самого, без залучення надсвітового духу, що він, мовляв, колись здійснив першопоштовх. Саїза зії (природа є причиною самої себе) — так сформулював це найважливіше зрушення у формуванні філософських засад науки Б. Спіноза. Знов відкриті наукові закономірності послідовно, охоплюючи собою найновіші ділянки дійсності, демонстрували матеріальну єдність світу. Всі вагомі наукові досягнення — теорія Дарвіна, генетика, відкриття соціально-історичних закономірностей тощо — сприяли становленню та утвердженню принципу матеріальної єдності світу. Інший важливий наслідок — усвідомлення відносності людського знання, становлення поняття матерії як абстрактної категорії, формування наукової картини світу.

Наукова картина світу на відміну від світоглядної є індикативною: вона описує, пояснює, попереджає, але не оцінює. У своєму прагненні до об'єктивності норми наукової діяльності в будь-який спосіб усувають суб'єктивність самих суб'єктів, у науковій картині світу людина абстрагована, її мета — створити уявлення про світ, що знаходиться поза людиною і не залежить від неї.

Світоглядна картина світу надає зовсім іншу його проекцію — духовно-практичну, де ідеали та цінності є першорядними, де світ, в якому мешкає людина (світ суцього), постійно оцінюється і переживається з позиції світу, в якому людині хотілося б жити, тобто з позицій світу бажаного майбутнього, світу втілених намірів. Фрагменти наукової картини світу, доступні окремій людині, наприклад уявлення щодо форми землі або анатомії людини, істотно впливають на картину світу суцього та здатність перетворення його, але пафос, спрямованість змін визначаються ідеалами та цінностями, які не входять у наукову картину світу.

Змішування світоглядної та наукової картин світу призводить до карикатурних наслідків. Відмова від індикативної функції неминуче переводить концепцію із сфери наукової до інших царин — міфу, ідеології, мистецтва, де претензії з науковості є недоречними, більше того — жалюгідними. Так само є деструктивними і спроби ідеологічної оцінки наукових доктрин — релятивістської фізики, кібернетики, генетики.

Революційні відкриття у фізиці на межі ХІХ—ХХ ст.⁵ привели до встановлення таких фактів: а) атом може бути поділений; б) атоми можуть змішуватись і навіть інколи перетворюватись на інші хімічні елементи; в) існує форма матерії, що є відмінною від речовини; г) взаємодії не можна вважати лише за континуальні; д) не існує привілейованих систем відрахунку, абсолютного простору та часу.

З чим же вступили у протиріччя нові наукові досягнення наприкінці ХІХ ст.? Вони аніскільки не протистоять теорії, оскільки застосування її в галузях, де теоретичні ідеалізації доречні, не можуть заборонити жодні новітні відкриття. Проте вони опинилися у волаючій розбіжності щодо постулатів старої механічної картини світу. Революційні відкриття не «скасовують» теорію класичної механіки, але обмежують прагнення лише на основі її розробити картину світу.

На ґрунті однієї картини світу можуть існувати різні теорії. Картина світу як форма знання належить, до більш глибокого його шару — **методологічного**. Окрім картини світу він містить у собі норми побудови знання, канон наукового пояснення.

Як правило, природознавець працює з «верхньою» сферою знань — з **конкретнонауковим** і у своїй буденній праці йому

⁵ 1891 р.— передбачення електрону, 1897 р.— його експериментальний вимір; серед. 90гХ років — відкриття рентгенівських променів, радіоактивності; 1900 р.— відкриття Н. Планком кванту дії; 1905 р.— виникнення спеціальної теорії відносності.

нема потреби звертатися до аналізу більш глибоких шарів знання. Однак коли він отримує істотно нові результати, які порушують фундаментальні підвалини науки, праця у галузі методології стає конче необхідною. Навіть за назвами, наприклад, творів М. Бора або А. Ейнштейна можна побачити, яке визначне місце в їхній творчості посідала робота не в галузі власне фізики, а в галузі методології її. Не всім бути геніями, але марно сподіватися стати досвідченим фахівцем, не знаючи історії науки, не пізнавши спокуси рефлексії глибинних, історично мінливих сфер знання.

Презумпції старого, метафізичного матеріалізму, поширеного на початку ХХ ст., прийшли у протиріччя з наукою, яка активно розвивалася. Недостатне поширення нових ідей стало причиною виникнення кризи, подолання якої вимагало перебудови філософських засад науки на ґрунті ідей сучасного матеріалізму.

2 питання.

Матерія

«Матерія» — це філософська категорія, яка позначає об'єктивну реальність, що її відображує людина в своїх відчуттях, але від них не залежну.

У категорії «матерія» безліч об'єктивної реальності зведена до визнання незалежності матерії від людських чуттів та здатності її бути відображеною ними. В цьому і полягає філософське розуміння матерії.;! Подолання натурфілософської традиції з більшою виразністю та гостротою ставить власне філософські проблеми, розв'язання яких поглиблює сенс категорії матерії.

Перша з них — це проблема *невичерпності* різноманітності матеріального світу історично обмеженими пізнавальними можливостями людини. Деякі мислителі (агностики) песимістично тлумачать невичерпність світу, як непізнаваність його. Чи це справедливо? Хіба ж погано, що несподіванки буття невичерпні? Той факт, що кожен раз за межами нашого знання залишається непізнане, не є приводом для агностичної зневіри. Це скоріше стимул для подальших досліджень. Категорія матерії має принципово відкритий характер, імпліцитно (неявно) немовби охоплює собою непізнане. Експериментальна неспростовність такого розуміння матерії в даному випадку не вада, а єдиний спосіб визнати за категорією діючу методологічну роль. Емпіричній критиці відкриті не окремі поняття, а філософські системи в цілому завдяки правомірності та евристичній (творчій, конструктивній) спроможності філософських засад науки.

Інша проблема, що поглиблює розуміння матерії, полягає в необхідності врахування неодмінної та сталої мінливості світу. Світ за своєю суттю знаходиться в постійному розвитку, а тому невинно змінюється. Спіймати у пастки фраз мінливе буття та матерію як основу його анітрохи не легше, ніж детективам затримати злочинця, який змінює власну зовнішність. Чи охоплює категорія матерії цей бік буття?

Нарешті, третя проблема полягає в улаштуванні матерії, в її системно-структурній упорядженості. Той факт, що речі, які оточують нас, є матеріальними,— факт безперечний. Матеріальними є також властивості та відношення речей. «Більше» — це відношення, об'єктивність та матеріальність якого полягає в тому, що «більше» просто не вміститься в «меншому». Але хіба ж «старіше» не є матеріальним відношенням? Відношення «вартість» або «сім'я» хоч на перший погляд і здаються такими, що їх утворила наша свідомість, але насправді вони створені нашим матеріальним життям і так само, як і будь-що матеріальне, не залежать від свідомості.

Отже, об'єктивна реальність — не лише самі речі, а й їхні властивості та взаємовідношення.

Структурні рівні матерії

Неорганічним

Органічний

Соціальний

Підрівні

Макросвіт (10 ^a — 10 ^a см)	Організменний	Особистість Родина Плем'я
Мікросвіт (до 10 ⁻⁴³ ім)	Підорганізменн ий	
Мегасвіт (до 10 ²⁸ см)	Понадорганізме нний	Народність Нація Людство

Важливим результатом науки є сучасне розуміння *системного* характеру організації матерії.

Жива та нежива природа, а також соціально-упорядкована матерія на кожному із своїх підрівнів створюють деяку *цілісність*, яка за браком будь-якого з елементів втрачає власну сутність. Екологічна свідомість, до якої наближається сучасна цивілізація, передбачає цей системний «суверенітет» буття, якісну специфіку рівнів упорядженості матерії, неможливість їхнього взаємозведення та реконструкції одного за рахунок іншого. Або збалансована, укладена із взаємопов'язаних систем цілісність, що розвивається, або деструкція мертвоущого хаосу — нічим іншим світ бути не може. З появою соціально упорядкованої матерії цей вибір безпосередньо залежатиме від людини.

3 питання.

Спосіб та форми існування матерії

Чи можуть рух та матерія існувати відособлено, або ж вони принципово нерозривні, і рух без матерії так само неможливий, як і матерія без руху? Ні метафізичний матеріалізм, ні ідеалізм не змогли віднайти відповідь на це питання. Ідея метафізичного матеріалізму щодо першопоштовху або версія теплової смерті Всесвіту, які передбачали абсолютний спокій у минулому або в майбутньому, цілком можуть бути сприйняті з позицій ідеалізму.

Думку щодо взаємозв'язку матерії та руху обстоювали ще деякі мислителі XVIII ст. (Д. Толанд, П. Гольбах та ін.). Уявлення про рух винятково як про атрибут матерії (Ф. Енгельс) і сьогодні не можна назвати досить поширеною в культурі і в буденній свідомості. Про це свідчить пошук філософських підстав сучасних дискусій щодо телекінезу, екстрасенсів та ясно-бачення, інших феноменів, часто пов'язаний не із спробами матеріалістичного пояснення непізаного, а з містичною традицією. Ідея розз'єднаності матерії та руху ще з давніх-давен була філософським ґрунтом різноманітних концепцій — від твердження щодо світової енергії кундаліні до методології енергетизму (Оствальд, Гейзенберг та ін.) як програми тлумачення і розвитку фізики XX ст. Теза про нерозривність матерії та руху, таким чином, вносить істотні зміни до картини світу. Чому і за яким способом вони є нерозривними?

Насамперед рух у філософії розуміють як *будь-яку зміну*. Так, процес зростання людини, зміна клімату чи потемніння з часом фарб на картині, як і будь-які інші зміни у стані об'єктів, пояснюються певним їх рухом. Рух і є будь-якою зміною, а не лише механічним переміщенням, як тлумачили його метафізики.

Між поняттями «існування», «взаємодія» і «рух» існує глибокий зв'язок. Спробуємо міркувати «від протилежного». Якщо рух — це продукт неминучої взаємодії, то якими є характеристики гіпотетичного об'єкта, усунутого з ланцюга взаємодії? Чи спроможні ми пізнати його? Звичайно, що ні, бо такий об'єкт не взаємодіатиме з жодним з наших приладів, не зможе задіяти жоден з наших органів чуття. Отже, він приречений залишатися непізнаним. Чи, може, існують такі невловимі об'єкти? Якщо так, то яку вони мають будову?

Щоб мати будову, структуру, потрібно, аби елементи структури в будь-який спосіб відрізнялися один від одного і в той же час взаємодіяли, створюючи з елементів ціле. Але це для запропонованого гіпотетичного об'єкта є неможливим. Існувати означає взаємодіяти, взаємна дія — це є самий рух. Відтак, робимо

висновок: матерії без руху не існує, або ж, як кажуть філософи, рух є *атрибутом* матерії.

Оскільки матерія є абсолютною, рух як атрибут матерії також є абсолютним. Разом з тим рух має відносний характер, оскільки проявляється через конкретні форми (види) матерії, які мають відносно сталу природу. Так, Земля нерухома відносно людини, що мешкає на ній, але рухається відносно Сонця. Безглуздо питати, чи рухається Земля «насправді»; таке запитання передбачає абсолютну систему відрахунку, якої просто не існує, як це довела релятивістська фізика.

Ще гостріше постає питання про рух у немеханічних формах існування матерії. Чи змінюємося ми з вами? Звісно, так, адже кожна доросла людина колись була дитиною, будь-яка людина постійно відкриває для себе щось нове, коректує власні оцінки, упередження. Ми не лише змінюємося, а й залишаємося тотожними самі собі. І в цьому полягає діалектично поєднана суперечність абсолютності руху і відносності покою, сталості об'єктів природи, явищ суспільства і самої людини.

Світ (Всесвіт) не просто знаходиться в русі, а й розвивається. Будь-який розвиток є рухом, але не навпаки. Сучасною наукою відкрито закон *дивергенції* — встановлено факт необхідного зростання різноманітності форм упорядженості матерії. Матерія немовби надає нам усе нові несподіванки, природним шляхом щедро народжуючи безліч своїх форм. Так само, як-безкінечні форми матерії, нескінченні і різноманітні і форми руху. Виявлені нами структурні рівні упорядженості матерії відрізняються саме особливостями руху, що їй притаманні. Диференціюючи структуру світу, ми шукаємо закономірності того чи іншого рівня, вивчаючи взаємодії та зміни, які там відбуваються, тобто осягаємо особливості руху.

Проблема форм руху безпосередньо пов'язана з уявою про ієрархію структурних рівнів матерії і з пізнавальною активністю людини. Рівень розвитку науки визначає ту чи іншу класифікацію руху матерії. Отже, вони є історично мінливими.

В основу класифікації форм руху з позицій наукової раціональності покладені такі принципи: а) *субстратний*, що пов'язує форму руху зі

специфікою його матеріального носія; б) *функціональний*, за яким-форма руху співвідноситься із закономірностями певного структурного рівня упорядженості матерії; в) *генетичний*, що вказує на входження нижчих форм у вищі та на походження вищих з нижчих; г) *антиредукціоніст-ський*, який постулює принципову неможливість зведення вищих форм до нижчих.

Рух на органічному рівні, наприклад, має за носія ген, організм та інші (залежно від рівня), містить у собі нижчі форми руху, притаманні неорганічному світові, наприклад, механічне переміщення, але не може бути зведений до механічної, фізичної або хімічної форми руху.

«Скільки ж є форм руху матерії?» — часто задають таке питання, їх є стільки, скільки ми можемо виявити рівнів упорядженості матерії. Світ відкритий та багатий на несподіванки для допитливої думки.

4 питання.

Мабуть, важко знайти людину, яка б не мріяла про подорожі у часі і яку б не бентежили можливі парадокси, пов'язані з припущенням про можливість втручання у минуле. Чи може бути здійсненою в принципі подорож у часі? Скільки вимірів має простір?

У тлумаченні простору та часу історично склалися два основні підходи: *субстанціональний* і *реляційний*, або *атрибутивний*. Перший окреслений лінією Демокрит — Ньютон, другий походить від перипатетиків, а у філософії Нового часу його підтримав Лейбніц.

Якими є принципи субстанціонального підходу? Простір і час є: а) самостійними сутностями, які незалежні від матерії та одна від одної («атоми», «порожнечі» Демокріта); б) абсолютними; в) універсальними; г) незмінними. Найпопулярнішим втіленням цих принципів є онтологізація геометрії Евкліда, за якою реальний світ вважається точнісінько таким, як його описав у геометрії Евклід.

Інший підхід з самого початку складався як опозиція до вищезгаданих принципів. Простір та час тут розуміють як невід'ємні від матерії способи упорядкування її, іншими словами, — це форми буття матерії. Так, Платон і Арістотель називали «ейдо-сом» визначеність тіла як певної цілості, коли зовнішня пластика тіла виводиться з його внутрішньої структури. У цьому давньому понятті просторово-геометричні співвідношення елементів внутрішньої будови системи, що пов'язані функціонально, невід'ємні від буття. Сутність буття за Платоном — це ціннісна ієрархія ейдосів у царстві ідей, тобто буття є першопочатково зрощеним з просторово-часовими формами, відсутність яких означає безодню хаосу, смерть і небуття. Умоглядні уявлення давніх філософів одержали у ХХ ст. природниче обґрунтування. У загальній теорії відносності просторово-часові відносини визначаються як функція мас, що тяжіють, тобто без матерії вони позбавлені будь-якого смислового значення.

Відносність, взаємозалежність простору і часу встановлені природознавством ХХ ст. Глибокий слід у науці та культурі залишила дискусія про механізми

передачі дії на відстані: чи миттєво, наприклад, передається тяжіння? Ньютон, відповідаючи позитивно, обстоював концепцію далекодії, а за посередника дії вважав абсолютний простір як «вмістилище подій». Негативний результат пошуку ефіру (всепроникаючого, абсолютно твердого, невагомого, з допомогою якого начебто здійснюється миттєва далекодія) і створення спеціальної теорії відносності спростували концепцію далекодії, ознаменували відмову від субстанціонального тлумачення простору та часу.

Концепція незмінності простору і часу суперечить закону дивергенції, принципу синергетизму матерії, невичерпності та розвитку її. Просторово-часові характеристики такі ж мінливі, як і сама матерія, а тому і визначаються її специфікою. І досі вражають відкриті півсторіччя тому квантові ефекти просторово-часових характеристик фізики мікросвіту.

Проте, якщо хід розвитку наукового пізнання все більш обґрунтовує слушність реляційного підходу, то важливою є завчасна розробка теоретичних моделей просторово-часових відносин як можливого знаряддя для осягнення реальності, яку ми досліджуємо.

Якими ж є основні способи осягнення людиною простору та часу?

Згадаємо, що людина відображує світ: а) переживанням; б) практичними діями; в) теоретично. Відповідно до цього визначимо основні форми опанування людиною простору та часу.

Формою соціального буття людини є передусім праця. Саме в ній складаються ті чи інші *соціально-історичні* уявлення простору і часу. Навіть новонароджена, ще не соціалізована людина поступово одержує своє перше сприймання простору з усвідомлення руху власного тіла, а час — як наслідок чергування зусиль м'язів, зміни втоми і задоволення. У дії вона осягає власне Я, усвідомлює просторові межі власного тіла.

Кожній історичній епосі характерне особливе розуміння простору і часу. Історико-культурні форми простору, та часу ґрунтовно класифікували та описали Е. Дюркгейм, Дж. Уїтроу, М. Еліаде, О. Я. Гуревич та ін. Найдавнішою є ідея щодо циклічності часу, прагнення усунути мінливість з картини світу. Час праці тлумачився як природний, а не як соціальний чинник життєвості. За Платоном час — це «рухомий образ вічності», проте вже М. Аврелій зневажливо порівнює Всесвіт з одними й тими самими набридливими театральними підмостками, а щасливий порятунок від вічного коловороту подій вбачає в смерті.

Картина сакральної історії є лінійною, в якій спокутна жертва Христа робить її незворотним процесом. Поняття минулого та майбутнього набувають абсолютного, а не лише відносного значення. Проте полюси, на які розімкнувся час, мають не природний, а ідеальний характер: гріхопадіння — спокута — спасіння. Так само сакрально-етично тлумачиться і географічний простір: будь-яке середовище, в якому мешкає людина, орієнтоване за полюсами добра та лиха, порятунку і загибелі. У часи Середньовіччя картина світу набуває сталої теоретичної цілісності. Індивідуальність опиняється перед необхідністю дати відповідь на запитання: як жити, аби врятуватися?

Кріпак був позбавлений права вільного пересування, індивідуальність нівелювалася божим промыслом, проте господарча ініціатива заохочувалася. Тож окрема людина була вже не такою інтегрованою в суспільство, як це було за часів первісного тотема, де особистість розчинялася. Обмеженість натурального господарства не була повною не лише через умови виробництва та обміну. Відкритість культури заохочувалася просторовою цілісністю, яка релігійно тлумачилася, та часовою незворотністю. Тому за Середньовіччя й стали можливими іноваційні структури, революційні зміни матеріально-технічної бази виробництва. Певний спосіб життя, історико-культурні умови праці безпосередньо формують соціально-історичні уявлення щодо простору і часу. До речі, тривалість життя окремої людини має, на відміну від астрономічного її виміру, вимір соціальний, вона є функцією активності людини: ми встигаємо прожити «більше», коли життя наповнене великим, різноманітним змістом (за певний відрізок астрономічного *часу* людина охоплює більш значний соціально-культурний простір і час).

Істотно переломлюються об'єктивні просторово-часові відносини в іншій духовно-практичній галузі опанування людиною навколишнього світу. Як біологічний організм, який володіє органами чуття, людина має *перцептуальне, біолого-психологічне* відбиття простору та часу. Анатомо-фізіологічні та функціонально-психологічні властивості ока та вуха разом з особливостями нервової системи дають нам змогу несвідомо упорядковувати потік інформації, бачити одне одного, слухати одне після іншого — інакше все змішалася б у цілковитому хаосі.

Будь-які біологічні об'єкти мають просторову своєрідність: для живих молекул (на відміну від неживих) є характерними асиметрія, ліві модифікації, що відрізняє їх від симетричних кристалів. Інший просторовий атрибут нуклеїнових кислот та білкових молекул — їхня тривимірна конфігурація, без якої молекули втрачають ферментативну активність. Настільки ж глибоко, на ендогенному рівні, все живе має природжені біологічні годинники внутрішньоклітинних темпів та клітинних взаємодій. Існує і психологічний, укорінений в кору головного мозку механізм умовних рефлексів на час, а це свідчить про те, що тривалість може бути не менш ефективним подразником, ніж їжа. Фізіологічний, а часто і психічний темп життя, як переконують дослідження, зворотно пропорційний вікові організму. До перцептуального простору — часу належить також простір (геометрія) нашого бінокулярного досвіду, який активно вивчається у ХХ ст. Філософи-ідеалісти, спираючись на наявність біолого-психологічного простору та часу, позбавляють просторово-часові відносини об'єктивного буття, незалежного від людини.

Отже, акти життєдіяльності та сприймання тісно пов'язані з просторово-часовими відносинами, які переживаються перцептуально. Проте чи достатні вони для осягнення часу і простору? Людина не задовольняється несвідомістю (або незначною рефлексією) переживань та культурно-історичною завданістю наперед. Намагаючись досягнути об'єктивну

реальність інтелектуальними зусиллями, вона *свідомо* будує теоретичні моделі простору та часу.

Простір має бути досить багатим, щоб до нього можна було вмістити рух. Саме тоді будь-які зміни об'єкта, що досліджується, будуть представлені траєкторіями в цьому просторі.

Математики розробляють різноманітні моделі простору, які могли б знадобитися. Ці моделі мають різні топологічні та метричні властивості, наприклад, простори французького математика А. Гротендика. З давніх давен відомі і досі актуальні апорії Зенона. Ось одна з них. У будь-який окремий момент часу стріла, що летить, знаходиться в точно означеній точці своєї траєкторії (тобто в стані спокою). Проте, в такому разі, як ми можемо вважати її за таку, що летить? Апорії ставлять проблему опису руху в логіці понять, тобто проблему *достатності* багатства концептуальних просторів.

Друга головна проблема — як операціонально зіставити елементи простору з реальністю, що описується. Р. Декарт, спостерігаючи рух гілки, яка переміщається відносно віконної рами, вирішив завдання операціональної інтерпретації введенням системи координат та описав траєкторію руху рівнянням, де координати змінюються за часом. А. А. Ейнштейн виявив вразливу ланку в цій системі: як операціонально, за допомогою експериментальних вимірів, встановити одночасність подій у віддалених точках? Відповіддю на це стала спеціальна теорія відносності.

Абстрактні простори теорій, що моделюють реальність, є певною безліччю точок, які вибрані в такий спосіб, щоб у даному випадку виконувалися потрібні властивості. То якими б реальними не були змодельовані властивості, що відображені на багатьох точках, їх можна звести до двох груп властивостей: топології та метрики простору. *Топологія* — це галузь математики, яка вивчає властивості, що не змінюються за будь-яких перетворень. А від розмірності простору значною мірою залежить світосприймання. Топологічні характеристики, пов'язані із структурою причинності, мають зберігатися при перетвореннях певного типу (безперервному, одновизначеному). Ці характеристики описують: а) дискретність та безперервність; б) розмірність; в) зв'язність; г) орієнтованість.

До *метричних* властивостей належать: а) кривина; б) скінченність та нескінченність; в) ізотропність; г) гомогенність. У буденній свідомості під нескінченністю часто мається на увазі безмежність, проте, користуючись поняттям кривини, легко цю оману розвіяти. Проблема анізотропії часу, термодинамічного і синергетичного тлумачення її є досить глибокою. Особливості просторово-часових відносин вже надали допитливому розуму чимало дивних відкриттів, однак і досі залишаються невичерпними і сприятливими щодо подальшого пошуку.

5 питання.

Свідомість як філософська категорія

Духовне життя — це одна із сутнісних характеристик людини. Різні аспекти духовного життя вивчають психологія, нейрофізіологія, кібернетика та інші науки, по-своєму осмислюють його мистецтво та релігія. Філософію духовне життя цікавить з точки зору ролі його у вирішенні питання про місце людини у світі. Які відносини життя людського духу і матеріального буття людини?

Ще донедавна духовне життя фактично зводилося до свідомості, а до останнього переважно те, що виразно усвідомлене, може бути сформульованим, висловленим мовою. Роль такої свідомості в житті людини досить значна, але не слід зводити до неї все духовне життя. Інколи поняття «свідомість» вживають у широкому значенні, позначаючи ним усе психічне життя людини — сукупність образів, переживань, спонукань, які виникають у людській життєдіяльності і певним чином впливають на неї. У цьому разі поняттям «свідомість» охоплюється не лише усвідомлений, а й підсвідомий рівень. Проте свідомість як психічне життя в цілому не адекватне духовному життю, оскільки останнє не зводиться до внутрішнього стану людини, а проявляється в діяльності, вчинках її. Важко, наприклад, відірвати уявлення про мораль і моральні переживання від того, як вони проявляються у реальних вчинках. Духовне життя — це сам процес життя, а не лише психічне переживання його. Тому в широкому розумінні поняття «свідомість» уживають як синонім духовного життя в цілому, як єдність відображення і дійсності.

Філософське осмислення поняття свідомості визначає в ньому свій специфічний аспект. Зокрема, свідомість розглядається як «клітинки» філософії: Це означає, що свідомість має бути визначена через співвідношення суб'єктивного й об'єктивного, скінченного та нескінченного. У С—О (суб'єктно-об'єктних) відносинах духовне постає як суб'єктивна реальність (ідеальне), що протистоїть об'єктивній реальності (матерії). У вітчизняній філософській літературі нерідко до цього все й зводилося: ідеальне розумілося як похідне, відображення, продукт розвитку матерії. Але С—С (суб'єктно-суб'єктні) відносини є набагато складнішими: зрозуміти духовний світ іншого суб'єкта (особливості культури) неможливо лише шляхом об'єктивації його, зведення до об'єктивних проявів. Так, при перекладі з однієї мови на іншу або інтерпретації музичного твору певним виконавцем завжди залишається «нерозчинний залишок» суб'єктивної реальності. Він не може бути виражений через нескінченну низку пояснюючих висловлювань, але тим паче якимось чином охоплюється, співпереживається, і лише завдяки цьому приходять справжнє розуміння суб'єктивності іншого. Тут у кінцевому акті співпереживання немовби дихає внутрішня нескінченність, бездонна глибина об'єктивної реальності. Однак така почуттєвість («споріднена увага» за М. Пришвіним) можлива і стосовно реальності об'єктивної природи. Тобто ідеальне має бути зрозумілим у єдності всіх трьох указаних аспектів (С — О, С — С, скінченного — нескінченного).

Проблема ідеального не зводиться так само і до способу існування його в указаних взаємовідносинах, але містить у собі питання щодо характеру взаємодії та взаємопереходу ідеального з його протилежностями:

об'єктивною реальністю (у С — О відносинах), іншою суб'єктивною реальністю (у С — С відносинах) і кінцевою швидкоплинною реальністю (стосовно скінченного і нескінченного).

У різних філософських тлумаченнях на перший план виходить той чи інший бік цієї складної проблеми. Охарактеризуємо підходи щодо вирішення її в основних напрямках філософії.

1. Для суб'єктивного ідеалізму ідеальне є суб'єктивною реальністю даного суб'єкта, що не має виходу ані до об'єктивної реальності, ані до інших суб'єктивних реальностей. Ця позиція неминуче призводить до соліпсизму (зоіиз ірзе — існую я ОДИН),

до неможливості визначення існування чогось іншого. Аби позбавитися абсурду соліпсизму, доводиться припустити виведення суб'єктивної реальності з реальності об'єктивної (матеріалізм) або понадлюдської об'єктивної ідеальної реальності (Бога, абсолютного духу).

2. Залежно від розуміння об'єктивної реальності матеріалізм тлумачить ідеальне або як функцію природи, або як функцію соціальної діяльності людини, що спирається на природні передумови. Перший напрям найбільш наочно виявляється у так званому вульгарному матеріалізмі, згідно з яким духовне життя — це удаваність, яка при детальнішому розгляді зводиться до фізіологічних процесів у мозку.

Другий напрям розвивається у рамках діалектико-матеріалістичної філософії і розглядає ідеальне як особливу властивість, вищий продукт розвитку матерії, який має матеріальний бік, але не зводиться до матеріального. У межах цього напрямку виявилися неоднозначні підходи до ідеального: воно або пов'язується з діяльністю людського мозку, або визначається функціонуванням його у рамках суспільного життя, за межами психіки окремої людини ².

Ці підходи мають рацію. Справді, ідеальне не зводиться до матеріального, яке розуміють (на кшталт вульгарного матеріалізму) як фізіологічні процеси у мозку. Та матерія як філософська категорія означає будь-яку об'єктивну реальність і не зводиться ані до фізіологічного, ані до фізичного. Особливі властивості духовного життя не виводять її за межі матерії *в усіх відношеннях*. Це зумовило третю точку зору, згідно з якою свідомість є і матеріальним, і ідеальним у різних відношеннях. Ідеальне є характеристикою свідомості як протилежності матерії у межах основного питання філософії. Поза цими межами свідомість, духовне життя підпорядковуються об'єктивним законам природи і є матеріальними (зовсім не в дусі вульгарного матеріалізму) ³.

Свідомість є ідеальною саме в межах основного питання філософії в тому відношенні, в якому вона постає як суб'єктивна реальність. Можемо нескінченно об'єктивувати стани нашої свідомості, але в кожному новому акті свідомості буде присутня нова суб'єктивна реальність, що, з цього погляду, протистоїть реальності об'єктивній, але не зводиться до неї.

3. З точки зору об'єктивного ідеалізму в духовній сфері людини відображаються ідеальні основи самого буття (ейдоси Платона, Абсолюна

ідея Гегеля). Ідеальне розуміють як «проект», прообраз світу, а матеріальне — лише як засіб, матеріал для втілення його.

4. У духовному житті наявні дві паралельні течії, що не мають єдиної основи,— це ідеальна сутність та матеріальні механізми діяльності мозку, нервової системи — такою є позиція дуалізму або психофізіологічного паралелізму.

Помилковість останніх двох підходів впливає із загальної критики об'єктивного ідеалізму та дуалізму. Водночас у цих позиціях наявні раціональні моменти і спроба віднайти коріння духовного життя, що не зводяться до матерії, яка вважається фізичною речовиною. Об'єктивне існування ідеального, як уже відмічалось, визнається й окремими представниками діалектичного матеріалізму (позиція Е. В. Ільєнкова).

Наявність у самому фундаменті буття атрибутів, що явно виходять за межі фізичної реальності, і довів розвиток сучасної науки (кібернетики, синергетики). Цей факт осмислюється у різних напрямках філософії ХХ ст. (від певних тлумачень щодо теорії відображення у діалектичному матеріалізмі до еволюціонізму Тейяра де Шардена).

Генезис свідомості

З усіх живих істот, які нам відомі, лише людина має свідомість. Чи має цей унікальний феномен певний ґрунт у фундаменті матерії, що не мислить, не почуває, не переживає? Так, свідомість є найвищою формою і результатом розвитку атрибута, загальної властивості матерії — *відображення*.

Спробуємо віднайти спільні риси в процесах, які відбуваються на різних сходинках розвитку матерії: відбиток листка на глині, запис музики на магнітофонній плівці, вироблення умовного рефлексу у собаки, людська думка. По-перше, у всіх цих випадках присутня *взаємодія*. По-друге, в процесі цієї взаємодії встановлюється певна відповідність структур явищ, систем, що взаємодіють (структура листка зберігається у глині, структура об'єкта, що рухається, зберігається у сприйнятті, а згодом — у думці). По-третє, «слід» взаємодії, відбиток структури одного з явищ впливає на подальше існування (у живих істот — поведінку) іншого явища. Ці спільні риси і становлять зміст поняття відображення. *Відображення є процесом і результатом встановлення відповідності щодо структур будь-яких систем, які взаємодіють і впливають на їх подальше існування.*

Відображенню, як і матерії в цілому, притаманні властивості саморозвитку. «Сліди» зовнішньої взаємодії не є статичними, вони вступають у взаємодію вже в середині системи, що отримала їх. І цей розвиток в міру еволюції і розвитку конкретної системи призводить до ускладнення відображення та до зростання його дії на поведінку носія «слідів». Відображення, перед тим як перейти до етапу духовного життя людини, проходить цілий ряд етапів відповідно до основних форм руху матерії.

Важливо зрозуміти, що вже у неживій природі відображення може бути не просто синонімом масово-енергетичного перенесення дії, а саме інформаційним процесом, суть якого пов'язана з відповідністю структур. У

живій природі інформаційне відображення керує пристосовною поведінкою біосистем.

Саме на цьому етапі найяскравіше розкривається сутність інформаційного відображення, інформації. Будь-який предмет у взаємодії з іншими предметами може стати і *носієм* масово-енергетичної дії, і *гаслом*, тобто носієм інформації. Наприклад, електричний струм може викликати певні фізіологічні зміни через доторкання до оголеного проводу, і він спроможний стати гаслом при виробленні умовного рефлексу. В останньому випадку важливою є не фізична природа електричного струму, а те, що він (через посередництво вмикання лампочки, дзвінка, прямої дії певної сили) заміщує собою дещо інше (подається, . наприклад, перед прийманням їжі). Так само генетичний код є і фізико-хімічним, і інформаційним явищем, коли чергування основ ДНК знов-таки заміщує певні білкові структури організму, що розвивається, керує їхнім розвитком. Саме такою є природа людського сприймання і думки. Що ж відбувається, коли щось сприймаємо, про щось думаємо?

Механічний рух, наприклад автомобіля (структура і), відображується у відповідній послідовності біохімічних реакцій на сітківці ока (структура г), яка транслюється до зорового центру головного мозку шляхом послідовності змін у провідних нервових потоках (структура з) і формує структуру молекулярних змін у мозку, які становлять фізіологічну основу предмета, що рухається. Далі, якщо забажаємо передати власне сприйняття (інформацію про автомобіль, що рухається) іншій людині, виникає потреба перекодувати структуру у мовне вираження (структура 5), фізична природа якого може бути найрізноманітнішою: абетка Морзе, гасла прапорами, ієрогліфи, усне повідомлення різними мовами тощо. Важливо зрозуміти, що фізична природа гасел у цих актах може змінюватися, але суть не в ній, а у заміщенні одних структур іншими, у відповідності цим структурам. Еволюція біологічного відображення має такі основні тенденції: 1) зростання лабільності (рухомості та активності) інформаційних зв'язків (розвиток умовно-рефлекторної діяльності, перехід від подразнення до чуттєвості і виникнення психіки); 2) розвиток попереджувального відображення, що у змозі передбачити ситуацію і планувати необхідні дії аж до виникнення зачатків конструктивної діяльності у вищих тварин; 3) спеціалізація та розвиток апарату інформаційного відображення (з тенденцією до цефалізації, що приводить на рівні психіки до появи розвиненого головного мозку). Мозок з його величезними можливостями — ось основний результат досоціальних етапів відображення.

Розкриваючи еволюцію відображення, ми показуємо глибоку спорідненість духовного життя людини з фундаментальними процесами природи, розкриваємо його, так би мовити, родову сутність. Проте специфічну сутність духовного життя людини формує лише перехід до рівня соціальної форми руху матерії. Цей перехід означає зміну біологічного пристосовування до середовища на соціальне перетворення середовища. Відповідно змінюється й основна функція відображення: з програми, що керує

пристосовною біологічною активністю, воно — на рівні людини — перетворюється на програму, що керує громадсько-трудовою діяльністю. Мозок надає свідомості можливість працювати. Та цілі і зміст його діяльності задає не мозок як такий, а соціальний спосіб життя людини. Мозок первісної людини був у змозі вирішувати такі ж завдання, як і мозок сучасної людини, але знання, переконання, ставлення до світу змінюються залежно від характеру життя суспільства, тієї громадсько-трудової діяльності, яка і визначає сутність свідомості.

Тому свідомість людини є таким інформаційним відображенням, що спроможне виступати як програма, що керує цією ділянкою. Духовне життя людини завдяки його невинній внутрішній активності (програми діяльності не надані природою, їх має створювати людина) набуває ще однієї чудової властивості: воно не зводиться до функціонально-корисної програми, а набуває самоцінності, стає не просто працею, яка обслуговує існування людини, а й внутрішньою духовністю її.

Основні характеристики свідомості. Свідомість має властивість універсальності. Це означає, що людина в принципі може відображувати будь-які властивості будь-яких предметів, які так чи інакше залучені до діяльності. Праця та спілкування примушують речі немовби обернутися перед розумовим поглядом людини. Тварина бачить світ лише крізь дію основних інстинктів, помічає в ньому насамперед харч, небезпеку, істоту іншої статі. Що може побачити на тій самій ділянці людина у своїй еволюції від первісності до нашого часу або в індивідуальному розвитку — хай це спробує уявити читач.

Свідомість спроможна відображувати речі такими, якими вони є насправді, тобто має властивість *об'єктивності*. Для тварини будь-яке явище є лише об'єктом потреби або джерелом небезпеки. Праця людини дає змогу побачити речі в їхніх об'єктивних характеристиках незалежно від нагальної на даний момент потреби.

Людині притаманна властивість *цілепокладання*.* Перед тим як щось зробити, вона створює ідеальний проект майбутнього результату і розробляє план дій. Матеріальне виробництво виробляє речі, духовне виробництво — їхні проекти.

Свідомість характеризується *творчістю*, бо універсальне та об'єктивне відображення потрібне їй значною мірою для того, щоб перетворювати світ, створювати нове. Для цього потрібні нові ідеї, конструктивне уявлення того, чого ще не вистачає, але що, згідно з об'єктивними законами дійсності, може бути створене. Відсутність абсолютної заданості людини та її діяльності біологічною спадковістю і саморозвиток її соціальної діяльності (праці, спілкування, споживання) неодмінно вимагають, аби духовне життя мало творчий характер, а свідомість була не лише відображенням, а й активною внутрішньою діяльністю.

Людська свідомість *опосередкована* мовою. Тут потрібно насамперед зрозуміти якісну відмінність людської мови від мови тварин. У людиноподібних мавп налічується близько трьох десятків жестів і звуків, що

означають харч, небезпеку, стан погоди, вираження бажань тощо. У найпримітивнішого людського угруповання — близько трьохсот слів. Та справа не в кількісній різниці. Мова тварин — це замкнена система, яка суворо обмежена їхнім статичним пристосовницьким ставленням до середовища. Мова людини, яка відображає світ та спілкування між людьми, стає системою, що саморозвивається, системою, спроможною до нескінченного зростання семантичного багатства синтаксичних зв'язків⁴.

Перетворюючи світ, люди натикаються на такий його рівень, який не може бути виражений і пізнаний без мови. Так, знання про структуру хімічної речовини (структурні формули), про те, що в принципі неможливо помацати руками (елементарні частки, вартість, матерія як філософська категорія та ін.) поза мовою не існують. Пояснимо цю гносеологічну функцію мови прикладом з перехідного етапу від чуттєвого до мовного знання: можна забути слово «трикутник», але важко переплутати відповідну фігуру з квадратом; а чи можливо привести до рівня чуттєвого образу знання про тисячокутник?

У формуванні ставлення до світу людина спирається на весь попередній досвід людства. Такий досвід в основному передається опосередковано через мову, і саме в цьому полягає комунікативна функція мови.

Мова дає змогу *усвідомити* світ і власну діяльність у ньому. Свідомість як найважливіша складова частина духовного життя людини в цілому без мови неможлива. Мова такий самий необхідний штучний посередник у ставленні людини до світу, як і знаряддя перетворення, техніка. Істота, яка народилася, *Ношо зарієнз*, доки не навчиться володіти цими двома основними посередниками — знаряддями праці і мовою, не стає людиною в повному розумінні слова. Універсальні та об'єктивні знання, проекти щодо майбутніх наслідків праці, творчість наскрізь пройняті мовою і, слід гадати, свідомістю. Проте свідомість не вичерпується тим, що може бути висловленим у мові, раціонально усвідомленим.

Усі рівні людського духовного життя, навіть не усвідомлені та не висловлені мовою (потреби, емоції, переживання, підсвідома інформація, спрямованість у вигляді ціннісних орієнтацій), є так чи інакше *соціалізованими*, тобто зміст їх формується і змінюється під впливом історичного розвитку суспільства. Соціалізація — найважливіша риса людського життя, у тому числі духовного.

І, нарешті, людина, як відомо, має не лише біологічні передумови, соціальну природу, а й стає індивідуальністю.

Мається на увазі не проста наявність індивідуальних відмінностей у духовному житті людини, а й унікальність кожної людської цілісності, розуміння кожного нашого вчинку та його духовних засад або, кажучи словами М. М. Бахтіна (1895—1975), неповторної події у бутті.

Кожний крок людини, таким чином, незважаючи на її природну та соціальну зумовленість, визначається наперед відповідним вибором, що його свідомо або підсвідомо робить сама людина.

Перелічені властивості дають змогу більш конкретно уявити і природу внутрішнього духовного життя, бо прилучатися до світу в його універсальності, бачити його об'єктивно, ставити цілі і створювати творчі проекти відповідно до об'єктивних тенденцій універсуму, виражати у мові глибинні рівні явищ та досвід інших людей, знаходитися у невинному процесі соціалізації та індивідуалізації — все це не тільки соціально і біологічно корисне, доцільне, а й цінне само по собі; не лише дає змогу вижити і розвиватися у світі необхідності, а й творити V світі волі.

6 питання.

Структура свідомості

У цьому питанні нам належить зазирнути «в середину» сві домості, виявити ту її будову, яка забезпечує функціонування і розвиток. Слід підкреслити, що свідомості як одному з найскладніших феноменів соціальної форми руху матерії властива поліструктурність; кожна з її структур, як з тих, що знайдені, так і з тих, що належить відкрити, відображає одну з її численних граней.

У свідомості можна виділити такі основні структури: *компонентну* (основні компоненти, які в будь-якій предметній галузі— у науці, виробництві, політиці, моралі тощо — необхідні і достатні для наявності програми, що керує людською діяльністю) та *рівневу* (основні рівні, які необхідні і достатні для відпрацювання такої програми).

Уявімо собі будь-яку програму, що керує певним видом діяльності. У будь-якому разі в діяльності наявні суб'єкт (суспільство, соціальна група, особистість) та об'єкт дійсності. Що-ж повинно увійти до програми, аби суб'єкт був у змозі з успіхом керувати своєю діяльністю стосовно об'єкта? Насамперед слід мати об'єктивне відображення об'єкта, тобто різні *знання* про нього. Ці знання можуть застосовуватися різними способами залежно від вираження суб'єкта у цій програмі, від його *цінностей*, які відповідають на запитання «заради чого відбуваються дії та набуваються знання?» І, нарешті, «вістря» про грами, тобто синтез знань і цінностей в уяві суб'єкта,— це *норми* (проекти, плани) його діяльності. Отже, свідомість —це не лише мислення, а й розумово-емоційно-вольова цілісність. Фізіологічною основою цієї єдності є взаємодоповнюваність лівої і правої півкуль великого головного мозку, що відповідно контролюють логічне та ціннісно-емоційне освоєння дійсності.

Усі наведені компоненти —знання, цінності, норми —наявні на всіх рівнях духовного життя. Єдність цих рівнів необхідна для цілісного духовного життя особистості та суспільства.

Спіратися на досвід інших людей і робити свій досвід їхнім здобутком можна лише тоді, коли наслідки і сам процес діяльності усвідомлені, висловлені у виразній та доказовій формі. На рівні свідомості подаються, так би мовити, кінцеві продукти духовної діяльності, що спроможні стати загальним надбанням. Однак інформація, яка необхідна для вирішення різних

теоретичних і практичних завдань, усі ланки процесу вирішення їх, а тим більше духовне життя в цілому далеко не завжди усвідомлюються. Функції резервуара, потенціалу свідомості, що постійно збагачується, виконує *підсвідомість*. Звертаючи увагу на роль підсвідомості, слід враховувати, що вона не є суто біологічною передумовою свідомості, яка диктує людині волю тваринних інстинктів (точка зору психіатра і філософа З. Фрейда), але формується шляхом дії соціального досвіду, має соціокультурну природу.

У вирішенні нових творчих завдань усвідомленість і підсвідомість діють у єдності, синтез їх утворює наступний рівень — *понад свідомість*. Усвідомленість формує цілі, гіпотези і наслідки діяльності свідомості в цілому. Підсвідомість постає як «сховище», з якого дістається інформація та енергетичні ресурси, потрібні для успішної творчості. Сплав цих двох рівнів дає таку діяльність, яка зветься *інтуїцією*. Вона вбирає в себе переваги і підсвідомості, і усвідомленості. На рівні понад-свідомості відбувається становленн-я нових цінностей, знань і норм.

І, нарешті, оскільки людська духовність невпинно розвивається, створює нові програми і переживає нові стани, необхідним є особливий рівень, на якому здійснюється функція контролю духовної діяльності в цілому, виявляються проблеми і тенденції розвитку, підтримується цілісність її. Ці функції забезпечуються рівнем самосвідомості або рефлексії.

Людська свідомість постає як єдність предметності та рефлексивності. Це означає, що на будь-якому з перших трьох рівнів ми маємо справу з певним предметом пізнання, оцінки, емоційного переживання тощо. Водночас так чи інакше завжди підключається рівень самосвідомості, на якому рефлектується те, що відбувається у предметному відношенні: чи тими методами дослідження я користуюсь? чи моральні мої вчинки? Інакше кажучи, культурна людина не просто прямує до мети, а й постійно немовби озирається довкола: і на інших людей («Чи розумію я їх? А вони мене?»), і на самого себе («Чи розумію я себе? Чи туди і так я йду?»).

Понадсвідомість-Усвідомлення -• Підсвідомість

На кожному з цих рівнів формуються, розвиваються і функціонують знання, цінності, норми. Єдність компонентної та рівневої структур можна уявити у вигляді такої таблиці:

РІВНІ	Компоненти		
	Знання (когнитивна сфера)	Цінності (мотивацій- на сфера)	Норми (нормативна сфера)
Підсвідомість	Підсвідома інформація про світ	Підсвідомі ціннісні орієнтації	Підсвідомі («не- формальні») настанови
Усвідомлен- ня	Виразні знання	Усвідомлені цінності	Усвідомлені норми
Самосвідом- ість	Рефлексія пізнання	Рефлексія цінностей	Рефлексія норм

Абсолютизація будь-якого з наведених моментів цілісного духовного життя призводить до однобічності, перекосів як у розумінні його природи, так і в реалізації його практичних завдань. Одним з таких проявів є, наприклад, сцієнтистська теза про можливість моделювання людської духовності кібернетичними пристроями. Така впевненість ґрунтується на зведенні духовного життя до свідомості, а останньої до когнитивної сфери. Хай машина відтворює всі функції людського пізнання, аж до самопрограмування. Теоретично це є цілком припустимим. Та як вона може здійснювати розуміння (вживання у внутрішній світ іншої людини), ціннісно орієнтовану діяльність, якщо у неї немає власних цінностей, життєвих сенсів. Можливі, звичайно, роздуми подібно С. Лему про зародження внутрішнього світу машини, появу та еволюцію її власних цінностей. Абстрактно-теоретично це є цілком припустимим, але тоді мова вже піде про якийсь інший тип духовного життя. Людське ж духовне життя у своїй мотиваційній сфері детерміноване усією попередньою еволюцією Ното зарієпз і людського суспільства і у цьому смислі унікальне. її унікальні аспекти можуть зазнавати впливу автоматизації, і це — прогресивна тенденція. Однак духовні джерела і глибини духовності людини у принципі не можуть бути зведені до таких процедур.

7 питання.

Філософія не обмежується постулатом єдності світу. Переконавання в тому, що світ у своїй основі є єдиним— лише передумова для побудови послідовно теоретичного світогляду.

Об'єктивна реальність виявляє себе в різноманітності зв'язків і відношень, знаходиться у стані безперервної зміни й розвитку. Філософія і має своїм завданням відобразити багатомірний склад буття у системі чітких і гнучких понять і цим піднести відокремлені уявлення до рівня раціонального, логічно доведеного знання. Це завдання вирішує діалектика. Як учення про **всєбічні** зв'язки, рух і розвиток вона уособлює культуру теоретичного мислення, ступінь його самосвідомості, а також його спрямованість, можливості та перспективи.

Етимологічно діалектика (від грецьк. *діаієкііке*) означає розмову, бесіду, обмін думками, зіткнення зустрічних суджень, діалог. При цьому важливе значення має не стільки лінгвістична спорідненість діалектики й діалогу, скільки їх функціональна і смислова відмінність. Діалог означає процес словесного спілкування, узгодження різних точок зору, в той час як діалектика — це майстерність розумової поведінки, вміння й мистецтво захистити або спростувати те чи інше твердження шляхом зіставлення його з іншими, протилежними йому висловлюваннями. Однак діалектику не слід зводити до мистецтва віртуозного оперування поняттями. З часів античності (Сократ, Платон, Арістотель) діалектика поступово конституюється у науково-теоретичний спосіб мислення, в методологію філософського пізнання. Діалектика може бути визначена як сукупність суб'єктивно

усвідомлених, об'єктивно зумовлених і практично виправданих прийомів і навичок пізнавальної і суспільно-перетворюючої діяльності людини.

Діалектика як сукупність прийомів і засобів пізнання, зрозуміло, не володіє монополією на істину. Так само вона не дає наставницьких директив та розпоряджень щодо розкриття таємниць світу і людини. Істина для неї — не готовий результат, а завдання для суб'єкта пізнання. Вона толерантна до будь-якого неупередженого погляду на реальність і є зразком високоорганізованого, логічного, культурно розвиненого і розкріпаченого мислення. У своїй цілісності вона є структурним утворенням — органічною різноманітністю взаємопов'язаних понять, які у своїй цілекупності дають відображення сутнісної побудови об'єктивної реальності. Як і будь-яка система, вона має внутрішню субординацію, власну ієрархію: приватні й периферійні поняття

в ній підпорядковані спільним і загальним основам. Діалектика поділяється на структурні складові елементи різних гносеологічних і світоглядних функцій, значень, рівнів і рангів, тобто на принципи, закони і категорії.

Принципи. *Це загальні та універсальні, основоположні ідеї, настанови, критерії, які визначають смисл, роль, участь усіх інших понять і суджень у процесі пізнання.* Вони становлять фундамент діалектики, оскільки відображають підвалини буття і пізнання. На них ґрунтуються будь-які філософські задуми, від них йде, ними рухається і ними ж завершується будь-який філософський пошук. Вони створюють ту ідейну протяжність, яка увіходить в плоть кожного поняття і надає йому певного значення, акценту або відтінку смислу. Завдяки своїй загальності та універсальності принципи мають лише їм притаманну особливість: статус філософських аксіом, тобто задають початкові передумови пізнання, зумовлюють його характер, межі і теоретичний потенціал. Той факт, що досі немає суворого і для всіх обов'язкового переліку принципів діалектики, доводить, що принцип — не стільки чітко фіксоване поняття, скільки сам спосіб розгляду і розуміння предмета. Найбільш функціональними і авторитетними принципами діалектики є *принцип зв'язку* і *принцип розвитку*.

Закони. Діалектика має власні закони, в яких виражається і формулюється сама сутність її принципів. У законі фіксуються внутрішньо стійкі, необхідні, загальні і повторювані властивості і відношення дійсності. Сутність закону не в окремих явищах і не в механічній сукупності їх, *закон — це синтез їх, зв'язок, загальний смисл і порядок існування*; іншими словами, закон є *істотний вимір явищ*, «істотне відношення», «основа явища» (Гегель). Закони діалектики універсальні. Вони мають необмежену сферу свого виявлення, адже виражають такі відносини і зв'язки між явищами, які так само притаманні світу в цілому і окремим його сторонам і об'єктам. У цьому відмінність їх від законів, які вивчаються спеціальними науками.

Загально визнаними в діалектиці є три закони. Всі вони конкретизують принцип зміни і розвитку, а тому їх справедливо називають законами руху і розвитку. Це *закон єдності і боротьби протилежностей*, *закон взаємного переходу кількісних змін у якісні*, *закон заперечення заперечення*.

Категорії. У категоріях принципи діалектики знаходять ще більш розгорнуту деталізацію. Це поняття, в яких і через які здійснюється філософське мислення. Їхня природа в основному та сама, що й природа законів. У формально-логічному відношенні вони різняться тим, що закон є судження, своєрідне відношення категорій, у той час як категорії — це одиничні поняття, тобто закон ширший за категорію. У плані змісту межі між ними тонші і непомітніші. Насправді, будь-яка категорія виражає внутрішнє, істотне відношення між явищами і тому певною мірою є законом. У свою чергу будь-який закон може бути зведений до окремого поняття (категорії). Наприклад, закон єдності і боротьби протилежностей, по суті, тотожний категорії суперечності, закон заперечення заперечення — категорії заперечення. З іншого боку, категорії діалектики дані не в одиничній, а у так званій «парній» відокремленості: «зміст — форма», «можливість — дійсність», «причина — наслідок» та ін, і це не випадково: категорії по-своєму відтворюють суперечливу («парну») природу законів діалектики («єдність — боротьба», «кількість — якість», «заперечення — заперечення заперечення»). Саме тому категорії справедливо називають *неосновними законами діалектики*.

Отже, діалектика є цілісною різноманітністю принципів, законів і категорій. У своїй внутрішній основі і світоглядній спрямованості вона єдина; у предметному виявленні, формах вираження і способах застосування — різноманітна і багатомірна. У висхідних настановах і цілях вона стійка і незмінна; у конкретних застосуваннях і історичних втіленнях — мінлива, безперервно розвивається й удосконалюється. Таке суміщення у діалектиці несумісних сторін є суперечливим. Та суперечність саме і є достоїнством та істотною ознакою діалектичного мислення. Інший, вільний від суперечностей, підхід до дійсності протипоказаний діалектиці, бо ж її докорінна вимога саме в тому і полягає, щоб осягнути свій предмет через діалог, думки і дії, через синтез думок і точок зору, які взаємно виключають та взаємно покладають одна одну. Цей діалогічний характер мислення чітко простежується в уже згаданих принципах діалектики — принципі зв'язку та принципі розвитку.

Зв'язок і розвиток як ключові поняття діалектики виражають істотне ядро діалектики. Іноді діалектику справедливо визначають як науку про загальний зв'язок. Це твердження, фіксуючи структурно-тривкий план предметів і буття в цілому, вимагає системно-органічного підходу до вивчення їх. Зрозуміло, категорія зв'язку у філософії не має нічого спільного з буденно-емпіричними асоціаціями: зв'язок розуміється не як безпосереднє дотикання і нерозривність речей, а як універсальна внутрішня взаємодія, багаторазово опосередкована і закономірна безперервність існування. При всій своїй універсальності поняття зв'язку все ж цілком визначене і змістовно конкретне, бо акцентоване на структурній сталості, корелятивному співвідношенні явищ і законів, їхнього розвитку.

Конструктивним образом універсального зв'язку є простір.

Хоча поняття зв'язку не виключає інших (крім структурних) відносин між об'єктами, воно все ж абстрагується від них з цілком визначеною метою: розкрити й описати «горизонтальний», абстрагований від часу план буття, показати, що об'єктивна реальність при всій своїй рухливості і мінливості існує і зберігає свою непорушність, законотійку сутність. Однак поняття зв'язку не вичерпує сутності діалектики, структурно-корелятивний зв'язок не відображає всієї повноти буття. Події і предмети не лише водночас співвіднесені у просторі, координовані «горизонтально», але, і це найважливіше, існують як об'єкти, що рухаються і розвиваються, адже вони пов'язані не тільки структурно-функціонально, а й генетично, процесом «вертикального» сходження. Буття в його русі і становленні відображається мисленням не інакше, як часове буття. Час є конструктивним образом становлення і перетворення речей. Тут фіксується вже інший, теж універсальний зріз буття, який виявляє, що предмети не лише корелятивні, стало співвіднесені між собою, а й генеративні, підвладні виникненню і зникненню, мають свій початок і кінець, тобто відносні і скороминущі. Діалектика і є вченням, яке осягає рух і розвиток речей як універсальну характеристику буття. Маючи на увазі цей аспект діалектики, останню визначають як науку про універсальні закони руху і розвитку.

Ми маємо два визначення діалектики: *наука про універсальні зв'язки і наука про універсальні закони розвитку*. Яке з них більш вдале і припустиме? Попередній аналіз показав, що саме питання поставлене некоректно. Обидва визначення відбивають протилежні моменти дійсності і тому не можуть виключати одне одне, у своїй цілокупності вони передають суперечливу діалектичну сутність буття і тому передбачають і доповнюють одне одне. Справді, зв'язок, що розуміється як всебічний і універсальний, включає в себе розвиток як невіддільну належність. Зв'язок поза розвитком вже не дійсний, а перекручений і спрощений, такий зв'язок можна тільки уявити. З іншого боку, поза зв'язком можливо мислити лише розвиток, який банально розуміється. Розвиток у його конкретно-діалектичному змісті, у його найповнішому, глибокому і вільному від односторонності вигляді передбачає зв'язок і здійснюється як рух органічно єдиної різноманітності об'єктів, як становлення і вдосконалення системи елементів, пов'язаних між собою внутрішньою силою причинних, цільових та інших факторів. Організований розвиток, тобто розвиток як закон, сам по собі є внутрішньопов'язаним рухом, сам є зв'язком, що розвивається.

Отже, розвиток і зв'язок — протилежні поняття, але у своїй протилежності вони невіддільні і утворюють суперечність—сутність діалектичного способу розгляду. У своїй нероздільності вони відбивають реальну *двоєдність буття*, єдність протилежностей природи; суспільства і мислення: сталості і мінливості, системності і поступовості, перебування і становлення. У світлі цієї головної ознаки діалектики останню можна було б визначити як такий спосіб розгляду і розуміння дійсності, при якому речі, як і світ в цілому, беруться у єдності різноманітних сторін їх, у їхній внутрішній суперечливості, безперервному змінненні й розвитку.

Альтернативні концепції діалектики

Філософія ХХ ст. певною мірою є філософією діалектичних пошуків. Виникає цілий спектр неklasичних концепцій діалектики: екзистенціальна діалектика (К. Ясперс, Ж. П. Сартр), діалектична теологія, або теологія кризи (К. Варт, П. Тілліх), діалектика російського «конкретного ідеалізму» (С. Л. Франк, П. О. Флоренський), «негативна діалектика» (Т. Адорно, Г. Маркузе) тощо. Зупинимося коротко на деяких з них.

Діалектична теологія як концептуальна доктрина склалася в 20—30-х роках нашого століття. Початок їй був покладений книгою швейцарського теолога Карла Варта «Послання до римлян» (1919 р.) і розвинутий такими видатними протестантськими теологами, як Е. Бруннер, Р. Бульман, П. Тілліх, Р. Н. Нібур та ін. Головну антропологічну антиномію вони вбачають у зіткненні в людині божественного і гріховного. Однак ні культові маніпуляції, ні інтелектуальні пошуки не дають змоги подолати ситуацію відпаду людини від Бога. Бог несумірний з людиною, хоч остання і являє собою творіння та образ божий. Він водночас судія і недосяжний ідеал людини. Ця несумірність, оскільки на будь-якому рівні своєї досконалості людина стоїть перед Богом з порожніми руками, відчужена від нього, і породжує в людини неспокій, а потім і страх. Цю саморозірваність людини, її відчуження можна подолати лише в акті «абсолютної віри», як «межі людських можливостей» (Тілліх). Діалектична теологія є теологією кризи, що фіксує суперечності людського буття в трагічному світлі, тобто як такі, які одвічно неможливо вирішити. Саме тому діалектична теологія розвивалася в тісному контакті з екзистенціалізмом і багато в чому близька до нього.

Екзистенціальна діалектика бере свій початок від діалектико-психологічних прозрінь датського релігійного мислителя

ХІХ ст. С. К'єркегора. Його «якісна діалектика», або «діалектика парадоксу», відбивала суперечності екзистенціального мислення, тобто мислення, яке не допускає примирення протилежностей. Несумірність нескінченного (божественного) і скінченного (людського) породжує «парадокс», який є непримиримою суперечністю, а тому є об'єктом віри, а не розуму. Екзистенціальна діалектика вкрай ірраціоналістична; і у К'єркегора, і у К. Ясієрса вона протистоїть раціональному мисленню. Діалектика стосується лише сфери мислення і людського життя. Це діалектика індивідуального існування, суперечності якого не стільки усвідомлюються раціонально, скільки «приголомшують» особистість, це форма індивідуального, суб'єктивного акту. Це не є діалектика розвитку об'єкта і навіть не діалектика поняття, яке розвивається. Майже всі основні діалектичні концепції

ХХ ст. стверджували себе на протигагу гегелівському та матеріалістичному розумінню діалектики. Екзистенціальна діалектика фіксує увагу на суперечностях самого людського існування, без вирішення їх, а тому неминуче набуває трагічного забарвлення, що повною мірою виявилось у негативній діалектиці представників франкфуртської школи (Т. Адорно, Г. Маркузе).

Дух цієї концепції найяскравіше втілений у книзі Т. Адорно «Негативна діалектика» (1966 р.). Автор її констатує тотальний антагонізм сучасного суспільства, в якому пригнічується людська сутність, а загальні прагнення людини не задовольняються. Відчуження має загальний характер і тому подолати його надто важко. Сучасному суспільству, яке М. Хоркхаймер назвав «піз-ньюбуржуазним», слід протиставити заперечення і тотальну критику. Завдання полягає в тому, щоб зруйнувати сучасну буржуазну цивілізацію товарно-грошових взаємин і тим самим зняти з неї закляття раціонального мислення. У зв'язку з цим представники «негативної діалектики» свідомо заперечують діалектичну традицію, яка бере свій початок від Платона, Арістотеля та Гегеля, і повертаються до стародавньої філософської традиції софістів і кініків.

За визначенням Адорно, «негативна діалектика» є «мислячою конфронтацією поняття і предмета», «логіка руйнування» опредмеченої форми поняття. «Рушієм діалектичного мислення», запевняє Адорно, є не логіка понять, а нещасна свідомість, яка здатна протистояти калькуючому духу буржуазності і виразити те, що неможливо виразити з допомогою раціонального мислення. «Негативна діалектика» — це саморуйнування поняття, логічності, розумності, понятійного мислення, яке розглядається як данина традиції буржуазного Просвітництва. Акцент робиться на вкрай індивідуальній, знесиленій нескінченним конфліктом з самою собою свідомості. Це діалектика, яка сама себе заперечує.

Оригінальну концепцію діалектики запропонував російський філософ, вчений і православний богослов П. О. Флоренський. Коротко її можна охарактеризувати як діалектику християнського «конкретного ідеалізму». В ній зроблено спробу релігійно-філософського синтезу віросповідних норм християнства і європейської мислительної традиції, зокрема діалектики античності та німецького ідеалізму кінця XVIII — початку XIX ст. Висхідним пунктом «конкретної» діалектики Флоренського стала ідея тотального антиномізму, що йде від І. Канта, яка тлумачиться як неминуха і внутрішньо зумовлена самосуперечливість буття і свідомості. Для такої діалектики неможливе жодне твердження (теза), яке не передбачало б заперечення його (антитеза). Тенденції, які взаємно виключають одна одну, утворюють об'єктивну і сутнісну сторону речей і мислення. Ці тенденції неможливо ні вигадати, ні обійти; їх можна лише брати до уваги або просто використовувати. Ця діалектика тому і називає себе «конкретною», що не бажає затуляти очі і не помічати конкретно-живої антиномічності існування. «Якщо світ, що вивчається, надтріснутий, і ми не можемо замурувати його тріщини, то не повинні і приховувати їх. Якщо розум, який пізнає, роздроблений, якщо він не є монолітним, якщо він сам собі суперечить,— ми знову ж таки не повинні робити вигляд, що цього немає»¹. Отже, ігнорувати протиріччя означає або міркувати абстрактно, або діяти бездумно. Проте діалектика «конкретного ідеалізму» не обмежується вимушеним визнанням тотальної суперечливості суцього. Вона має позитивні цілі і задачі, певну сферу і прийоми своєї діяльності, а також межі свого застосування. Головна

відмінність її від гегелівської і матеріалістичної діалектики в тому, що вона прагне бути не науковим методом дослідження, сукупністю нормативних логічних процедур, а лише майстерністю мислення, яке притаманне пошукові істини і сприяє його успіху.

Діалектика в такому розумінні — не більш ніж «вміння запитувати і відповідати»², здатність порівнювати альтернативні судження і тим самим звільняти мислення від сталих розсудково-догматичних означень і понять, спонукати свідомість до ще не дослідженого досвіду життя і творчості. Основна настанова «конкретної» діалектики Флоренського — розхитати звичні уявлення про світ і ствердити точку зору на об'єкт і на думку про об'єкт як такі, що встановлюються («змінні»). Для неї краще спростовувати, а не доводити, сперечатися, а не погоджуватися, сумніватися, а не сліпо довіряти будь-чому. Тут наочно простежується античний діалектичний субстрат, зокрема сократівська манера зіштовхувати протилежні погляди і показувати умовність та відносність їх, а також аристотелівське розуміння діалектики як лише можливої (а не достовірної) форми знання. Зовсім у душі античної вірогіднісної логіки та античного раціонального скепсису діалектика обмежується інструментально-прикладною функцією, схильністю до віртуозної гри понять, ототожнюється з майстерністю невмирущої думки, яка до будь-чого ставиться із сумнівом, навіть до того, що здається абсолютним і безумовним, і крушить будь-які уявлення, які претендують на несуперечливість та достовірність (за словами Флоренського, «апостол Хома, що вагається,— символічна фігура філософії»).

Ця, безумовно, не означає, що діалектику «конкретного ідеалізму» не займає істина як найвища цінність і предмет пізнавального устремління. «Конкретна» діалектика не зводиться до релятивізму та поверхневого любомудрування софістики. Більше того, верховна істина становить єдину умову, що виправдовує існування і призначення антиномічного мислення (діалектики). Ця істина постулюється не самою діалектикою і взагалі не раціональною свідомістю (логікою чи наукою), вона покладається актом релігійної віри як незаперечна догма. Гарантом її достовірності є християнсько-православна Церква. Ця істина є надане в релігійній інтуїції «конкретне всеєдинство» суцього, «зсередини об'єднана цілісність» буття, персоніфікована в образі трипостасної «Нескінченної Одиниці», або просто Бога. Осягнути Бога як одвічну гармонію та «останню Таємницю» суцього діалектика безсила, бо сфера її — це світ скороминучих та смертних у своїй антиномічності речей. Однак брати участь у цьому осягненні вона все-таки може, смиренно прислуговуючи вірі арсеналом раціональних засобів, спростовуючи уявні й обмежені істини, що перешкоджають вірі на її шляху до «істини справжньої та нескінченної». У такому розумінні Флоренський і визначає діалектику як «християнський шлях міркувань».

Багатоманітність діалектичних зв'язків у світі, який нас оточує, сама по собі не дає ключа для відповіді на запитання: що є джерелом розвитку світу? який механізм, форми і напрями цього розвитку? Відповісти на ці запитання можна лише на ґрунті знання основних законів матеріалістичної діалектики: єдності і боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні, заперечення заперечення.

Джерело розвитку розкривається у законі *єдності і боротьби протилежностей*. У змісті цього закону ключовою є категорія «суперечність». Ще Гегель підкреслював: про що б не йшлося, воно життєве лише тоді, коли спроможне вміщувати у собі суперечності і витримувати їх. Суперечність охоплює всі форми буття світу — буття природи, суспільства і людського духу. Багатовимірність світу, взаємообумовленість і взаємозв'язок його якісно своєрідних сторін знаходять своє відображення у специфіці таких категорій, як буття, природа, матерія, свідомість та ін. Саме тому з'ясування сутності категорії «суперечність» передбачає обов'язкове врахування цієї багатовимірності.

Люди постійно стикаються із суперечливими ситуаціями, полярними, протилежними рисами природного і суспільного буття: біле — чорне, праве — ліве, верх — низ, справедливість—несправедливість, законне — незаконне, красиве — потворне тощо. Суперечливою є і сама поведінка людей. Проте фіксування суперечливих рис природного, суспільного і духовного буття на рівні буденної свідомості не дає можливості зрозуміти сутність діалектичної суперечності буття. Згідно з традицією, яка йде від Гегеля, суперечність є щось об'єктивне, властиве самим речам. Гегель писав у «Науці логіки»: «Всі речі самі собою суперечливі»¹. Метою діалектики є вивчення не просто об'єктивних, а й суттєвих суперечностей речей; процесів. Це положення є своєрідним інваріантом багатьох філософських шкіл і напрямів. М. Вольф зазначає: «Гегелівське вживання слова «суперечність» оцінюється по-різному. Для одних — це свідчення логічної неосвіченості Гегеля, якому докоряють, що поняття «суперечність» він непомітно відторгнув від логіки і переніс на позалогічні предмети. Інші ж вбачають в такому перенесенні спробу створити новий, вищий вид логіки, яка позбавляє закони звичайної, «елементарної» логіки сили. Нарешті, має місце прагнення тлумачити гегелівську «суперечність» як «нелогічне» поняття. На цьому шляху бажають уникнути конкуренції між гегелівською логікою і звичайною елементарною логікою»². Ключ до розкриття різних підходів знаходимо у своєрідності розуміння положення Гегеля про єдність діалектики, логіки і теорії пізнання. Як влучно наголошує В. І. Шинкарук, у Гегеля «ця проблема розв'язувалася в дусі інтерпретації законів мислення, що вивчаються діалектичною логікою, як безпосередньо законів буття, а останніх— як безпосередньо законів мислення. В результаті логічні принципи пізнання ідеалістично онтологізувались... а закони розвитку матеріальних систем логізувались, підводилися під категорії мислительного, логічного процесу»³. Матеріалістичне розуміння тези про тотожність діалектики, логіки і теорії пізнання полягає в тому, що під

тотожним розуміють ті діалектичні зв'язки і закони, які діють і в природі, і в суспільстві, і в мисленні. Проте констатацією цього факту даний вид діалектики не вичерпується. Вона включає в себе і неуніверсальні складові, які розкривають специфічні діалектичні зв'язки і закони, діалектику природи, діалектику в цілому сфери пізнання і сфери логіки мислення. Влучно ця думка виражена Д. П. Горським і І. С. Нарським, які зазначають, що «у вигляді принципів, законів і категоріальних співвідношень діалектичної логіки приймаються і досліджуються не лише зв'язки і відносини, які однаково діють як у природі, так і в суспільстві, і в мисленні, а й принципи, закони і співвідносний, які специфічно властиві саме процесам пізнання, і передусім — діяльності мислення, яке пізнає»⁴.

Зміст закону єдності і боротьби протилежностей. *Джерелом розвитку всіх природних, соціальних і духовних об'єктів та процесів є взаємозв'язок і боротьба протилежностей.* Або інакше: джерелом розвитку всіх природних, соціальних і духовних процесів є діалектичні суперечності.

Для розкриття сутності цього закону слід з'ясувати зміст категорій «протилежність», «суперечність», «взаємозв'язок», «взаємозаперечення» (боротьба протилежностей), «тотожність», «відмінність».

Що ж таке протилежності? *Протилежності — це основні суттєві сторони, частини, сили, властивості об'єктів і процесів, внаслідок взаємодії яких виникає рух, розвиток цих об'єктів і процесів.* Прикладами таких протилежностей у неорганічній природі є ядро і електронна оболонка атомів з їхніми протилежними зарядовими характеристиками (позитивний — у ядра і негативний — в електронів), асоціація і дисоціація атомів при хімічних перетвореннях речовин. У живій природі — це процеси асиміляції і дисиміляції, спадковість і мінливість ознак і властивостей, що отримані організмами в спадщину від попередніх поколінь. У суспільному житті — це продуктивні сили і виробничі відносини в структурі способу виробництва та ін. У пізнанні — це чуттєве і раціональне знання, емпіричне і теоретичне знання. Це приклади лише деяких основних протилежностей різних сфер дійсності. В реальному процесі пізнання взаємовідносини протилежностей не мають такого спрощеного вигляду, оскільки певний природний, соціальний або духовний об'єкт чи процес є цілісною системою з властивою їй гамою взаємозв'язаних протилежностей. Так, суспільний організм на тому чи іншому етапі свого розвитку — це не лише взаємозв'язок, взаємодія продуктивних сил і виробничих відносин. Це також взаємозв'язок, дія таких протилежностей, як економічний базис суспільства (пануючі в ньому виробничі відносини) і надбудова (існуючі в суспільстві політичні, правові, філософські, релігійні та інші ідеї й установи).

Адекватному пізнанню протилежностей! у складних системах заважають не лише труднощі пізнавального характеру, а й різні, аж до протилежних, ціннісні настанови та інтереси, які «засліплюють» людей. Так, користолюбство такого сумного дітища нашої вітчизняної історії, як адміністративно-командна система, стало причиною людської сліпоти стосовно адекватного пізнання і визнання реальних протилежностей та

суперечностей в економічному, соціальному і духовному житті нашого суспільства. В цьому одна з причин розшарування в суспільній свідомості.

Що означають категорії «взаємозаперечення» («боротьба») і «взаємозв'язок» протилежностей? *Взаємозаперечення* — це полярна спрямованість тенденції дії або характеристика суттєвого змісту протилежностей, які взаємовиключають одна одну. У випадку протидії заряду ядра і електронів атомів, процесів асиміляції та дисиміляції у життєдіяльності організмів зміст взаємозаперечення протилежностей є очевидним. Інший

характер взаємовиключення має в природі протилежностей, взаємозв'язок яких лежить в основі руху об'єктів у просторі та часі. Пізнання протилежності перервності та неперервності простору і часу, усвідомлення їхнього діалектичного взаємозв'язку дають ключ до пояснення природи руху. А у випадках взаємовідносин таких протилежностей, як продуктивні сили і виробничі відносини суспільства, маємо взаємозаперечення іншого порядку. Воно набирає вигляду руху маятника, тобто поряд із ситуаціями відповідності виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил закономірно виникають ситуації невідповідності виробничих відносин досягнутому суспільством рівню розвитку продуктивних сил.

У категоріях «взаємозв'язок» і «єдність» протилежностей фіксується той факт, що лише у процесі взаємодії протилежності утворюють об'єкти і процеси природи, суспільства і духовної сфери життєдіяльності людей. Поза єдністю і взаємозв'язком своїх протилежностей об'єкти і процеси не можуть ні існувати, ні розвиватися. Взаємозв'язок і єдність протилежностей означають їхнє взаємопокладання, нерозривну, органічну взаємозумовленість. Це одна з невід'ємних граней порядку, будови і динаміки розвитку всіх об'єктів і процесів. Категорія «діалектична суперечність», в свою чергу, означає взаємопокладання зв'язків і взаємозаперечення (взаємовиключення) протилежностей.

Співвідношення категорій «тотожність», «відмінність» і «протилежність» дає можливість зрозуміти механізм виникнення, розвитку і розв'язання діалектичних суперечностей. При цьому слід враховувати принципові відмінності між розв'язанням суперечностей, яке відбувається в межах існуючого об'єкта або процесу, і розв'язанням суперечностей, яке призводить до руйнування, відмирання старого об'єкта або процесу і виникнення нового. Тому розвиток суперечностей конкретної історичної форми виробництва — це єдиний історичний шлях розкладу її й утворення нової.

Категорія «тотожність» у контексті аналізу діалектичних суперечностей означає як мінімум три взаємопов'язаних, але таких, які не збігаються за своїм змістом, характеристики об'єктів і процесів. По-перше, категорія «тотожність» вживається як синонім єдності, взаємозв'язку: тотожність протилежностей як єдність протилежностей. По-друге, ця категорія вживається для позначення тих умов, за яких протилежності перетворюються одна на одну, стають або бувають тотожними. Наприклад, перетворення *можливості* польоту на місяць у *дійсність*. Третє значення категорії тотожність означає самототожність об'єкта або процесу самому собі.

Заперечуючи проти метафізичного розуміння тотожності об'єктів, згідно з яким кожний об'єкт є деяке $A=A$ і в цьому плані самототожний, прихильники діалектики звертають увагу на те, що кожна рослина, тварина, будь-яка клітина в кожній окремий момент свого життя не лише тотожні самі собі, а й відрізняються від самих себе завдяки засвоєнню, виділенню речовин, відмиранню клітин. Відмінності існують всередині тотожності. Саме ці, непомітні спочатку *відмінності* переростають потім у *протилежності*, а взаємовідносини протилежностей, що лише формуються, переростають у чітко виражені суперечності між ними.

Розглядаючи суперечності, єдність і боротьбу протилежностей як сутність, «ядро» діалектики, слід враховувати специфіку діалектики процесу пізнання і діалектичної логіки. У чому ж полягає ця специфіка? Довгий час у вітчизняній літературі панувала точка зору, згідно з якою закони діалектичного мислення, його логіка несумісні з законами формально-логічного мислення. Суперечка розгорнулася навколо тлумачення взаємовідносин формально-логічного закону *тотожності* і діалектичного закону *суперечливості* процесу пізнання і логіки мислення, яке пізнає.

Формально-логічний закон тотожності («будь-яке твердження (заперечення) або лише істинне, або лише неістинне, оскільки істина є істина, а неправда є неправда») виражається формулою $A = A$.

Абсолютно очевидно, що якщо в ході розмірковування ми водночас дотримуватимемося протилежної думки, наприклад: «А. Карпов — чемпіон світу з шахів» і «А. Карпов не є чемпіоном світу з шахів», то перша думка в даному випадку (2 листопада 1993 р.) буде помилкою, а друга — істиною. Дотримання законів формальної логіки — неодмінна умова визначеності, несуперечливості, послідовності і обґрунтованості людського мислення.

Однак норми і закони мислення не вичерпуються формальною логікою. Діалектична логіка, визнаючи суперечливість, мінливість розвитку понять, може теоретично адекватно визначити цей процес тільки за умови дотримання законів формальної логіки.

Як же корелюються -закон тотожності формальної логіки і закон діалектичної логіки про рухомість, релятивність, взаємоперетворення одного з протилежних понять на інше, про суперечність як серцевину, «ядро» логіки мислення? Це питання багато в чому прояснює природу специфічної процесові пізнання форми розвитку знання — антиномії. Особливість антиномії полягає в тому, що вона як форма постановки пізнавальних питань і проблем фіксує сторони дійсності, які взаємно виключають, суперечать одна одній. Антиномії водночас є такими формами розвитку знання, які дають змогу розв'язати проблему, знайти відповідь на пізнавальні питання лише за умов дотримання вимог законів формальної логіки.

Як приклад антиномії-проблеми можна навести апорію, яку запропонував ще Зенон Елейський: стріла, що летить, у кожний окремий момент свого польоту знаходиться у певному місці. Проте те, що знаходиться в певному місці, в цьому місці покоїться. Отже, стріла в кожний момент свого польоту покоїться, проте вона, згідно умови, рухається.

При всій своєрідності кожної з можливих антиномій вони мають загальну рису — вони є ефективною формою постановки наукових (пізнавальних) питань. Якщо позначити вираз «покоїться» предикатом P , а вираз «не покоїться» — запереченням предиката P , тобто $\neg P$, то з'являється не лише можливість представити відмічені положення як кон'юнкцію («логічну суму») $KP \vee \neg P$, а й бажання використати її як діалектичне судження. Такий хід думок приводить до висновку, що на це положення як на діалектичне судження не поширюється формально-логічний закон несуперечливості, — два твердження (тобто судження), з яких одне стверджує те, що інше заперечує, не можуть бути одночасно істинними.

Неспроможність такої точки зору полягає в тому, що відповідно до неї діалектичні суперечності сумісні з формально-логічними. Як показав І. С. Нарський, ця помилкова точка зору виходить з уявлення, що є «деякі особливі логічні форми, які не лише відрізняються від звичайних форм традиційної (чи математичної) логіки, але навіть виявляються нею забороненими, «конкурують» з її дозволеними формами і претендують на їх часткове або повне „витіснення і подолання"»⁵.

Ця спроба протиставити діалектичну і формальну логіки не була простою теоретичною суперечкою. Прихильники сумісності двох логік і особливо спеціалісти, які працювали в галузі проблем формальної логіки, не уникнули ярликів типу «метафізик». Що ж стосовно згаданої вище антиномії «стріла, що летить», то вона розв'язується шляхом аналізу своєрідності взаємозв'язку дискретності і неперервності простору і часу в процесі руху стріли. При цьому з'ясовується, що твердження, які взаємно виключають одне одного в антиномії — проблемі, при розв'язанні проблеми синтезуються у формально-логічне несуперечливе твердження про об'єктивно діалектичне поєднання наявних діалектично суперечливих властивостей. Антиномії тому не порушують формально-логічного закону несуперечливості, що судження, в яких вони фіксуються (тобто проблеми), не є судженнями про *стан справ*. А лише такі судження істинні або неістинні, а отже підпадають під дію законів несуперечливості. Вони — лише запитання, хоч і поставлені у формі взаємопроти-лежних «відповідей-речень». Запитання не бувають істинними або неістинними, вони лише вірні або невірні, а відповіді — істинні чи неістинні. Відповіді в даному випадку — це розв'язання антиномій — проблем.

На особливий статус антиномій у процесі пізнання світу звернув увагу Кант. Розвиток філософської думки підтвердив одну із стрижневих його ідей: антиномія свободи і необхідності в житті суспільства, окремих людей постійно «відтворюється», зокрема, у зв'язку з такою формою прояву її, як антиномія знання і цінностей. Це особливі форми діалектично суперечливої єдності протилежностей у бутті і пізнанні людей. Змінюються знання, рухливий світ цінностей (етичних, естетичних та ін.), що визнаються людьми. Філософія в цілому антиномічна. Її антиномічність (з одної сторони — знання і з другої — переконання, вірування) зв'язана не лише з теоретичними висновками, змістоутворюючими орієнтирами життя людей,

які пізнаються раціонально, а й з емоційними, вольовими особливостями, психологічно усвідомленими і неусвідомленими нахилами, симпатіями і антипатіями людей. Ці сторони антиномії не можна звести, редуціювати одна в одну. Духовна культура певної епохи — це не лише знання, а й наявний клімат психологічного настрою на сприйняття гармонії, краси природи, людини і, навпаки, відсутність такого клімату. В різних системах цінностей одні й ті самі знання приводять до різних практичних результатів— це положення має пряме відношення до закону єдності і боротьби протилежностей.

Суперечності поділяються на внутрішні і зовнішні, основні і неосновні. Визначаючи внутрішні суперечності об'єктів і процесів як джерело їхнього розвитку, потрібно, разом з тим, звернути увагу на той факт, що діалектика складних взаємозв'язків, зокрема, суспільного життя, може створити ситуацію, коли зовнішня суперечливість розв'язання його (наприклад, Велика Вітчизняна війна проти фашизму) може стати основною суперечністю певного етапу в житті держави і суспільства.

Щодо цього серйозні сумніви викликає у філософів, які орієнтуються на діалектичну методологію, доцільність збереження у класифікації такої пари суперечностей, як антагоністичні і неантагоністичні. Монопольно-ідеологічне «право» політичної інтерпретації суперечностей — це анахронізм, від якого слід рішуче відмовитися. Це «право» давало широкий простір для

довільного ігнорування специфіки теоретико-філософського аналізу суперечностей, особливостей сфери власне політичних суперечностей і сфери морально-правових традицій і норм, які пов'язані із загальнолюдськими цінностями і правовими гарантіями гідності і свобод окремих осіб, націй і народностей. Масове переслідування, а в багатьох випадках і знищення «антагоністів» робітничого класу (дворян, буржуазії, кулаків), старої інтелігенції, чеченців, німців, євреїв, кримських татар є наслідком ідеолого-політичних втручань, насилля над духом і сутністю теоретико-філософського аналізу природи діалектичних суперечностей, ідеологічної маніпуляції псевдофілософськими істинами. «Картина соціального світу, що сформувалася внаслідок соціально-ідеологічної діяльності з наповнення категорій конкретним змістом, може виявитися перевернутою: необхідне в дійсності стане в ній випадковим... а єдність протилежностей боротьбою їх та ін. Така картина світу створюється не безпосередньо, а через засвоєння свідомістю еквівалентів діалектичних категорій, що функціонують не у філософських, а в економічних, політичних, юридичних та інших знаннях про соціальну дійсність»⁶. Тому сама по собі теоретико-філософська кодифікація ступеня зростання полярних тенденцій у взаємовідношеннях протилежностей з допомогою категорій «неантагоністичні» і «антагоністичні суперечності» не викликає заперечень. Щодо питання про адекватність політичних, правових, морально-етичних інтерпретацій цих кодифікацій, то воно знаходиться в іншій площині. І це зрозуміло, бо за таких обставин будь-яке жажливе політичне, юридичне,

моральне злодіяння було б легко виправдати «з допомогою», а вірніше, необгрунтованим посиленням на філософію, теорію діалектики.

Якість і кількість

У багатоманітності діалектичних зв'язків природних, соціальних і духовних процесів особливе місце посідають зв'язки якісні і кількісні. З часів античності допитлива людська думка прагнула з'ясувати природу і місце цих зв'язків у будові світу та її динаміці. Піфагор і його школа, досліджуючи музику, числові співвідношення, обмірковуючи проблему будови Сонячної системи, дійшли висновку, що кількісні властивості і відношення, які виражаються у числах, є не тільки основою гармонії музичних творів, а й «гармонії сфер» Сонячної системи. Більше того, як згодом зазначав Арістотель, вони дійшли висновку, що елементи чисел є елементами всіх речей. Якісну своєрідність, тобто в самому загальному вигляді відмінність неоднакових речей і процесів один від одного, намагалися пояснити Фалес, Анаксімен, Геракліт і Демокріт. У модифікаціях води, повітря, вогню, різних комбінаціях атомів у пустоті шукали ключ до пояснення специфіки якості речей. Арістотель для визначення фундаментальних властивостей природи і пізнання вводить категорії якості і кількості.

В епоху середньовіччя утвердилося уявлення про так звані приховані якості як вічні і незмінні «форми». Кожна властивість, що чуттєво сприймається, розглядалась як визначена прихованою якістю. Розвиток природознавства у Новий час зумовив перехід до наукової розробки проблем об'єктивної природи якісної і кількісної визначеності предметів і теоретико-пізнавальної проблеми ролі і можливостей чуттєвих і раціональних форм знання у відображенні ними якісної і кількісної визначеності (обумовленості) цих предметів. Панівною серед вчених і філософів стала теорія *первинних і вторинних* якостей.

У XVII ст. цього поділу дотримувалась більшість природодослідників — від Галілея до Бойля і Ньютона, філософи-емпірики Гоббс і Локк, філософи-раціоналісти Декарт і Спіноза. І це було тісно пов'язане із станом науки про природу. Так, Галілей писав: «Ніколи я не стану від зовнішніх тіл вимагати чогось іншого, ніж величина, фігури, кількість і більш або менш швидкі рухи, щоб пояснити виникнення відчуття смаку, запаху і звуку; я вважаю, що якби ми усунули вуха, язик, ніс, то залишилися б тільки фігури, число і рух...»⁷.

Поділяючи якості на *об'єктивні* і *суб'єктивні*, Галілей не ставить за мету спеціальне дослідження пізнавальної ролі відчуттів. Та вже у працях Гоббса і особливо Декарта йдеться про причини, які спонукали їх розглянути проблему пізнавального значення відчуттів. Обидва відкидають теорію «істікання», запозичену схоластиком у Демокріта. За Демокрітом, від усіх предметів постійно виходить певне істікання їхніх образів; у цих образах відбивається зовнішній вигляд предметів у дуже зменшених розмірах. Матеріальні частинки — зразки через органи чуття проникають у тіло і потім утілюються в душі. Таке уявлення якісного змісту чуттєвого сприйняття, до

того ж піддане відповідній теологічній інтерпретації, утвердилося в період Середньовіччя.

Декарт, слідом за Галілеєм і Гоббсом, визнає об'єктивне існування лише механіко-математичних якостей, вважаючи всі інші якості суб'єктивними. Стосовно «смаку, запаху, звуку, тепла, холоду, світла, кольору тощо» він стверджував, що «ці відчуття насправді не являють собою нічого, що існувало б поза мисленням...»⁸.

Локк спільно з Бойлем (які дали об'єктивним якостям назву «первинні», а суб'єктивним — «вторинні») у своїй теорії пізнання поставили актуальну і для сучасної теорії пізнання проблему співвідношення *образного* і *знакового* компонентів чуттєвого відображення якостей об'єктів природи.

Лише значні наукові відкриття XIX ст. у галузі фізики, хімії, біології дали змогу подолати вузькість суто механіко-математичного і до того ж метафізичного тлумачення якісної визначеності об'єктів природи. Об'єктивна багатоякісність пов'язується тепер із визнанням якісно різноманітних форм руху матерії, з якісно багатоманітністю хімічних елементів та видів тварин і рослин.

Поштовх до такого розуміння ще до відкриття Д. І. Менделєєвим періодичної системи хімічних елементів, розробки Ч. Дарвіном своєї теорії дав Гегель. Він сформулював з позицій ідеалізму закон *переходу кількісних змін у якісні*, розробив систему категорій, що розкривають дію цього закону, підвів під дію цього закону природу, соціальне і духовне життя суспільства.

Творче переосмислення діалектики Гегеля здійснили з позицій матеріалістичного розуміння природи і розробленого ними матеріалістичного розуміння історії К. Маркс і Ф. Енгельс.

Сутність закону переходу кількісних змін у якісні. *Зміна якості об'єкта чи процесу відбувається тоді, коли накопичення кількісних змін досягає певної межі.* Як всезагальний, тобто такий, що охоплює якісні і кількісні зміни природи, суспільства і духовної сфери, закон розкриває найзагальніший механізм розвитку. Зміст і характер дії його розкривається через категорії «якість», «кількість», «властивість», «міра», «стрибок».

Якість — це внутрішня стійка визначеність об'єкта (процесу), цілісна єдність суттєвих властивостей, які відрізняють його від інших об'єктів або процесів. Якість виражає собою також те загальне, що характерне для класу однорідних об'єктів або процесів.

Як же пов'язані якісна визначеність і властивості? Властивості всіх об'єктів і процесів виявляються у взаємодії їх. Яка властивість буде виявлена певною речовиною, залежатиме від якості речовини, з якою вона взаємодіє: метали при з'єднанні з киснем виявляють властивість утворювати окиси; при взаємодії з кислотами — солі. За стійких умов фізико-хімічні властивості речовини (температура кипіння і плавлення, питома вага, електропровідність) зберігаються. Якщо ж умови змінюються, то окремі властивості речовин теж змінюються або зникають зовсім. За високих температур залізо втрачає властивості намагнічуватися при взаємодії з магнітом, за низьких — гума

втрачає властивості еластичності, а рідкий гелій за температур, близьких до абсолютного нуля, втрачає властивості в'язкості.

Проте в усіх цих випадках вони зберігають якісну визначеність, оскільки зберігаються суттєва властивість, внутрішня визначеність (зумовленість) ядер і електронних оболонок цих елементів, структура їхніх молекул⁹. У зв'язку з тим, що якісно різні об'єкти і процеси мають однакові властивості, стає також зрозумілим, чому у визначенні якості вказується на те, що вона є цілісною єдністю його суттєвих властивостей. Категорія «*властивість*» вказує на таку об'єктивну сторону об'єктів і процесів, яка зумовлює їх відмінність або спільність з іншими і проявляється у взаємодії їх. Властивості, суттєві або несуттєві, адекватно або неадекватно відображаються людською свідомістю, але діалектика взаємозв'язку, відмінності і суперечності між якістю і властивістю завжди передбачає врахування взаємовідносин об'єктивного і суб'єктивного в процесі пізнання.

Якість — це ступінь розвитку або інтенсивності властивостей об'єктів і процесів. Як правило, якщо не реально, то потенційно кількісна визначеність об'єктів і процесів може бути визначена засобами математичного знання. Проте навіть коли математика не має відповідних методів вираження (відбиття) певних кількісних характеристик, чи доки не знайшла шляхів пошуку таких методів, це не значить, що об'єктивно кількісна сторона, визначеність у об'єктів і процесів відсутня. Діалектика розглядає кількість у зв'язку з характеристикою загальних, однорідних і єдиних моментів, властивих різним за своєю якісною природою об'єктам і процесам. Різні речі можна кількісно порівняти лише після того, як вони виявляються зведеними до однієї й тієї ж єдності. Лише як вираз її вони є однойменними, а отже, порівнюваними величинами. На думку Д. І. Менделєєва, його метод виявлення закономірних зв'язків хімічних елементів відрізняється від методів інших вчених тим, що останні не ставили за мету пошук точних кількісних співвідношень в атомній вазі відмінних (несхожих) елементів, в той час як лише на цьому шляху можна з'ясувати реальні співвідношення між кількісними змінами атомної ваги та іншими властивостями елементів.

Певні ускладнення породжують спроби вирішити питання щодо співвідношення кількісної визначеності об'єктів, процесів і природи математичного знання. Визначення математики як науки, що вивчає кількісні відношення і просторові форми, сьогодні застаріло. Галузь математичного знання розширилася за рахунок таких дисциплін, як математична логіка, топологія та ін. Академік О. Д. Александров пропонував визначити математику як науку про форми і відношення, які розглядаються абстраговано від якісних відмінностей об'єктів і процесів, що досліджуються. Професор С. Я. Яновська запропонувала інший підхід, який розширює, саме поняття кількості: до нього включаються і не кількісні (у традиційному значенні) співвідносний форми і відношення. Різні підходи відображають не лише суто математичні, а й філософські пошуки. Це пов'язане з тим, що чим

складнішим є явище (явища моралі, політики, естетичного сприйняття світу), тим важче піддається воно вивченню за допомогою кількісних методів.

Міра — це філософська категорія, що виражає діалектичну єдність якісної і кількісної визначеності (зумовленості) об'єктів і процесів. Якість об'єкта або процесу органічно зумовлена певними кількісними характеристиками. В інтервалі міри кількісні характеристики можуть змінюватися до певної межі, за якою зміна кількості спричинює зміну якості об'єкта, процесу або навпаки. Тому вихід за межі міри — це вихід за межі інтервалу, зони, в якій існують або можуть існувати певні, якісно відмінні об'єкти і процеси з властивими саме їм кількісними характеристиками. Іншими словами, категорія міри вказує на те, що якісно визначений об'єкт існує лише в певних межах кількісних змін. У гомологічних рядах сполук вуглецю кількісна зміна на групу CH_2 призводить до виходу за межі визначеної якості. Якщо до метану CH_4 додати групу CH_2 , то матимемо якісно нову сполуку.— етап C_2H_6 , а при наступному додаванні— пропан C_3H_8 та ін.

Перехід від старої якості до нової позначається категорією «стрибок». Істотною відмінністю стрибків (за способом здійснення їх) є поділ їх на два основних види: швидкі («вибухові») і поступові. Відмінність ця стає очевидною, якщо співвіднести, з одного боку, якісні зміни, стрибки, що відбуваються тисячі, мільйони та мільярди років (формування нових суспільно-економічних відносин, виникнення нових видів тварин, утворення галактик, планет, зіркових систем), а з іншого — якісні зміни, що відбуваються протягом мільйонних долей секунди, місяці, роки (швидкий поділ значної кількості ядер урану при атомному вибусі, уран зникає і виникають якісно нові елементи — стронцій, ксенон; при політичних революціях впродовж днів і місяців виникає якісно нова система влади та інститутів її). Для розкриття механізму дії закону переходу кількісних змін у якісні велике значення має застосування загальнонаукового системного методу пізнання об'єктів і процесів будь-якої природи.

Система — це сукупність елементів, що знаходяться у певних зв'язках і відношеннях один до одного, яка створює єдність і цілісність. Системи можуть розрізнятися фізичною, хімічною, біологічною, соціальною, духовною природою, своєю субстратною, функціональною та іншими особливостями. Проте вироблені теорією систем загальні підходи до розуміння їх дають змогу з'ясувати такі особливості реальних систем, які іншими методами не виявляються.

Поняття системи пов'язане з поняттями «структура», «елемент», «зв'язок», «відношення», «підсистема» та ін. Евристичність системного методу полягає в тому, що він переконливо доводить: на відміну від простої суми елементів той чи інший тип організації їх у структурі знову-таки певної системи може породжувати ефекти, яких не породжують безсистемні форми зв'язків елементів. В основу поняття «структура» покладено поняття упорядкованості або композиції елементів. Маючи ту саму кількість елементів певної множини і в тому самому складі, вони по-різному можуть бути впорядковані і здатні утворювати різні структури. Так, оптично активна молочна кислота,

CH₃, CH(OH), COOH має дві різні структури, дві дзеркально ізомерні форми. При однаковому складі й однаковій молекулярній вазі, одних й тих самих квантових характеристиках ці ізомери обертають промінь поляризованого світла на однакову величину кута, але в протилежні боки. З'ясувалось, що вони неоднаково впливають на живі організми. Звідси висновок — якісні відмінності хімічних сполук далеко не завжди визначаються лише «субстратною» кількістю елементів, що входять до них.

Як справедливо зазначив Ф. В. Лазарєв, «якісна визначеність предмета пов'язана не лише з кількістю, а й з іншими типами детермінації, наприклад, із структурою (структурна якість), системою (системна якість), функцією (функціональна якість) та ін. Отже, виникає логічна необхідність будь-яким чином понятійно фіксувати границі якісної визначеності предмета не лише у зв'язку з кількісними змінами, а й з іншими детермінантами якостей. Таким більш широким поняттям є інтервал»¹⁰. Поняття *інтервалу* характеризує умови, сукупність яких забезпечує об'єктивне існування якості і пізнання його. В цьому зв'язку цілком очевидна правомірність розгляду категорії міри як часткового (кількісного) випадку більш загальної за різноманітністю своїх можливостей *інтегральної ситуації*, яка в узагальненому вигляді виражається в понятті *інтервал*.

У зв'язку з тим, що значні евристичні можливості системної методології ще достатньо не розкриті, до її проблематики звертаються і спеціалісти конкретних наук, і філософи.

Світоглядна й методологічна значущість закону переходу кількісних змін у якісні та його категоріальної структури сьогодні особливо актуальні. Лише кількісна фіксація деяких особливостей сучасного світу пробуджує або принаймні повинна пробуджувати дрімотну думку і совість. За останні 50 років на планеті знищено 2/3 лісів, кожний рік вмирає від голоду 30—40 млн чоловік, з них 17 млн — діти. Спеціалісти продовжують обговорювати і сперечатися стосовно кількісних показників радіоактивного забруднення різних районів України, Беларусі, Росії. А за цими і подібними їм цифрами — загроза планеті, людству, незворотного стрибка до прірви. Світ вже сьогодні у багатьох своїх вимірах перетворився на засмічену яму. Витягнути його із цієї ями — загальнолюдський обов'язок. Особлива відповідальність за це лежить на інтелігенції — інженерах, лікарях, вчителів, вчених, фахівцях культури й мистецтва.

Діалектика заперечення

Логіка аналізу законів єдності і боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні підводить до постановки питання: що таке діалектичне заперечення? Чи обмежується його зміст категорією «взаємозаперечення», яку ми розглядали, з'ясовуючи відносини між протилежностями? В неявному вигляді діалектичне заперечення входить у категорію «стрибок», бо чим же іншим, як не запереченням старої якості новою, є процес, що відбивається цією категорією? Можливо, діалектичне заперечення — це деяка сума вказаних прикладів заперечення? Проте

приклади характеризують лише окремі сторони діалектичного заперечення і не зводяться до них.

Діалектичне заперечення — не голе заперечення, не пuste заперечення, а заперечення як момент зв'язку, як момент розвитку з утриманням позитивного. Інакше кажучи, *діалектичне заперечення — це такий перехід від старої якості до нової, за якого певні сторони, елементи змісту старої якості входять (хоч і в перетвореному вигляді) у зміст нової якості*. Тому воно протистоїть метафізичному запереченню, яке виходить з того, що заперечити означає відкинути, не визнати, знищити. Такий підхід відкидає будь-який зв'язок між новим і старим.

Для діалектики *процес заперечення старого, як і процес виникнення нового*, не є чисто механічним перенесенням частини змісту старої якості у нову.

Та обставина, що заперечення виникає внаслідок боротьби протилежностей або суперечливих тенденцій, властивих предметам і явищам, дає можливість зробити такий висновок: заперечення старого виникає не як деяке зовнішнє втручання у розвиток сторонніх сил, а як *самозаперечення*. Самозаперечення означає, що стара якість ліквідується, а нова виникає на основі внутрішніх протилежностей явищ і предметів. Самі явища завдяки властивим їм джерелам розвитку, тобто внутрішнім суперечностям, приходять до заперечення певної якості або явища в цілому. Особливості діалектичного заперечення передає філософська категорія «зняття». Гегель, розкриваючи зміст цієї категорії, писав, що зняття має подвійний смисл: воно означає «зберегти» і разом з тим «припинити», «покласти кінець». Вдало і влучно особливості діалектичного заперечення охарактеризовані у «Вступі до філософії». Діалектичне заперечення — це триєдиний процес, який включає в себе *деструкції* (подолання, руйнування старого), *кумуляції* (часткове збереження, наступність із старим) і, нарешті, *конструкції* (формування, створення нового) ¹¹. Розглянемо ці процеси на прикладах.

Перехід від хімії органічної до хімії неорганічної є своєрідним запереченням, але якими ж різними шляхами у свій час йшли природодослідники у поясненні цього переходу? Шведський хімік І. Я. Берцеліус (1779—1848), який з успіхом застосував електрохімічну теорію до пояснення органічних сполук, наштовхнувся на утруднення в поясненні органічних сполук і нарешті побачив причину особливих властивостей органічних речовин у тому, що в утворенні їх бере участь певна особлива «життєва сила», властива лише живим істотам і недоступна науковому тлумаченню. У Берцеліуса перехід до органічної хімії був таким запереченням старих методів наукового дослідження, який не залишав місця для науки.

З інших позицій підійшли до оцінки особливостей органічних сполук російські хіміки Д. І. Менделєєв і О. М. Бутлеров. Як зазначив Менделєєв, специфіку органічних сполук (велику кількість атомів у молекулах, численність сполук при незначній кількості елементів, що вступають в сполуки) можна зрозуміти, якщо врахувати, що в усіх органічних з'єднаннях бере участь елемент вуглецю. Бутлеров запропонував теорію хімічної будови, яка давала природничо-наукове пояснення характеру органічних сполук

завдяки евристичній ідеї специфіки взаємного впливу атомів в органічних сполуках.

Із наведених трьох взаємопов'язаних компонентів заперечення лише перший — *деструкція* (руйнування старої якості) інтуїтивно і логічно сприймається як очевидний. Складніша справа з *кумуляцією* (наступність із старою якістю) і *конструкцією* (формуванням нової якості). При всій їх близькості і зв'язку, вони позначають не одне й те саме. Про дві якісно відмінні сфери буття природи — про неорганічну і органічну (життя) природу — ми можемо з впевненістю твердити, що стрибок від неорганічної природи до життя — кумулятивний, тобто характеризується спадковістю в тому відношенні, що хімічні елементи, які «вибрані» для побудови молекулярних структур живого організму, присутні і в неорганічній природі. Однак вже факт «переваги вибору» (зокрема, сполук вуглецю) свідчить, що кумуляція — це особливий момент заперечення, його специфіка полягає в тому, що із старої якості він бере не будь-що індиферентне, а *конкретне дещо*. Як із нього буде побудована нова якість? яка архітектура цієї якості? На ці запитання ми отримаємо відповідь, звернувшись до такого компонента заперечення, як *композиція*, формування нової якості.

Питання про критерії здійснення кумуляції і композиції найскладніше у розумінні процесу діалектичного заперечення.

Ми сьогодні напружено міркуємо над тим, що з елементів нашої попередньої економіки слід відібрати в ході економічної реформи, що взяти із досвіду Заходу (оренду, акціонерне підприємство та ін.)? Не менш важливе і питання, в якій *системі* відібрані елементи мають бути поєднані, якій модифікації слід піддати їх, щоб в структурі системи вони ефективно запрацювали. Аналогія між зазначеними двома моментами заперечення при виникненні життя і при створенні нової економічної системи в ході побудови незалежної Української держави повчальна в двох відношеннях. По-перше, вона вказує на те, що без діалектичного заперечення неможливий розвиток, воно є умовою і реалізацією можливостей розвитку. По-друге, у неорганічній і живої природи, порівняно з нами, при здійсненні діалектичного заперечення є величезна перевага: природа, не маючи свідомості, «не поспішала». Ми ж, як кажуть шахматисти, знаходились в цейтноті. Час нам «дихає в потилицю», і тому така відповідальна роль діалектичної методології в орієнтації практичної діяльності суспільства.

Закон заперечення заперечення характеризує напрям і форму розвитку, єдність поступовості і наступності, виникнення нового і відносне повторення певних моментів старого. В структуру цього закону основна для нього категорія «діалектичне заперечення» входить органічно, але не вичерпує змісту його.

Структура цього закону розкриває, по-перше, безперервність процесу розвитку; по-друге, заперечення першого заперечення вказує на те, що другим запереченням якість, яка була піддана запереченню у вихідному пункті, як би поновлюється на новому, вищому ступені. Що ж стосується першої сторони змісту цього закону, то розуміння її не пов'язане з

особливими труднощами, адже якщо діалектика визнає процес розвитку як вічний закон і доводить, що цей розвиток відбувається шляхом заперечення старої якості новою, то згідно з діалектикою ми змушені визнати: будь-яка якість повинна «застаріти» і увійти в суперечність з новим.

Це підтверджує об'єктивна діалектика розвитку природи і суспільства. В процесі розвитку живої природи «нові» види тварин і рослин, що з'явилися в процесі пристосування до умов зовнішнього середовища, яке змінилося внаслідок зміни життєвих умов, мали б або вимерти, або, якщо набули відповідних спадкових та придбаних задатків, видозмінитися. В другому випадку виникають нові гілки видів і родів.

Отже, історія тваринного і рослинного світу є вічною зміною форм, вічним поновленням, вічним запереченням старого і виникненням нових видів. Кожний новий вид з часом заперечувався, звільняючи дорогу новому виду, якого чекала така ж доля. Те ж саме спостерігаємо в історичних формах зміни суспільно-економічних формацій. Рабовласницьке, феодальне, капіталістичне суспільства виступають поперемінно то в ролі «нового», прогресивного, то піддаються запереченню як «старе», як організація суспільства, що себе вичерпала. При цьому заперечення заперечення в ході розвитку є виразом нездоланності нового і поступового характеру руху.

Суттєвий момент закону заперечення заперечення полягає в тому, що заперечення першого заперечення вказує на те, що другим запереченням як би поновлюється на новому, вищому ступені якість, яка була піддана запереченню у вихідному пункті.

Наведемо такий приклад.

Візьмемо ячмінне зерно. Біліони їх розмелюють і розварюють для виготовлення пива. Проте якщо таке зерно попаде за необхідних умов у землю, то під впливом вологи і тепла воно проросте. Процес проростання зерна є разом з тим завершенням існування його, тобто воно піддається запереченню. Замість зерна з'являється стебло, що з нього виростало. Воно і є запереченням зерна. Подальший розвиток цієї рослини — ріст, цвітіння, запилення і знову зерно. Як тільки воно дозріває, стебло відмирає, тобто відбувається заперечення його. Внаслідок такого заперечення заперечення знову отримуємо ячмінне зерно.

Заперечення заперечення через різні форми проявляється і в рослинному, і в тваринному світі, у неорганічній природі та процесі пізнання.

Закон заперечення заперечення розкриває не лише напрями, а й форми розвитку. Світоглядно і методологічно проблема *напрямку* і *форми розвитку* в історії філософії (в загальних концепціях філософії природи і філософії історії) мала різні, аж до протилежних, розв'язання. Щодо напрямку розвитку антиномічними були уявлення про низхідний і висхідний розвиток. У матеріалістичній діалектиці розв'язання цієї антиномії полягає не лише в тому, що визнається реальність реалізації обох напрямів, а й в тому, що поняття низхідного напрямку розглядається* дається як момент, підпорядкований висхідному розвитку.

Щодо форм розвитку, як альтернативні, пропонувалися лінійні (лише «вниз» або тільки «догори»), кругова й спіралеподібна. Кругова форма втілює монотонне повторення висхідного і низхідного розвитку. Спіралеподібна (прийнята матеріалістичною діалектикою) розглядає низхідні кроки історії природи, суспільства і духовної культури не як повернення назад, тотожне тому, що вже було, а як «повторення» старого на більш високому ступені. На відміну від кругової, для спіралеподібної форми характерна композиція рядів, ритмів, етапів розвитку, які відбивають потенційне і реальне розширення якісної різноманітності створюваних природою, суспільством і духовною культурою видів буття.

У зв'язку з аналізом проблеми форми розвитку слід окремо зупинитися на «тріадах» Гегеля. Термін «тріада» означає потрійний ритм розвитку буття і мислення за схемою «тезис — антитезис — синтез». Легко переконатися в аналогії цієї схеми діалектичній послідовності розвитку відповідно до таких етапів, як «висхідне положення — заперечення — заперечення заперечення». Проте тут присутня лише аналогія, але не тотожність, оскільки схематизм тріад догматично вимагає, щоб за другим запереченням, тобто синтезом, обов'язково відбувалося «повернення до старого на новій основі». Як попереджував Гегель, принцип тріад «...цілком поверховий, лише зовнішній бік способу пізнання», але сам досить часто зловживав схематизмом тріад. Відмінність закону заперечення заперечення від конструкцій «тріад» полягає в тому, що не обов'язково саме *при другому* запереченні відбувається повернення до старого.

Гегель прагнув укласти в свої категорії, як в прокрустовеложі, різноманітні факти і явища. Незалежно від того, відповідають факти дійсності тричленному принципу побудови «тріад» чи ні, вони повинні були підкоритися його ідеалістичній системі. Ідеалістичне тлумачення закону заперечення заперечення часто (але не завжди) приводило Гегеля до догматичного використання «тріад» для конструювання дійсності, тобто до викривлення справжнього стану речей. За вдалим висловом Енгельса, закон заперечення заперечення у Гегеля облутаний містиком. Аналіз змісту закону заперечення заперечення доводить, що з його позицій стає яснішою не просто додаткова щодо інших законів і категорій галузь об'єктивної і суб'єктивної діалектики, а органічне взаємопроникнення їх у цілісному відтворенні динамічного, багатобарвного, безкінечного у своїх можливостях матеріального світу, одною із найяскравіших граней якого є людський дух.

Матеріалістична діалектика — це наука про розвиток матеріального, соціального та духовного світу. Специфіка закону заперечення заперечення полягає в тому, що він є синтезом інших діалектичних законів і категорій при постановці і розв'язанні антиномії — проблеми: прогресивний чи регресивний діалектичний розвиток світу? Розв'язанню цієї проблеми з необхідністю передують уточнення категорій «рух», «зміна», «розвиток», їхній зміст рухливий, взаємопов'язаний, але не тотожний. Рух може *відбивати зміни* в рамках однієї його форми і в цьому плані не включає в себе перехід від однієї якісно відмінної форми руху матерії до іншої. Однак рух може *входити* у

такий перехід. У цьому відношенні він не чужорідний розвитку — категорії, найбільше сутнісній, глибинній в діалектиці.

Питання про співвідношення категорії «розвиток» і категорій «прогрес» і «регрес» у вітчизняній і зарубіжній літературі розв'язується з різних позицій. Так, у більшості навчальної літератури *прогрес* (від лат. *progreziss* — рух вперед, успіх) розуміють як такий напрям розвитку, коли реалізуються внутрішні можливості певної системи в процесі становлення якісно нової системи, що забезпечує більш високий ступінь цілісності, стійкості і пристосованості до середовища і більш високий потенціал для наступного розвитку.

Регрес (від лат. *gedgeziss*)—це напрям розвитку, протилежний прогресу.

Відповідно до цих визначень у сферу прогресивного і регресивного розвитку включаються як системи неорганічної природи, так і біологічні і соціальні системи. Дискусійним тут є включення в ці процеси об'єктів неорганічної природи.

Як показав у своїх працях І. Пригожій, у неорганічній природі криється можливість виникнення порядку і організації із безпорядку і хаосу внаслідок процесів *самоорганізації*. На думку О. Тоффлера, Пригожій вказав на те, що в неживій природі «незворотні процеси породжують високі рівні організації...»¹⁴. І. Пригожій і І. Стенгерс звертають увагу на такі обставини: «У сильно нерівноважних явищах вірогідно встановлена досить важлива і несподівана властивість матерії: надалі фізика з повним обґрунтуванням може описувати структури як форми адаптації систем до зовнішніх умов. Із- свого роду механізмом *передбіологічної адаптації* ми зустрічаємося в найпростіших хімічних системах»¹⁵. Отже, і в неживій природі напрям розвитку може бути різним, у тому числі прогресивним.

А ось як виглядає аргументація такого підходу до цієї проблеми, який виключає неорганічну природу із сфери дії прогресивних і регресивних змін. Слід розрізняти розвиток і прогрес. Нерідко висхідна лінія розвитку ототожнюється з прогресом, а низхідна — з регресом. Між тим це не одне й те саме. Висхідна лінія справді має місце у Всесвіті і відображає тенденцію до самоорганізації матерії, ускладнення її структур, подолання ентропії. Вона має місце і в космічному кругообігу. Прогресивна ж лінія в- розвитку частково стосується біологічних систем і повністю — соціального світу. Традиція ототожнювати прогрес лише з поступовістю, із сходженням виникає ще за часів Просвітництва і особливо характерна для досліджень Ж. Кондерсе і Й. Гердера¹⁶.

Просте і складне, висхідне і низхідне, досконале і недосконале— ці поняття можна вживати щодо всієї матерії, але вони не тотожні прогресу і регресу, які є лише атрибутом живих і штучних систем. Суттєвим є зауваження Г. Гумницького про те, що «розвиток у живій природі і суспільстві характеризується як прогрес або регрес. Проте не всякий висхідний розвиток можна назвати прогресом. Поняття «прогрес» означає покращення, вдосконалення, просування вперед (до кращого стану). Проте такі визначення навряд чи можна застосовувати до неорганічної природи... Адже

відразу виникає запитання: для кого або для чого краще? Кращою ми називаємо таку організацію живо го, яка найефективніше забезпечує його самозбереження і розмноження, або таку суспільну організацію, яка більш успішно сприяє функціонуванню і розвитку продуктивних сил, задоволенню потреб членів суспільства та ін. У такому контексті поняття прогресу виправдовує себе»¹⁵.

Мабуть, коректніше буде зіставити поняття прогресу з доцільністю (для живої природи) і з метою (для суспільства). " Людина є єдиною істотою, яка володіє здатністю до пізнання буття.

Знання рано чи пізно матеріалізується, опредмечується, але до цього воно повинно сформуватися в ідею. *Ідея — це думка, яка утримує в собі мету діяльності, яка виражає потрібне майбутнє людини.* В ідеї об'єктивне піднімається до рівня мети і прагнення суб'єкта. Природа не знає мети, оскільки здатністю цілепокладання наділені лише живі істоти. У живій природі прогресивна гілка розвитку реалізується у доцільності, в суспільстві вона набирає вигляду свідомо поставленої мети, рух до якої є показником прогресивних або регресивних змін.

В обох розглянутих підходах до вирішення проблеми співвідношення прогресу і регресу є і позитивне, і негативне. Тим, хто «відлучив» природу від прогресивних і регресивних змін, вказують на «небезпечну» наближеність їхніх поглядів до ідеалістичних поглядів неокантіанців Ріккерта і В. Віндельбанда. А їхні опоненти звинувачуються у необгрунтованому приписуванні неорганічній природі невластивих їй тенденцій розвитку. Дискусії продовжуються.

При розв'язанні питання, яким є розвиток світу — прогресивним чи регресивним — слід спиратися на досягнутий людством рівень знань. Оскільки світ безкінечний, то виносити судження щодо напряму розвитку його щодо тих епох і стадій, які сьогодні опинилися поза межами людського пізнання, ми не можемо, а тому і постановка проблеми невиправдана. Однак у межах досягнутого рівня знання і тих раціональних прогнозів, які є висновком із нього, людство у змозі визначити співвідношення прогресивних і регресивних змін і процесів розвитку.

Регресивна форма розвитку (розвиток по низхідній) є моментом цілісного процесу розвитку. Для визначення спрямованості процесу розвитку конкретних соціальних і духовних процесів велике значення має з'ясування *критеріїв розрізнення прогресивного і регресивного розвитку.* Що ж до розвитку історії людства методологічне і світоглядне значення має адекватна оцінка *критеріїв суспільного прогресу.* У вітчизняній літературі погляди з даного питання не збігаються. Чи повинен

дуктивних сил є найвищим критерієм суспільного прогресу. Але він, як і розвиток виробничих відносин,— лише необхідна умова реалізації вищої мети людства, яку воно реалізує у своїй історичній життєдіяльності. Цією метою є людина, її всебічний розвиток, свобода.

9 питання.

Категоріальний характер філософського знання

Принципи діалектики конкретизуються і функціонально втілюються у категоріях філософії. Що ж таке категорії? Кожна наукова дисципліна має поняття — через них і у них вона здійснює пізнання. Їхня цілісність утворює науковий апарат певної наукової дисципліни, систему знань, у якій знаходять відображення істотні сторони об'єктів, що пізнаються.

Має свої поняття і філософія. Поняття спеціальної науки і філософії різняться за обсягом (ступенем загальності, або екстенсивності). Спеціально-наукове знання має спеціальну кінцеву сферу дослідження, і тому його поняття кінцеві, зберігають свою значущість тільки всередині цієї обмеженої сфери (наслідковість та змінність у біології; товар і вартість у політекономії та ін.). Філософський об'єкт не замкнений ніякими визначеними межами; він перевершує будь-які наперед задані межі і як такий не має меж. Об'єкт філософії є безкінечним і може бути визначений як дійсність у цілому, в єдності множинності різних її сторін та опосередкувань. Тоді і поняття, в яких може бути виражений об'єкт філософії, повинні бути безкінечними, тобто осягати ознаки і властивості, притаманні всім без винятку предметам і процесам. Ці безкінечні поняття і є поняттями філософії, через які здійснюється філософське ставлення до дійсності; вони мають назву *категорій* (від грецьк. *κατηγορία* — висловлювання, твердження). Цілісна сукупність категорій утворює ідейний склад філософії, систему філософського знання. Якщо сказати, що категорії є мовою філософії, то розмова цією мовою є саме філософствування, філософське мислення. Попередньо категорії можуть бути визначені як *гранично широкі філософські поняття, які виражають універсальні характеристики та відношення, притаманні всім без винятку явищам матеріального і духовного світу.*

Сутність категорій може бути описана у двох вимірах: в історичному становленні їх та у логіко-світоглядних функціях. Категорії не надані філософії в готовому вигляді, вони виникають і розвиваються разом з нею. Їх розвиненість — одна з ознак

зрілості філософії. Історичний розвиток категорій означає насамперед зміну і збагачення змісту кожної категорії, наповнення її новим змістом. Однак філософське мислення існує не лише як проста сукупність категорій, а й як органічний взаємозв'язок їх. Саме цей взаємозв'язок формує, зумовлює та обмежує зміст кожної категорії окремо. Можна сказати, що розвиток категорій означає розвиток зв'язку їх між собою. У свою чергу самий зв'язок категорій має під собою певну основу. Вона залежить від історично визначеного способу розгляду, методу мислення, який визначає функціональне місце кожної категорії в системі філософського знання, задає їй межі і можливості, зумовлює напрям і перспективи розвитку її.

Спосіб мислення є логікою, тобто формою знання, в якій саме мислення усвідомлюється і розглядається як об'єкт. У пізнанні категорії виконують вимоги логіки і здійснюють її цілі й задуми. Яка логіка, таке і життя

категорій у системі знання. Як правило, мислителі, які відкривали нову логіку, були водночас творцями і систематиками категорій.

В античності системний перелік категорій склав Арістотель. Він виділив десять категорій: сутність, кількість, якість, відношення, місце, час, положення, стан, дія, страждання. Проте це лише перелік, каталог категорій, механічна сукупність, у якій категорії не підпорядковані ніякому висхідному переконанню або закону, не пов'язані ні одна з одною, ні із загальнофілософськими настановами самого Арістотеля. Ключові для нього категорії — «матерія», «форма», «причина», «ціль» не увійшли до цього списку. Таке ставлення до категорій було зумовлене історично першою логікою, яку створив Арістотель. Це — формальна логіка; вона сприймає схожість і відмінність предметів за їх зовнішньою, формально-кількісною ознакою і байдужа до якісно-змістовних особливостей їх. Формальна логіка принципово виключає ідею руху і розвитку і бере свій об'єкт як дискретний феномен, як такий, що перебуває у стані спокою, як випадково-безладну суму ознак. Такою сумою ознак і став арістотелівсь-кий реєстр категорій.

У філософії Нового часу ґрунтовну систему категорій навів Іммануїл Кант. Ось їхній склад: кількість (єдність, множина, цілісність), якість (реальність, заперечення, обмеження), відношення (субстанція, причина, взаємодія), модальність (можливість, дійсність, необхідність). Вона повніша від арістотелівсь-кої і структурно організована за тріадичним законом: кожна третя категорія є результатом взаємодії (синтезу) перших двох. У цьому достоїнство і перевага кантівської системи категорій, але вона мала і серйозні недоліки: по-перше, вона є статичною, по-друге, виключає джерело виникнення і розвитку знання, зо-крема джерело розвитку самих категорій, і, по-третє, категорії Канта — це апріорні поняття людського розсуду, тобто дослідні здатності свідомості, які існують до початку будь-якого пізнання. Отже, категорії Канта лише підібрані і формально упорядковані, але не виведені з якоїсь спільної основи. Таке розуміння категорій диктувалося новим розумінням мислення, новою, порівняно з арістотелівською, логікою. Кант назвав свою логіку *трансцендентальною* (лат. іґапзсепсіо — переходити через). Це логіка незалежного від досвіду мислення. Її висхідне переконання таке: людина не набуває у досвіді логічних форм, ще до будь-якого досвіду вона має їх у готовому вигляді як природжені (а не набуті) структури пізнавальних здібностей. Звідси і перша вимога логіки: не мислення (категорії) має бути виведеним із зовнішньої дійсності, а, навпаки, зовнішня дійсність повинна бути упорядкована за таблицею кантовських категорій (свою систему категорій Кант назвав таблицею).

Іншу, динамічну, систему категорій навів Гегель, який вперше ввів у розуміння категорій ідею становлення. Категорії у Гегеля вже не таблиця, яка спочиває, а живе ціле, яке розвивається. Вони пов'язані єдністю походження і розвитку: кожна з категорій впливає з усього попереднього руху як його необхідний результат. Гегель виявив логічну основу, рушійну причину у розвитку категорій. Цей розвиток здійснюється силою внутрішніх суперечностей, які приховані у природі самого поняття, так що мислення в

цілому постає як постійне виникнення і вирішення суперечностей. Розуміння категорій та їхнього розвитку у Гегеля є містифікованим: категорії являють собою не засіб і знаряддя людського пізнання, а насамперед сходинки абсолютного духу. Таке тлумачення категорій диктувалося новим способом розуміння, а також створеною Гегелем, діалектико-ідеалістичною логікою. Це логіка свідомості, яка втратила зв'язок з реальним своїм носієм — людиною, логіка мислення, яке розвивається із самого себе.

Діалектико-матеріалістична філософія розуміє мислення як одну з людських здібностей. Відповідно змінюється зміст і призначення філософських категорій; вони визначаються як загальні нормативи пізнавально-світоглядного ставлення людини до дійсності, в тому числі свого власного буття. За своїм джерелом категорії — це відображення суспільно розвиненого людиною реального предметного світу. Поняття відображення зводить категорії до справжньої основи їх: категорії — не додослідні пізнавальні настанови (Кант) і не самостійні творчі сутності (Гегель), а результат реально-практичної взаємодії реальних предметів: людини і світу, в якому вона живе. Оскільки категорії є відображенням об'єктивного в суб'єктивному, то вони

мають відношення і до об'єкта, і до суб'єкта, тобто є об'єктивними за змістом і суб'єктивними за формою. їхня суб'єктивність означає, що вони є ідеальними формоутвореннями свідомості, притаманні тільки людині і мають смисл і практичну виправданість лише у колі людського існування. Проте суб'єктивність категорій не означає їхню довільність, а отже, випадковість. Як форми свідомості категорії універсальні і необхідні, отже, обов'язкові і примусові для мислення кожного окремого індивіда. Загальність і необхідність їх коріняться у соціокультурній генезі: вони виникають не як продукт примхливого міркування окремого суб'єкта, а в системі філософської культури, в певному інтелектуальному середовищі. Об'єктивність їх ґрунтується на колективному людському досвіді, тим самим гарантується предметний зміст їх.

Категорії виконують у пізнавальному процесі методологічну функцію: вони задають пізнанню початкові умови і перспективу, розширюють його межі, вносять у нього дух критичної раціональності й альтернативної новизни, звільняють від застарілих догм. Категорії утворюють критерії осмислення і розуміння реальності, організують і коректують рух думки і часто передбачають (прогнозують) результати науково-теоретичного пошуку. Як підсумок суспільно-практичного і пізнавального досвіду категорії виконують у дослідженні роль базових гносеологічних структур і програмних завдань і тому в наукових відкриттях, у практичній реалізації знань вони неминуче звертаються до дійсності, злободенних інтересів, потреб людей. У цьому проявляється предметна активність філософських категорій, отже, підтверджується науково-теоретичне положення про те, що всі моменти пізнання йдуть від суб'єкта до об'єкта.

Однак цим функції категорій не обмежуються. Оскільки для категоріального знання є характерною гранична широта, то стосовно дійсності воно зберігає

значущість певної нормативної вимоги. Категорії виявляються не тільки універсальними формами знання, а й нормами оцінок, які не зводяться до суто пізнавального ставлення до навколишнього світу. Оціночний стан свідомості долає традиційні межі гносеології. Піддати предмет оцінці означає виділити його духовно-практичну цінність і таким чином виразити своє ставлення до нього. І оскільки філософські категорії сприяють цьому, вони виконують світоглядну функцію.

Отже, категорії можуть бути визначені як гранично широкі форми ідеального відображення об'єктивного світу, які служать висхідними принципами пізнання і духовно-практичного перетворення дійсності.

Завершеної і загально визнаної системи категорій не існує, хоча висхідні точки побудови такої системи є. Це, насамперед, принцип *відображення*, який утверджує досвідне походження філософських понять; принцип *єдності діалектики, логіки і теорії пізнання*, згідно з яким категорії діалектики є водночас і універсальними формами буття, і універсальними формами пізнання; принцип *відповідності історичного і логічного*, який вимагає розглядати логічну послідовність категорій відповідно до їх історичного виникнення і розвитку. Немає досі загально прийнятої класифікації категорій, хоча основа для такої класифікації є — це фундаментальні принципи діалектики — принципи *універсального зв'язку і розвитку*. Категорії, що відображають усталений план буття і свідомості, умовно можна назвати зв'язками структури, і, навпаки, категорії, що відображають мінливий план буття і свідомості, — зв'язками детермінації.

Зв'язки детермінації

Типовим прикладом зв'язків детермінації є причинно-наслідкова залежність. Людині здавна була притаманна переконаність у тому, що будь-яке явище у своєму виникненні і подальшому існуванні зумовлене чимось іншим, фактором, який породжує його. В стародавній філософії це загальне переконання набрало форми правила — ніщо з нічого не виникає. У подальшому буденне уявлення про загальну зумовленість речей і подій дістало своє категоріальне вираження у понятті причинності, або причинно-наслідкового зв'язку (тип відношення між об'єктами, коли один з них за певних обставин дає буття іншому). Явища, які знаходяться у відношенні причинності, це причина і наслідок; при цьому причина — явище породжуюче, а наслідок — породжуване. Оскільки причина і наслідок зв'язані генетичною залежністю, то їх повинен розділяти часовий проміжок: причина випереджає наслідок за часом.

Поняття причинності відрізняється від споріднених, але не тотожних йому понять детермінізму, каузальності, достатньої основи. Всі вони так чи інакше означають природну зумовленість явищ, і все ж таки кожне з них має свій смисловий відтінок. *Детермінізм* — найоб'ємніше з понять причиннісного циклу — виражає причинно-наслідкову залежність у її найзагальнішому вигляді, універсальній значимості. В ньому відбито наскрізну взаємозумовленість буття, окремих явищ і універсуму в цілому. *Каузальність* порівняно з детермінізмом не має універсального значення.

Навпаки, вона означає зв'язок причини і наслідку у вузько визначеному контексті. Причина і наслідок фіксуються тут як локальні і конкретні агенти взаємодії.

Поняття достатньої основи подібне до поняття причинності: причина і підстава будь-якої дії — в сутності одне й те саме. Та у ході науково-теоретичного розвитку вони розійшлися: в XVII ст. поняття достатньої основи виділяється (у Лейбніца) як самостійний закон формальної логіки, а закон причинності зберігає значення закону буття.

Причина ніколи не виступає в чистому вигляді, її завжди супроводжують умови і привід. Умови не рівнозначні причині, оскільки безпосередньо не викликають наслідок, однак поза певними умовами причина бездіє, а якщо і діє, то безрезультатно або не повною мірою.

Умови — це сукупність факторів, які супроводжують або сприяють причині. Розрізняють умови необхідні і достатні. Перші створюють можливість виникнення події, другі — забезпечують реалізацію цієї можливості. При всій розбіжності умов і причин їх не слід відривати одне від одного і тим більше протиставляти. Важливо зрозуміти, що причина — одна з визначальних умов, тобто умова, яка здебільшого викликає дію. Щодо такої вирішальної умови, як причина, всі останні безпосередньо не породжують наслідок, а лише беруть участь у виникненні його.

Не слід також ототожнювати причину і привід. Привід пов'язаний як з причиною, так і з умовами, але не зводиться до них. *Привід можна визначити як поверховий вираз причини, він не породжує наслідок, а тільки служить для нього зовнішнім поштовхом.* Можна сказати, привід швидше провокує дію, ніж створює її.

Причинно-наслідковий зв'язок відрізняється від часового і функціонального. Причинна залежність як більш багата і багатомірна включає в себе часову, але не вичерпується нею і не зводиться до неї. Слідувати в часі можуть і генетично не пов'язані між собою явища (наприклад, чергування дня і ночі), так що вираз «після цього» не рівнозначний виразові «внаслідок цього».

Значно важче відрізнити причинно-наслідковий зв'язок від функціонального. Вони не лише відмінні, а й протилежні. Можна виділити два моменти, які роз'єднують їх, роблять несумісними. По-перше, у функціональному зв'язку залежна величина (аналог наслідку) не породжується незалежною величиною (аналог причини). Наприклад, пройдена відстань залежить від часу, але не породжується ним. У функціональному зв'язку події об'єднані не генетичним, а корелятивним способом, тому в структурі явища окремі взаємопов'язані елементи розуміються безвідносно до загальної причини, що породжує їх. Так, сучасна західна структурно-функціональна соціологія розглядає суспільство поза продукуючих і відтворюючих його причин, тлумачить його як функціональну єдність готових взаємопов'язаних сторін. По-друге, функціональна залежність абстрагується від часу. В ній, власне, все відбувається водночас. Поняття «до» і «після» до неї, суворо кажучи, непридатні, адже цей зв'язок фіксує сформовані, алгоритмічно задані процеси. Типовий випадок — надчасова залежність математичних величин.

Особливої уваги заслуговує наступний аспект причинно-наслідкового зв'язку. Причинна залежність характеризується певною вибірковістю, отже, і спрямованістю подій. Тому є смисл говорити про співвідношення причинності й доцільності. Причина і ціль однаковою мірою здатні мотивувати дії або процеси, але характер мотивування буде досить різним. Поняття цілі є правомірним тільки у сфері свідомо-вольової діяльності людини. Тут ціль означає ідеальне передбачення продуктів (наслідків) розумової активності людини.

Дещо інше спостерігаємо в природі або у світі тварин. Тут немає цілей, оскільки немає істот, які свідомо і цілеспрямовано здійснюють життєвий процес. Однак це не значить, що в природі панує хаос, а будь-який упорядкований і спрямований рух відсутній. Все це у природі (живій і неживій) є, тільки розумність і доцільність її порівняно з людською життєдіяльністю іншого роду. У неживій природі панує необхідність, немислима поза причинними і по-своєму раціональними підставами; у живій природі хоч і присутні елементи доцільності, але це доцільність особливого роду, а саме стихійна, позасвідомо.

Екстраполяція поняття цілі на зовнішній світ неминуче призводить до *телеології* — вчення про примат цілі у світовому розвитку над причинними основами. Телеологія розглядає світ за аналогією з людиною: подібно до того, як людина у своїй діяльності здійснює свідому ціль, так і світ (космос) прагне до вищого блага (бога) як до цілі власного вдосконалення. Необґрунтованість телеологічного тлумачення буття заключається в тому, що воно повторює помилки практично всіх релігійних переконань, наділяє об'єкти дійсності, в тому числі Всесвіт, всіма ознаками і мотивами людського існування. Телеологія усував поняття причинності, підміняючи його поняттям кінцевої (фінальної) цілі.

Причинна залежність має досить відносний характер. Хоча причина і наслідок — необоротні поняття, і наслідок ніколи не запобігатиме причині, все ж взаємовідношення їх досить гнучкі і багатозначні. Причина і наслідок не існують безвідносно одне від одного і щодо оточуючих їх явищ: кожне з них, розглянуте в ланцюгу універсального світового зв'язку, може бути водночас і причиною, і наслідком; в одному відношенні воно — причина, в іншому — наслідок. Виривати причинність із загальної світової залежності, закріплювати за причиною і наслідком однозначні і незмінні ознаки — значить свідомо відходити від об'єктивного розуміння сутності справи. Причина, породжуючи наслідок, вступає з ним у зв'язок, у відношення, які об'єднують їх. Проте зв'язок — це вже дещо загальне, притаманне як причині, так і наслідкові. У межах спільності, яка об'єднує їх, причина і наслідок взаємодіють одна з одним, активно обмінюються властивостями. Наслідок, породжений причиною, в свою чергу, зворотно впливає на причину і у певному розумінні зумовлює її. Судження Спінози «природа — причина самої себе» вдало передає тотожність причини і наслідку стосовно буття як цілого.

Відносність причинно-наслідкового зв'язку багато в чому залежить від специфіки об'єктів, що взаємодіють. Чим далі розташовані явища від сфери повсякденного досвіду, тим більше їхня поведінка розходиться із звичними уявленнями причинності. Такою є, наприклад, поведінка фізичних мікрооб'єктів (елементарних частинок). Вона настільки ймовірна, більше того, суперечить традиційним поняттям закономірності і причинності, що у теоретичній фізиці виникла думка про індетермінізм квантово-механічної реальності, тобто безпричинність її об'єктів. На думку Н. Бора, висновки квантової механіки несумісні з самою ідеєю каузальності. На цій підставі англійський фізик-теоретик Едінгтон навіть стверджував, що у фізиці мікросвіту заявляє про себе присутність Бога. Однак у мікросвіті причинність не відмінюється, а лише видозмінюється відповідно до внутрішніх особливостей субатомних об'єктів. Жорстка детермінація поодиноких явищ, типова для макросвіту, у мікросвіті поступається місцем більш гнучкій, більш опосередкованій залежності між ними. Поведінка окремої мікрочастинки має непередбачуваний характер, споріднений з вольовими вчинками людини.

І все ж ймовірна модель поведінки мікрочастинки не є тотожною безпричинності. Елементарна частинка обмежена і зумовлена груповим ансамблевим життям мікрооб'єктів, яке підпорядковане особливим фізичним законам. Ці закони одержали назву *статистичних*, тобто вони дійсні не для одного, а для множини об'єктів. Причинна зумовленість окремих явищ мікросвіту при цьому не скасовується, а лише ускладнюється і опосередковується системою масової взаємодії їх. Тому стосовно фізики мікросвіту слід говорити не стільки про ймовірність як альтернативу причинності, скільки про ймовірнісну форму детермінації об'єктів.

10 питання

Детермінальний зв'язок буття уточнюється і доповнюється категоріями **необхідності і випадковості**. Всі явища можна розглядати з точки зору тієї міри обов'язковості, з якою вони існують. Стосовно будь-якої речі ми маємо право поставити запитання: якщо дана річ існує, це випадково, чи необхідно? Необхідність — поняття для визначення внутрішньо стійкого зв'язку об'єктів, зумовленого всім попереднім ходом розвитку їх і всією сукупністю наявних умов їхнього існування; необхідним є те, що за певних обставин обов'язково є або повинно бути.

Випадковість — поняття, яке визначає проблематичність або необов'язковість виникнення або існування подій; випадковим є те, що за певних умов може бути, а може і не бути.

На проблему обов'язковості, або випадковості існування речей склалися дві точки зору. Одна з них абсолютизує необхідність. Вона бере свій початок у класичній давнині, в атомістиці Демокріта і набуває особливого поширення в механічному матеріалізмі XVII—XVIII ст. Представники цієї точки зору переконані в тому, що необумовлених явищ немає, а тому, на думку Демокріта, все відбувається «за необхідністю». Звідси, природно, напрошується висновок, який метафізичний матеріалізм Нового часу не

забарився зробити: якщо необумовлених речей немає, то, отже, поряд із необхідністю і поза нею не існує жодного іншого типу детермінації. Випадковість виключається із системи світового зв'язку.

Для свого часу такий підхід мав позитивну сторону: він виключав з природи і людського життя всілякого роду надприродні сили і тим самим сприяв утвердженню просвітницького світогляду Нового часу. В цілому ж метафізичне (з виключним акцентом на необхідності) тлумачення світового зв'язку було необґрунтованим і внутрішньо суперечливим: скасовуючи випадковість, метафізика тим самим відкрила дорогу *фаталізму* — механічній формі провіденціалізму, який, наполягаючи на встановленому плинні подій, не має нічого спільного із науковим світорозумінням. Адже поняття наперед заданої визначеності, в якому б варіанті не брати її, за логікою речей веде до псевдонаукового погляду на світ.

Інша точка зору гіпертрофує випадковість. Тут, навпаки, із дійсності виключаються будь-які внутрішні залежності, об'єктивна зумовленість явищ. Необхідність оголошується фікцією або суб'єктивною формою організації даних, які сприймаються чуттєво. Наприклад, австро-англійський філософ Л. Вітгенштейн у своєму «Логіко-філософському трактаті» стверджує, що дійсність є царством випадковості. Необхідність же тлумачиться лише як логічна (психічна) реальність, яка створюється індивідом пізнання і нав'язується світові як законодавчий принцип. Тим самим він будує свою концепцію необхідності і випадковості на основі досвіду, який розуміється суб'єктивістськи, тобто досвіду не як практики, а як сукупності безладних даних і відчуттів, в які наш розум привносить порядок і смисл. Отже, якщо світі і є необхідність, то вона нав'язана йому законами логіки і міркуваннями пізнання.

Науковий світогляд визнає безумовну об'єктивність необхідності і випадковості. Здоровий глузд протиставляє необхідність і випадковість, керуючись формулою «або-або»: явище є або необхідним, або випадковим, тобто розглядає ці категорії як такі, що раз і назавжди виключають одна одну. В цьому повсякденному уявленні є частка істини: воно фіксує необхідність і випадковість у їхній якісній протилежності. Однак повсякденне пізнання доводить цю фіксацію до категоричного протиставлення, до догматизму, забуваючи, що є межі, за якими це протиставлення позбавлене виправдання. Відмінність між необхідністю і випадковістю є не абстрактною, а конкретною, тобто умовною і відносною. Жодне явище не може бути зафіксоване як тільки необхідне, або тільки випадкове.

Наприклад, відкриття Америки — подія необхідна, зумовлена всім соціально-економічним розвитком Європи в епоху Відродження, і водночас це відкриття є випадковим у тому смислі, що воно могло бути зроблене трохи раніше, або трохи пізніше. Те ж саме можна сказати і про відкриття Дарвіна — ідею походження видів. З кінця XVIII ст. вона наполегливо пробиває собі дорогу в біологічну науку. З одного боку, в цьому була своя необхідність, а з

іншого — не було жодної неминучості в тому, що саме Дарвін, а не інший вчений втілює цю ідею в стрункій і завершеній теорії.

Діалектика необхідності і випадковості передбачає два суттєвих моменти. По-перше, випадковість виступає формою виявлення необхідності. Це значить, що останню не можна зводити ні до окремого факту, ні до арифметичної суми фактів. Необхідність — це внутрішня тенденція, яка об'єднує багатоманіття речей і процесів. Не розчиняючись у масі явищ, вона водночас не існує поза ними. Окремі випадкові події виявляють необхідність, а необхідність, яка не виявляє себе у випадковостях, — лише уявна необхідність. По-друге, випадковість виступає як доповнення необхідності. Це означає, що випадковість — не просто зовнішнє виявлення необхідності, вона відіграє роль своєрідного будівельного матеріалу, з якого зводиться необхідність. Остання прокладає собі шлях через безліч випадковостей, є рівнодіючою випадкових елементів. При цьому випадковість завжди залишається по той бік необхідності, ніколи не зливається з нею. Іноді вона настільки віддаляється від необхідності, що може наче випадати з неї, перетворюючись на виняток. Але і тоді випадковість свідчить про необхідність, «працює» на неї. У такій ситуації прийнято говорити: виняток підтверджує правило. Права випадковості і вплив її на необхідність можуть зрости залежно від специфіки об'єктів, що належать до конкретних систем. Особливо тісно переплітаються необхідність і випадковість у людському суспільстві. Характер соціальної детермінації опосередкований здатністю людини до вільного вибору і вольового рішення. У зв'язку з цим необмежено зростає ймовірнісний характер суспільних явищ, що може породити думку про випадкову, об'єктивно необумовлену природу людських вчинків. Але все це лише ілюзія, яка розвіюється, як тільки ми звернемо увагу на умови і передумови людської діяльності. Остання здійснюється в межах фізичної, біологічної і соціальної необхідності, порушити які не в змозі ні випадок, ні сваволя. Людські вчинки безумовно є вільними лише за видимістю, за сутністю ж своєю вони детерміновані зовнішніми або внутрішніми (в обох випадках — реальними) мотивами. Людина може бути вільною в своїх бажаннях і намірах, але як тільки її внутрішня свобода реалізується в дії, остання негайно стає надбанням історичної необхідності.

Необхідність і випадковість — не лише форми буття, а й категорії наукового пізнання. Функції категорій необхідності і випадковості не є рівноцінними. Випадкове в пізнанні завжди виступає як початкова інстанція, необхідність — як мета. Пізнавальна діяльність розгортається як сходження від випадкового до необхідного. Це не значить, що в процесі пізнання випадковості не відводиться почесного місця (тим більше, що є щасливі випадковості), не означає також, що з розвитком наших знань про навколишній світ випадковості поступово зникають. Наука має справу з випадковістю на всіх етапах свого сходження до істини, адже з поглибленням і розширенням наших знань змінюються і характер випадковості, і її взаємовідносини із необхідністю (наприклад, у мікросвіті або у мегасвіті).

Отже, реальне освоєння світу ґрунтується на знанні конкретного, діалектичного взаємозв'язку необхідності і випадковості.

З особливого боку висвітлюють зв'язок детермінації категорії **можливості і дійсності**. Одна ознака відрізняє їх від інших філософських категорій: за механізмом свого втілення ці категорії підкреслено процесуальні, тобто виражають буття в його становленні, у незавершеному прагненні до нових, більш досконалих форм. Їх справедливо відносять до категорій *модальності*: об'єктивна реальність відображається в них з точки зору характеристик, які тільки повинні бути розкритими.

Можливість — це філософське поняття, яке відображує об'єктивно існуючий і внутрішньо зумовлений стан предмета у його незавершеному, потенційному розвитку. *Дійсність* є філософське поняття, яке характеризує реалізоване, завершене, актуалізоване буття предмета; *дійсність* можна назвати здійсненою *можливістю*.

Особливий інтерес для теорії і практики становить категорія можливості. Саме з нею в першу чергу доводиться мати справу, коли йдеться про передумови та умови реалізації будь-якого задуму. *Можливість* має кілька ступенів здійсненності, які характеризують відношення її до *дійсності*. Найвищу міру здійсненності має *реальна* можливість, для реалізації якої склалися всі необхідні умови (такими є, наприклад, можливості фактичного виявлення кварків у квантовій механіці).

Від реальної можливості слід відрізнити *формальну*, або абстрактну, можливість з низькою ймовірністю здійснення, яка наближається до нуля. А втім ця можливість у принципі допускається законами природного і соціального розвитку. Отже, формальна можливість характеризується насамперед відсутністю в даний момент (а не взагалі) реальних умов існування (наприклад, технічних або інтелектуальних). Такими є сучасні можливості технічного моделювання вільно-вольових актів тощо.

Від реальної і формальної можливостей слід відрізнити *неможливість* — можливість із нульовою ймовірністю здійснення. Вона, як правило, йде врозріз із законами природного і соціального буття; *ПСМОЖЛИПИМ* є те, що суперечить законам об'єктивного світу. Неможливо, наприклад, щоб ріки у природному порядку текли назад, аби певний вид енергії безслідно зник.

Категорії можливості та дійсності утворюють протиріччя. Внаслідок протилежного семантичного знаку існування вони виключають одна одну; можливість ще не є дійсність, а дійсність уже не є можливість. І все ж незважаючи на те, що ці поняття взаємно виключають одне одне, вони і передбачають одне одне. Не існує можливості самої по собі, безвідносно до умов і перспектив перетворення її на дійсність. Будь-яка можливість співвідноситься із дійсністю, певним чином передбачає її і тому відображає певну тенденцію в розвитку речей. У свою чергу, дійсність, безвідносна до внутрішніх резервів власного становлення і зростання, тобто до власних можливостей, неможлива. Таким чином, можливість і дійсність виявляються

взаємопов'язаними і нероздільними категоріями, так що можна говорити про можливість дійсних подій або про дійсність можливостей, які виникають. Суперечливість категорій можливості і дійсності зумовлює відносність їх, тобто гнучкість і взаємну неоднозначність. Наприклад, дійсність можна тлумачити двояко: у широкому і вузькому (точніше, спеціальному) смислі. У першому випадку дійсність розуміють як цілокупну реальність, однією із сторін, мо-Отже, дійсність, включаючи в себе можливість, виявляється багатшою і багатобічнішою за неї, стає її основою і початком. Дійсність у вузькому значенні розуміють як здійснену можливість. Тут, навпаки, можливість стосовно дійсності є висхідним началом. Така можливість потенційно багатша за дійсність, адже остання є одним з варіантів здійснення її.

Відносний характер можливості і дійсності, їх взаємозворот-ність яскравіше проявляються, якщо розглядати їх у контексті універсального зв'язку і розвитку явищ. При цьому можливість і дійсність наче обмінюються функціями, заміщають одна одну! Дійсність як здійснена можливість не зупиняється в своєму розвитку, не перетворюється на мертву даність, позбавлену будь-яких можливостей. Процес реалізації можливості — не що інше, як породження нових можливостей, які раніше не існували. Розвиток реальності постає як безперервний перехід від можливості до дійсності, а від неї — до нових можливостей. Тому в будь-якому явищі можливість і дійсність збігаються: реалізована можливість є дійсність; як передумова і основа для своїх майбутніх втілень вона є можливість (таким за своїм характером є пізнавальний процес, коли накопичене і реалізоване знання створює можливість для переходу теорії на новий рівень).

Із викладеного, природно, випливає висновок щодо прогностичних, а отже, практичних функцій категорій «можливість» і «дійсність», адже постановка цілей, планування і прогнозування перспектив розвитку науки і практики неможливі без урахування конкретних можливостей, без знання діалектики можливості і дійсності.

11 питання

Явище і сутність. Це категорії, які визначають різні ступені пізнання, кожний з яких відображає реальний рівень глибини осягнення об'єкта. Сутність - це філософська категорія для позначення внутрішньої, відносно прихованої й стійкої сторони об'єктивної дійсності, яка визначає природу предмета, процесу і властиві їм закономірності розвитку. Явище-це категорія для позначення у предметі, процесі того, що знаходить свій вияв безпосередньо, з'являється перед нами.

Діалектичний взаємозв'язок між сутністю і явищем виявляється в тому, що:

а) сутність і явище нерозривно пов'язані між собою. Явище не може існувати без того, що в ньому є, тобто без сутності. В сутності немає нічого, що не виявлялося б так чи інакше;

б) єдність сутності і явища не означає того, що вони збігаються, є тотожними. Сутність завжди прихована за явищем. Якби форма виявлення і сутності речей безпосередньо збігалися, то наука була б непотрібна;

в) явище більш динамічне, мінливе, ніж сутність, а сутність стійка, менш мінлива. Вона зберігає себе у всіх змінах. Але, будучи стійкою щодо явища, сутність не залишається абсолютно непохитною;

г) явище більш багате, ніж сутність. Воно має в собі не тільки виявлення внутрішнього змісту, суттєвих зв'язків об'єкта, але й будь-які випадкові відношення, особливі риси цього об'єкта.

Специфічною формою взаємовідношення сутності і явища, що фіксує їх суперечливий зв'язок між собою, є видимість. Це одностороннє неадекватне відображення нашими відчуттями прояву сутності речей, точніше, певних сторін сутності. Мета наукового пізнання і полягає в тому, щоб за видимістю розкрити сутність речей і явищ.

12 питання

Зміст і його форма. Ці категорії є подальшою конкретизацією сутності і явища. Зміст - це сукупність елементів, сторін, властивостей, зв'язків і тенденцій, що складають даний предмет, процес, явище.

Чи може зміст існувати сам по собі?

Кожен, хто був на заводі, знає, що перед збиранням машини завжди є всі деталі, весь її "зміст". Але чи можна сказати, що перед нами машина? Звісно, ні. Машина з конвеєра зійде тоді, коли всі деталі будуть правильно зібрані або їм буде надана відповідна форма. Зміст завжди мусить бути оформлений - інакше його немає, як нема машини, хоча поряд лежить купа всього того, з чого вона робиться. Отже, будь-якому предмету, явищу притаманні не лише зміст, але і форма. Форма - це спосіб організації предметів і процесів, які становлять зміст. Іншими словами, форма речі - це організація стійких внутрішніх зв'язків між елементами, що дозволяє їй виступати як єдине ціле і виконувати всі властиві функції.

Діалектична взаємодія між змістом і формою виявляється в тому, що:

1) зміст і форма перебувають у тісному взаємозв'язку. Ні за яких реальних умов, ніде і ніколи не існує неформованого змісту і беззмістовної форми. Спроба відокремити форму від змісту, приписати формі самостійне значення веде до формалізму (від *formalis* - який стосується форми);

2) в єдності змісту і форми головним є зміст. Форма завжди змінюється внаслідок трансформації змісту. Не якась зовнішня сила, а саме зміст формує себе. Так, розвиток науки, відкриття нових законів, об'єктивних істин

вимагає й нових відповідних уявлень, формул, теорій, які оформлюють зміст цих нових законів;

3) 3) єдність форми і змісту передбачає відносну самостійність, активну роль форми щодо змісту. Відносна самостійність форми виявляється: а) у відставанні форми від розвитку змісту. Зміст ніколи не залишається на одному рівні. Він змінюється. Форма також не залишається незмінною. Проте порівняно зі змістом вона більш стійка, менш рухлива. Це пояснюється тим, що зміст має власний рух, тоді як форма від нього залежить. Форма, на відміну від змісту, виступає як більш консервативна сторона явища. Вона неминуче відстає від свого змісту; б) у зворотній дії форми на зміст. Ця дія подвійна: форма або сприяє перетворенню змісту, або гальмує його. Звичайно, якщо форма відповідає руху змісту, вона створює умови для його прискореного розвитку. А якщо виникають суперечності між ними - зміст не може належно розвиватися, йому заважає стара форма. Тож рано чи пізно настає момент розв'язання суперечностей. Відповідно до нового змісту створюється нова форма. Отже, суперечність між змістом та формою є одним із джерел зміни предметів і явищ, перетворення їх на інші предмети і явища.

Лекція № 3: Соціальна філософія.

Учбові питання:

1. Філософський аналіз суспільства. Теоретичні моделі суспільства.
2. Філософія історії: предмет і напрямки.
3. Поняття цивілізації.
4. Поняття суспільного закону. Свобода і необхідність.
5. Екологія та екологічні проблеми в Україні.
6. Соціально-етнічні спільноти людей та тенденції їх розвитку.
7. Ідея прогресу в історії соціальної філософії.

1 питання.

Філософія і соціальні науки

Філософський роман Томаса Манна «Чарівна гора» присвячений головним чином аналізу феномена часу. Висновок, якого дійшов автор, лаконічний і точний: «Безтілесний і всемогутній він — тайна...»¹. Те ж саме, але з поправкою на тілесність, можна сказати і про суспільство. Ще до кінця не з'ясовані причини виникнення його, конкретні механізми соціогенезу; є проблематичним минуле і майбутнє суспільства. Більше того, соціальне пізнання стикається з цілою низкою значних труднощів навіть в усвідомленні картини сучасного соціального життя. Безумовно, в соціальній науці можливі великі відкриття, які можуть змінити соціально-філософську парадигму. Однак науковий і філософський підходи до суспільства не рівнозначні. Статус соціальної науки не викликає сумнівів. Історія, соціологія, політекономія і взагалі весь комплекс гуманітарних наук дають інформацію щодо соціального організму, фіксують і пояснюють соціальні явища, постачають багату соціальну статистику, але жодна з них не здійснює прорив у світоглядні питання, які були поставлені ще І. Кантом. До їх числа належить питання про призначення людини, місце суспільства в системі Буття, про кінцеві цілі людського існування, специфіку соціальної реальності і співвідношення її з природою. Поза цими проблемами гуманітарна культура особи неможлива.

Кінцева мета соціальної філософії — виявити смисл індивідуального і суспільного буття, дати імпульс розвитку духовних сил суспільства. Адже по-різному можна аналізувати суспільство. Так, російський мислитель О. О. Богданов розглядав суспільство з точки зору організації та управління, що є характерним для загальної теорії систем як наукової дисципліни. «Будь-яка людська діяльність об'єктивно є організацією або дезорганізацією. Це означає: будь-яку людську діяльність — технічну, громадську, художню — можна розглядати як певний матеріал для організаційного дослідження, отже, досліджувати його з організаційної точки зору»². Добре відомі спроби в межах популяційної етики описати суспільство як живу популяцію, не звертаючи уваги на специфіку соціального. Соціальна наука на основі

емпіричних даних виробляє теоретичну модель суспільства, але в основі її лежить філософська система.

Філософська концепція суспільства: можливі альтернативи

У Новий час, особливо в XVII—XVIII ст., значного поширення набула натуралістична концепція суспільного життя. Натуралізм (від слова *паіига* — природа) як філософський принцип вимагає пояснювати соціальні явища винятково дією природної закономірності: фізичної, географічної, біологічної тощо. Безумовно, історично такий підхід був відносно прогресивний, бо орієнтував дослідників на виявлення об'єктивних чинників історії, стимулював поширення природничих методів на дослідження суспільства, що, однак, не сприяло з'ясуванню специфіки суспільного життя. Ш. Фур'є, наприклад, намагався створити «соціальну науку» на ґрунті всесвітнього тяжіння, тобто на основі вчення Ньютона. Натуралізм вищі форми буття зводив до нижчих, а людину — до рівня тільки природної істоти. Такий підхід характерний для всіх форм метафізичного матеріалізму. Головний недолік його полягає в нехтуванні якісною своєрідністю людини, в приниженні людської активності, у запереченні людської свободи. І справді, якщо суб'єкт розчиняється в об'єкті (природі), позбавляється своєї якісної визначеності, то це неминуче призводить до жорсткого включення поведінки людини у ланцюг природних причин і наслідків так, що свободній волі не залишається місця, а концепція соціальних подій неминуче набуває фаталістичного забарвлення. Наприклад, у філософії Томаса Гоббса свободі належить досить скромне місце; свобода для нього, як і взагалі для метафізичного матеріалізму, є чимось неістотним, випадковим. У своїй роботі «Про свободу і необхідність» Гоббс так і висловився: «Кожна добровільна дія є вимушеною», «всі дії необхідні»³.

Інший недолік натуралістичного підходу до суспільства полягає в уподібнюванні людини соціальному атому, а суспільства — механічному агрегату індивідів-атомів, замкнених лише на своїх власних інтересах. Механіцизм органічно впливає з натуралізму і як такий є теоретичним обґрунтуванням індивідуалізму, анархізму й егоїзму. Справді, ідея індивіда-атома з його невід'ємними правами спрямовувала соціальну думку на вироблення концепції «громадянського суспільства» і «договірної держави», але вона ж освячувала авторитетом законів природи культ користі, етику «розумного егоїзму», а головне — стверджувала теоретичну модель суспільства, в якому постійно точиться боротьба кожного проти всіх. Таке розуміння людини і соціального життя викликало критику вже на зорі капіталізму з боку представників утопічного комунізму. Згодом воно набуло художнього втілення у «Людській комедії» О. де Бальзака.

Таким чином, натуралізм занадто матеріалістично трактує людину, виділяючи в ній лише природну субстанцію. Внаслідок цього людські зв'язки набувають винятково природного характеру. Суспільство визнається, але в ролі цементуючого начала виступає або користь (просвітителі XVII—XVIII ст.), або статева Любов (Л. Фейєрбах). І хоча постійно йдеться про індивіда, справжнього розуміння індивіда і суспільства бракує. І це зрозуміло:

суспільство в натуралістичній філософії і соціології — лише німа загальність, яка об'єднує безліч індивідів лише природними узами. Проте якщо це так, то кожен індивід, згідно з Гоббсом, у природному, досоціальному стані має право захищати свої інтереси будь-якими засобами. На відміну від Гоббса, який вважав, що природне право — це повна свобода робити все те, що найбільш підходить «в умовах війни всіх проти всіх», Д. Локк наполягав на тому, що повна свобода при природному праві обмежується рамками закону природи. «Природний стан, підкреслює Локк, знає закон природи, яким він керується і який є обов'язковим для кожного; і розум, який є цим законом, вчить всіх людей, які побажають з ним рахуватися, що оскільки всі люди рівні і незалежні, остільки жоден з них не повинен завдавати збитків життю, здоров'ю і власності іншого»⁴. Справа в тому, що механістична тенденція Нового часу не була пануючою в усіх філософів. На погляди Локка справили значний вплив ідеї античного стоїцизму. Стоїки вважали, що природний закон діє і в природі, і в суспільстві, і в державі і саме він визначає природне право людей. В стоїцизмі природне право — це підстава для висновку щодо рівності всіх людей — вільних і рабів, чоловіків і жінок тощо.

Ідеалізм відриває людину від природи, перетворюючи духовну сферу суспільного життя на самостійну субстанцію. Ідеалістичне розуміння історії виникає як результат абсолютизації духовного фактора в людському бутті. На практиці це означає дотримуватися просвітницького принципу: «Думки правлять світом».

У принципі ідеалізм не заперечує об'єктивного чинника історії, але якщо з точки зору натуралізму розвиток суспільства визначається дією законів природи, то в ідеалізмі функцію творчого начала, соціального ватажка виконує або світовий розум (об'єктивний ідеалізм), або ж нічим не детермінована людська, насамперед духовно-вольова, активність (суб'єктивний ідеалізм). У першому випадку в філософію вноситься фаталізм (що має місце і в натуралістичному матеріалізмі), а в другому — обґрунтовується суто суб'єктивістське розуміння історії. Однак деякі ідеалістичні системи містили в собі позитивне начало в підході до людини і до історії (обґрунтування свободи суб'єкта, його творчої активності). Це передусім стосується кантіанства і російської релігійно-моральної філософії. Як би м.и не розуміли духовність, але ніхто не мислить її без моральності, а моральність передбачає наявність свободи.

Духовно-моральною може бути лише вільна людина, а тому потрібно подолати вузькі рамки натуралізму, економічного матеріалізму і технократизму і повернутися обличчям до гуманістичних цінностей. Це, в свою чергу, передбачає засвоєння всієї духовної традиції.

Кант, наприклад, на відміну від просвітителів, принципово по-новому підійшов до обґрунтування соціального буття людини. Наївному оптимізму натуралістичної етики з її центральним принципом користі (розумного егоїзму) він протиставив концепцію самоцінності людської особистості, а на перше місце серед постулатів практичного розуму поставив свободу.

Людина як моральна істота не має потреби в жодних приманках або примушуванні, бо справжній моральний мотив породжується вільним БОЛІННЯМ особистості. Кант наполягав на тому, щоб людина виконувала свій моральний обов'язок, не очікуючи компенсації ні в цьому, ні в іншому світі. Було б надто наївним не бачити негативних наслідків ідеалістичного розуміння суспільства. Головний з них — відрив слова від діла, теорії від практики, ідеалу від інтересу.

Ідеалістичне розуміння історії в багатьох випадках небезпечно тим, що породжує соціальну міфологію і прирікає соціальні суб'єкти, які опинилися під владою ілюзій міфів, на гонитву за міражами. Ця ситуація, яку глибоко проаналізував Гегель у «Феноменології духу», стала об'єктом останньої книги письменника В. Ф. Теплякова «Замахи на міражі» (1986 р.). Коли ілюзорний символ володарює над буттям — чи то образ «світлого майбутнього», чи ідеального наукового знання, чи символ всемогутньої техніки, тоді обов'язково мету підмінює засіб, а мудрість — розум.

Ми бачимо, як сучасна наука зблизилася з технікою і віддалилася від людини. Проте культуру робить живою моральність, а не культ науки і техніки, який спустошливо діє на культуру. Що ж стосується диктатури соціального ідеалу, відірваного від життя і навіть такого, що протистоїть йому, то наслідки панування в суспільній свідомості таких ідеалів-міра-жив занадто добре відомі людству ХХ століття. Ідея лише тоді добра, коли вона осяяна сенсом людського буття. Поза цією заданістю вона перетворюється на інтелектуальне божевілля.

Отже, як натуралізм, який значною мірою розчиняє людину в природі, занадто заземляє її, так і ідеалізм, який відриває людину від природи і перетворює духовне начало в людині на самодостатню сутність, орієнтують на одностороннє розуміння суспільства.

Сучасна концепція суспільства

У межах європейської соціології Нового часу було вироблено поняття «соціальний організм» (О. Конт). Цінність такого відкриття не викликає сумнівів, однак суспільство не зводиться до організму. В більш широкому, тобто не лише соціологічному, а й філософському плані, з позицій сучасної філософії людське суспільство є особливим видом об'єктивної реальності й особливим ступенем у космічному процесі. Суспільство — це єдиний, поки що відомий нам носій духовності. Суспільне життя — це найвища форма руху матерії, яка виникає на певному ступені саморозвитку матерії і має власну логіку буття. Останнє означає, що хоча суспільство — це жива система, тобто особливий вид життя на Землі, воно якісно відрізняється від інших живих систем, а тим більше неживих.

По-перше, людина єдина на Землі уособлює єдність матерії і духу, а тому діяльність її одухотворена, передбачає наявність смислу і мети. Це означає, що продуктом людської діяльності є не лише матеріальні, а й духовні цінності (ноогенез), до того ж, роль їх з розвитком всесвітньої історії невідмінно зростає.

По-друге, поведінка тварин головним чином визначається біологічною програмою, тобто видовим досвідом. Закодований в генах, він передається завдяки спадковості. В суспільстві вирішальне значення має соціальне наслідування. Інформація від індивіда до індивіда і від покоління до покоління передається за допомогою знакових систем (мова, писемність тощо), тобто програм діяльності. Засвоєння цих програм і є соціалізацією нових поколінь людей, а набір програм діяльності — соціальною інформацією.

По-третє, на відміну від біологічних популяцій людство за допомогою знарядь праці, техніки опосередковує своє ставлення до природи. На зміну знарядійній діяльності тварин та антропоїдів приходить матеріальне виробництво, за допомогою якого об'єкти природи перетворюються на об'єкти людських потреб. Результатом практично-перетворювальної, трудової діяльності стає створення «олюдненої» природи, тобто штучного середовища, в якому оприлюднено людську працю. І якщо тіло людини виникло шляхом природної еволюції (антропогенез), то знаряддя і засоби праці — це продукт соціальної еволюції (техногенез). У цьому розумінні суспільство — це жива система, яка підтримує своє існування позабіологічними засобами, тобто механізмами культури, найважливішими з яких є здатність до праці, пізнання, мови, до моральних та естетичних оцінок. Каналами формування цих суто сапієнтних (людських) здібностей виступають виховання і навчання.

По-четверте, людська діяльність має суспільний характер. Безумовно, спілкування і пов'язаний з ним розподіл функцій має місце і в тваринному світі, особливо у «соціальних комах» (мурашки, бджоли, терміти), але характер і спосіб стосунків не має нічого спільного з людською мовою і взагалі із соціумом. Досить ознайомитися з класичною працею Ч. Дарвіна, особливо з даними, що наведені в главі VIII («Інстинкт»), не говорячи вже про сучасні праці з зоопсихології та етології (наука про поведінку тварин), щоб переконатися в цьому. Людська діяльність — це спрямована активність індивідів і соціальних груп, яка має за мету задоволення суспільних потреб. Останні не збігаються з індивідуальними, а відбивають об'єктивні вимоги щодо нормального функціонування і розвитку соціальної системи в цілому. І до марксизму знали, що людина — це істота громадська, але марксизм зробив спробу з усієї сукупності суспільних відносин, тобто зв'язків між індивідами і соціальними групами, виділити головні, а саме — виробничі відносини.

Слід зазначити, що таке розуміння історії не є монополією лише марксизму. Безумовно, класики марксизму в ряді своїх праць дали глибокий аналіз суспільства, але соціальна філософія їх (і особисто Маркса) не була вільною від помилок. Нам тепер стає зрозумілим, що релятивістська (яка багато в чому йде від Гельвеція) концепція людини як сукупності інтеріоризованих суспільних відносин стала теоретичним обґрунтуванням для експериментів з метою формування «нової людини». Філософська антропологія та еволюційна етика знову звертаються до ідеї родової сутності людини.

Соціально наука накопичила значний матеріал, у світлі якого типологія суспільства лише за економічним критерієм здається малопереконливою.

З'ясувалося, що дихотомічне розчленування суспільства на «матеріальний базис» і «надбудову» (особливо тепер, коли матеріальне виробництво стало фактично функцією науки) суперечить реальному станові суспільства, в якому «виробництво спілкування» і духовне виробництво часто-густо відіграють більш значну роль, ніж виробничі відносини. Абсолютизація виробничих відносин негативно позначається на духовній сфері суспільства. Духовний розвиток має не менше значення, ніж виробництво знарядь праці. Концепція «матеріальних» та «ідеологічних» стосунків безперечно не відповідає реаліям сьогодення. Крім того, у межах марксистської методології постійно має місце сповзання або до економічного матеріалізму, який ігнорує суб'єктивний фактор історії, або ж до волюнтаризму як прояву суб'єктивного ідеалізму, а це взагалі не в'яжеться з матеріалістичним розумінням історії. Діалектичний підхід до аналізу суспільства розходиться з економічним редукціонізмом, а тому сталося так, що у ХХ ст. найвидатніші досягнення в галузі соціальної науки та філософії історії відбулися поза марксизмом, у багатьох випадках ці досягнення спростовують марксистську парадигму.

І все ж таки для свого часу соціально-філософська концепція К. Маркса та Ф. Енгельса була евристичною. У лаконічній та яскравій формі вона викладена К. Марксом у передмові «До критики політичної економії» (1859) і доповнена Ф. Енгельсом у його листах з історичного матеріалізму (90-ті роки).

Те нове, що було сказано в ХХ ст. представниками постмарксизму і немарксистської філософії історії, зводиться до усвідомлення: а) багатофакторності соціального процесу; б) унікальності феномена людини, велич якої виявляється не лише в діянні, а й у спогляданні, пізнанні, в духовному дерзанні, у свободі; в) обмеження абсолютизацій передбачуваності соціальних подій; г) заперечення лінійної схеми розвитку всесвітньої історії; д) і визнання глибокого генетичного зв'язку людини і космосу.

На зміну редукціоністській концепції, яка зводить духовне до матеріального, прийшло розуміння того, що в соціальному житті реалізується нерозривний зв'язок матеріального й ідеального, об'єктивного і суб'єктивного, предметного і духовного.

Отже, з позицій сучасної соціальної філософії суспільство водночас виступає і об'єктом, і суб'єктом. Як об'єкт, тобто підсистема об'єктивної реальності, воно є частиною універсуму і набуває вигляду природничо-історичного процесу життєдіяльності людства, який відбиває єдність суспільства з природою. Проте як суб'єкт суспільство є результатом діяльності людей, їхньої матеріальної та духовної енергії і тому його можна зрозуміти як процес становлення людської сутності, який виражає відмінність суспільства і природи. Не можна зрозуміти специфіку суспільного без урахування такої двоїстості. Слід пам'ятати, що історія суспільства почалася не лише з виготовлення засобів праці, з матеріального виробництва, а й з «виробницт-

ва» інтелекту, з постановки людиною питань про природу світу. Об'єктивне і суб'єктивне в людській діяльності нерозривно поєднані і передбачають одне одного.

Це поєднання реалізується на практиці, бо об'єктивність — перша характеристика її. Об'єктивне не є синонімом матеріального об'єктивними в суспільстві є не лише матеріальні, а й духовно практичні відносини. Так само суб'єктивне не рівнозначне ідеальному, оскільки людина і людство є носіями всіх типів відносин, а не лише духовно-ідеальних. Тому практика обов'язково містить у собі суб'єктивний момент. Суб'єктивність практики полягає в наявності цілей, які об'єктивуються, втілюються у практичній діяльності. І якщо у матеріально-виробничій діяльності рух йде від об'єктивного до суб'єктивного, то в соціально-історичній практиці навпаки — від суб'єктивного (громадська свідомість) до об'єктивного (соціальна діяльність, ідеологічні відносини). Цей процес постійного переходу суб'єктивного в об'єктивне і навпаки мовою філософії називають опредмечуванням і розпредмечуванням.

У цілому співвідношення суспільної свідомості і суспільного буття не є прямолінійним. Внаслідок взаємовпливу соціальні феномени несуть у собі характеристики як об'єктивного, так і суб'єктивного, тобто є духовно-практичними. Духовне не зводиться до свідомості, воно ширше за неї. Це синтетична форма суб'єктивного буття. З давніх часів до світу духовності відносили не лише пізнавальну пристрасність, а й перш за все зосередженість людини на пошуках правди життя, інакше кажучи — прагнення до мудрості. «Саме в мудрості реалізується єднання теорії і практики, синтез усіх духовних потенцій, збіг істини, добра, краси»⁵.

Примітивний матеріалізм виводить свідомість безпосередньо з діяльності мозку, а суспільну свідомість — з матеріальних чинників соціального буття. Первинність громадського буття людей — факт безперечний, але так само безперечно й інше: цей висновок є лише азбукою діалектико-матеріалістичного розуміння історії. Маркс та Енгельс не раз, особливо наприкінці життя, попереджували про це своїх завзятих, але метафізично мислячих послідовників. Первинність виробничих відносин очевидна, але лише у значенні потреби їх для підтримки процесу життєдіяльності, а не абсолютного пріоритету, бо не хлібом єдиним жива людина.

Співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості не є застиглим, раз і назавжди даним. З ходом світової історії воно має тенденцію до ускладнення, що стало помітним у наш час. Орієнтація на наукоємні види виробництва, на формування продуктивного мислення і реалізацію у повному обсязі людського фактора є не що інше, як усвідомлення сучасних реалій, зокрема зростаючого впливу духовного фактора в розвитку продуктивних сил. Технологічний спосіб виробництва в наш час не функціонуватиме без освіченого, творчо мислячого і діючого робітника. У перспективі, якщо вдасться подолати форми соціального відчуження, залежність між об'єктивним і суб'єктивним, матеріальним і духовним у

громадському житті буде ще тіснішою, але водночас і гармонійною. Таке суспільство В. І. Вернадський назвав «ноосферою».

Світ соціальних законів. Об'єктивна основа і межі свободи

Соціальні закони відбивають наявність у громадському житті стійких відносин, які відтворюються в ході історії. Соціологія і раніше фіксувала стосунки і зв'язки між людьми, але трактувала їх як значною мірою природні. Аксиомою є розуміння громадського життя як специфічних соціальних зв'язків. У суспільних відносинах виділяються як матеріальні, так і духовно-практичні зв'язки. Такий підхід дає змогу спрямувати проблему соціальної закономірності і соціальної свободи в русло наукового аналізу, якщо визнається, що у громадському житті нерозривно поєднані об'єктивне і суб'єктивне, практичне і духовне. Коли про це забувають, то це призводить або до заперечення ролі суб'єктивного чинника в історії, вільно-вольової діяльності (метафізичний матеріалізм), або до заперечення будь-якої закономірності в суспільстві (суб'єктивний ідеалізм). Так, представники баденської школи неокантіанства В. Віндельбанд та Г. Ріккерт, а під впливом їх і Макс Вебер на ґрунті абсолютизації неповторності історичних подій заперечували наявність у суспільстві будь-якої закономірності. Проте якщо в суспільстві немає об'єктивної тенденції, а отже, рушійних сил як причинного фактора, то виявляється неможливим прогнозувати події; але тоді втрачається сенс соціального буття. Лінію на заперечення наукового підходу до історії у крайній формі започаткував О. Шпенглер, його він замінив ірраціональним міфом.

Це крайність, але рівною мірою крайністю є і прагнення до заперечення стихійного, спонтанного прориву в громадському житті. Безумовно, в суспільстві має місце об'єктивна необхідність, причинна зумовленість, повторюваність, але на відміну від природної соціальна закономірність має цілий ряд специфічних ознак. По-перше, суспільні відносини набувають форми суспільних інтересів, цілей, почуттів і настроїв, а це означає, що соціальні закони — закони не лише матеріальної, а й духовної діяльності людей. Спільним у законів природи і соціальних законів є те, що вони об'єктивні, але знов-таки на відміну від природи об'єктивними в суспільному житті є не лише предметно-матеріальні феномени, а й надбудовні (духовно-практичні). Певна річ, жодних законів духовної діяльності природа не знає, якщо не стояти на позиціях ідеалізму! По-друге, оскільки суспільство водночас є і суб'єктом, і об'єктом, соціальні закони — це закони людської діяльності.

Слід зрозуміти, що поза людською діяльністю, яка є генетично первинною, немає і бути не може соціальної закономірності. Соціальний об'єкт складніший за природний, бо поєднує в собі матерію і дух. У суспільстві усвідомлюється не лише зовнішній об'єкт, а й власна діяльність людей. Ситуація певною мірою нагадує дослідження мікросвіту, коли принципово не вдається усунути вплив макротіла (приладу) на квантово-механічні процеси.

Так само і соціальне пізнання нерозривно пов'язане з індивідуальними або груповими цілями і пристрастями, а це передбачає ціннісний підхід.

По-третє, соціальні закони за характером свого виявлення є *статистичними*, тобто є законами-тенденціями. Такого типу закони функціонують лише там, де мають місце масові випадкові явища (стохастичні процеси). Вони не дають однозначного і вірогідного, в дусі динамічних законів, передбачення навіть на рівні дослідження природи (квантова механіка, генетика), тим більше це неможливо в суспільному житті. Саме тому соціальні прогнози містять певну частку вірогідності. Завдяки цьому розвиток суспільства передбачає не одну, а кілька можливостей, тобто соціальний розвиток — багатоваріантний. Завдання визначення реальної можливості, яка відбиває домінуючу в розвитку тенденцію, залишається актуальним. Якщо врахувати, що на загальну траєкторію історичного процесу впливають не лише об'єктивні фактори, а й уся людська суб'єктивність, то легко зрозуміти труднощі, які виникають у цьому відношенні перед соціальною наукою, бо на відміну від природознавства в ній складніше виявити соціальний факт, значно важче виміряти соціальні події і дістати вірогідну соціальну інформацію. Проте саме завдяки цим труднощам соціальна наука є гуманітарною дисципліною.

По-четверте, специфічною ознакою соціальних законів є історичність. Внаслідок того що соціальна еволюція протікає більш активно, ніж еволюція природи, суспільні відносини і форми культури рухоміші. Це означає, що роздумування про «вічні» закони повинні сприйматися з надзвичайною обережністю, як і спроби створення «соціальної схематики». Так само ненадійними є конкретні прогнози щодо подій історичного масштабу, як це трапилось з визначенням точної дати побудови комунізму в СРСР. Зрозуміло, що повністю заперечувати необхідність у соціальних проектах було б також помилкою, бо свідомість людини за своєю суттю проєктивна: слід відмовитися від прагнення негайно і за будь-яку ціну втілити ці проекти, їх треба розглядати лише як «керівництво до дії». Соціальний організм надзвичайно динамічний і тендітний, його закони дають змогу схопити лише загальну лінію розвитку, що робить маловірогідним одержання точних строків певної події.

Одні соціальні закони відмирають і перестають діяти, а інші виникають, а тому є безглуздою думка, що всі соціальні закони вже відкриті, а система соціальних наук досягла своєї завершеності. Досить значним є спектр соціальних законів, які функціонують у певних сферах суспільства і вивчаються конкретними соціальними науками (політекономією, демографією, політологією, правознавством, мистецтвознавством, мовознавством тощо). Та у будь-якому випадку, незалежно від масштабу дії, соціальний закон відбиває наявність соціальної необхідності, об'єктивний плин суспільного життя. Найбільш яскраво об'єктивність історичного процесу виявляється в залежності суспільства від природи, від астрофізичних чинників, що завжди підкреслювали представники філософії космізму. Якими б широкими не були соціальний простір і соціальний час, людство

повинно рахуватися із законами живої і неживої природи, а отже, коригувати лінію власної поведінки.

Другим критерієм об'єктивності соціального життя, а отже, і соціальних законів, є історична спадкоємність, оскільки кожне покоління починає з тієї реальної основи, яку він дістав у спадщину. Як писав А. Сміт у своїй класичній праці «Багатство народів», для того щоб підняти державу з найнижчого ступеня варварства до найвищого ступеня добробуту, потрібні лише мир, незначні податки і терпимість в управлінні; все інше зробить природний перебіг подій.

Якщо ж це так, то виникає запитання: «У чому ж полягає¹ свобода людини?». Відповідь може бути такою: без необхідності її немає свободи, вона є об'єктивною основою свободи. Метафізичний матеріалізм і суб'єктивний ідеалізм розривають цю живу єдність, але визнання лише необхідності призводить до фаталізму, а абсолютизація свободи — до волюнтаризму. Свобода — це діяльність на ґрунті пізнаної необхідності. Якщо в природі необхідності протистоїть випадковість, то у суспільстві протистоїть свобода. Слід зрозуміти, що не закони — ворог свободи, а беззаконня, хаос, соціальна ентропія. Рівною мірою об'єктивні і необхідність, і свобода, але функціональне навантаження їх неоднакове. Необхідність відбиває інваріантне, стале, те, що зберігається, впорядковане. Свобода відбиває розвиток, виникнення нового, різноманітного, нових можливостей, але на ґрунті необхідності. Необхідність відбиває наявне, показує, яким є світ; свобода відбиває майбутнє, те, яким повинен бути світ. Отже, розвиток суспільства — це постійний процес переходу необхідності в свободу. Свобода — це вічні муки, напруженість і невдоволеність соціуму своїм становищем; це заперечення данності, непогодження з тим, що утвердилося. Свобода, якщо вона не втілюється у нові форми, стає тотожною необхідності. Гегель справедливо називав світову історію процесом зростання свободи. Та вона в кожний історичний момент має певні межі, тому вважати людину за деміурга — значить впадати в небезпечну міфологію титанізму з її спрямованістю на безмежну свободу.

Із свободи не слід робити культ, так само як і з необхідності: як реалії буття вони рівнозначні. Як справедливо зазначав Еріх Фромм, «свобода принесла людині незалежність і раціональність існування, але водночас ізолювала її, пробудила в ній почуття безсилля і занепокоєння. Ця ізоляція нестерпна, і людина опинилася перед вибором: або позбутися свободи за допомогою нової залежності, нового підкорення, або піднятися до повної реалізації позитивної свободи, яка ґрунтується на неповторності та індивідуальності кожного» .

Свобода різноманітна, але сутність її єдина — наявність безлічі можливостей. Завдяки цьому вона завжди залишається цінністю, а в соціальному плані — умовою і результатом історичного прогресу. Свобода не є лише пасивною санкцією об'єктивного перебігу подій, суб'єктивним усвідомленням необхідності, па чому наполягав споглядальний матеріалізм. Так само вона не є лише внутрішнім переживанням, вольовим і моральним

феноменом; така позиція характерна здебільшого для стоїцизму та екзистенціалізму. Свобода повинна об'єктивуватися в реальній практичній дії. Усвідомлення необхідності — лише пролог до дії. «І лише ризиком, життям підтверджується свобода...»,— писав Гегель⁷. Ризик потребує духовного поштовху, тобто усвідомлення реальності, прориву до тенденцій майбутнього в теперішньому. Людина, позбавлена свободи, орієнтується не на реальність, співвідносить свої дії не з необхідністю, а з ідеологічним контекстом, а тому фетишистська свідомість як спосіб соціального міфотворення була і залишається дійовим засобом пригноблення людини. Пошук власної і соціальної свободи — це насамперед подолання антагоністичних форм відчуження.

Однак тут необхідне застереження. Царство свободи не є статичним, завершеним станом особи і суспільства. Свобода — завжди процес, до того ж, не лише зовнішніх, а й внутрішніх перетворень. «Історія,— зазначає у зв'язку з цим Мамардашві є драма свободи, в ній нема жодних гарантій і жодного механізму, який штовхає її. Це драма свободи, де довкола кожної точки — хаос. Без напруги праці, тобто напруги свободи, яка потребує праці, ти з цієї історичної точки падаєш у безодню, яка оточує всі точки, і не де-небудь там, у небі чи під Землею, а тут, на Землі. А тому «царство Боже» — в нас самих, а не де-небудь ще, у зовнішньому просторі чи в майбутній віддаленій епосі...».

2 питання

У попередніх розділах уже розглядалися деякі питання, що мають відношення до теми прогресу: зміни і розвиток, прогрес і регрес, циклічність і поступальність змін, саморозвиток суспільства, еволюційний і революційний типи розвитку, перервність і безперервність у суспільному розвитку. Хоча і не детально, але аналізувалися критерії прогресу, принципи історизму та багатоваріантності суспільного розвитку. Однак залишилися невирішеними питання світоглядного характеру. Яким є *напрям* історичного процесу? Факти свідчать про наявність у суспільстві поступальних змін, але чи є вони домінуючими? Та навпаки: чи не відміняють факти циклічності, застою і навіть деградації у соціальному житті наявності загальної прогресивної траєкторії у розвитку людського суспільства? І взагалі, чи правомірно вести мову про *смісл історії*, її кінцеву мету і долю людства? І це не пусті питання. В епоху сучасних глобальних проблем, перед якими постало людство, всі ці здавалося б абстрактні питання перетворилися на доленосні, які стосуються кожного жителя планети. До того ж, кінець тисячоліття і раніше викликав у людей містичний жах і породжував прогнози про кінець світу. Кінець другого тисячоліття, мабуть, ще більше підсилюватиме такі побоювання.

В останні десятиліття у світовій філософії та соціології відбувається процес інтенсивного переосмислення ідеї прогресу як соціально-культурної цінності. Діапазон думок дуже широкий — від занадто палкого вихвалання прогресивного розуміння історії до повного його заперечення. Дедалі частіше

робляться спроби з'ясувати межі самої ідеї прогресу і доповнити її іншими цінностями. Все це вимагає спеціального розгляду даної проблеми і ретельнішого аналізу ключових понять теми, таких як «прогрес», «критерії прогресу», «історичні типи суспільного прогресу», «антагоністичний та неантагоністичний прогрес», «суспільне багатство», «всесвітня людська історія», «мета історії».

Історичні типи суспільного прогресу

Починаючи з Д. Віко — цього справжнього предтечі Гердера і Гегеля у філософії історії — було зроблено багато спроб періодизації світового розвитку. Принцип історизму найчастіше є проявом прогресивного розуміння історії, і данину йому рівною мірою віддали як матеріалісти, так і ідеалісти. Сен-Сімон і О. Конт, наприклад, за основу періодизації історії взяли зростання позитивного знання, Гегель — розширення сфери свободи, а Вол. Соловйов — поєднання божественного начала з людським. У марксизмі критерієм виділення історичних типів суспільного прогресу є розвиток виробничих відносин, які, в свою чергу, залежать від рівня і характеру продуктивних сил. Про відносність даного критерію вже йшлося. Свідомо чи несвідомо, тут принижується роль духовної сфери суспільства і з'являється можливість технократичних підходів до людини і до суспільства. Як справедливо зазначав М. О. Бердяєв, «беззаперечно, економіка є необхідною умовою життя, без економічного базису неможливе розумове і духовне життя людини, неможлива ніяка ідеологія. Але мета і сенс людського життя лежать зовсім не в цьому необхідному базисі життя»⁵.

У межах власне марксизму, головним чином у рукописній спадщині К. Маркса і в роботах пізнього Ф. Енгельса, намічається *цивілізаційний* підхід до всесвітньої історії, який відкриває можливість поглянути на неї в принципово іншому світлі — як на історію розвитку самих індивідів. За мету суспільного прогресу при такому підході беруть реалізацію сутнісних сил людини. І хоча така спрямованість залишається в межах антропоцентристського світогляду, вона стимулює більш глибоке розуміння людини, не зводячи її до продуктивної сили та до базису. Цивілізація — це така соціальна організація суспільного життя, для якої є характерним єднання індивідів з метою відтворення суспільного багатства, яке забезпечує існування і прогресивний розвиток суспільства. К. Маркс виділяв три історичних типи суспільного багатства: натуральна форма, яка склалася на основі відчуження земельної ренти; капітал, який функціонує на ґрунті товарних відносин; безпосередньо суспільна форма багатства як реалізація діяльності асоціації вільних виробників. Відповідають їм три стадії світової історії. Це, по-перше, докапіталістичне суспільство (патріархальний стан, антична доба, феодалізм, цеховий устрій). Спільним базисом тут є земельна община у різних її формах: східна община, античний поліс та германська сусідська община. У «Теоріях додаткової вартості» К. Маркс спеціально аналізує азіатську общину, яку назвав «первісним комунізмом», а також дрібне сімейне землеробство, і з їхньої специфіки виводить замкнений, спрямований на збереження

традиційний спосіб соціального життя. Товарні відносини в такому суспільстві є вторинні, бо суспільний характер праці все ще залишається, за висловом Маркса, у «дитячих формах», а тому є немислимим вільний розвиток індивіда і суспільства. Соціальні стосунки набувають характеру *особистої* залежності.

Друга стадія — капіталістичне суспільство, яке засноване на відчуженні суспільного багатства у формі капіталу. Товарні відносини стають основою соціальної структури, а їм відповідає особиста незалежність індивідів, яка реалізується у відносинах речей. Порівняно з традиційним суспільством тут прогрес рухається семимильними кроками, але плата за це надто велика, бо прогресивний розвиток реалізує себе в антагоністичній формі.

Тепер добре відомо, що капіталізм тієї епохи, яку аналізував Маркс, не тотожний соціально-економічній структурі сучасного західного суспільства в країнах з демократичним політичним ладом. У західній та вітчизняній філософській і соціологічній літературі є великі розбіжності в оцінці цієї соціально-економічної структури і політичного ладу. Одні дослідники вважають, що це просто оновлений капіталізм, інші — що це початкова стадія не капіталістичного, а постіндустріального суспільства.

На XIX Всесвітньому філософському конгресі 1993 р. канадський вчений М. Бунге у своїй доповіді приходять до висновку, що це суспільство має і нові риси, і частково такі риси, як відчуження людини. Тому перспективним шляхом розвитку людства він вважає шлях конвергенції — поєднання позитивних рис західного суспільства з позитивними рисами соціалістичних, колективістських ідеалів, які не вдалося втілити в життя в країнах колишнього соціалістичного табору.

Оцінки М. Бунге найбільшою мірою відповідають як сьогоденному, реальному, стану речей, так і прогресивному напрямку розвитку людства.

На думку багатьох мислителів минулого, антагонізми, властиві буржуазній цивілізації, будуть зняті на комуністичній стадії суспільного розвитку, характерною рисою якої стане усуспільнення багатства шляхом ліквідації відчуження праці і землі⁶. На даній стадії розвитку людства вперше виникнуть умови для універсального розвитку індивідів як головного засобу відтворення суспільного багатства.

Ми знаємо тепер, що реальність виявилася досить далекою від того, що вкладалося в поняття «соціалізм» (термін вперше ввів у науковий обіг французький соціаліст П'єр Леру). Віра в те, що соціалізм є земний рай, в якому буде подолано всі форми відчуження, виявилася ілюзорною. Есхатологічна утопія ввійшла у глибоку суперечність з реальним суспільним процесом. Безконфліктної історії не дано, хоча пафос соціально-філософської думки К. Маркса полягав у тому, щоби подолати всі форми відчуження і створити умови для переходу до суспільного устрою, в якому матимуть місце єдність людини і природи, людини і людини, особистості і суспільства, а творче ставлення до життя стане умовою духовного багатства кожного індивіда. Змальований соціалістами XIX ст. тип прогресу при усіх досягненнях сучасної цивілізації залишається ідеалом, тобто потрібним

майбутнім, з яким все ще порівнюють результати діяльності. Так, безумовно, наша епоха відзначена потужним злетом наукової думки і технічних досягнень. Але справедливе й інше: підрив основ існування біосфери, диктат масової культури, етичний нігілізм й емоційна збідненість, культивування потреби в багатстві замість багатства потреб; загроза глобального Апокаліпсису — все це також наша епоха. Тому гостро постало питання про альтернативні шляхи суспільного прогресу світу в цілому. Тепер будь-яка соціальна система, наукова ідея, технічний проект, художній твір повинні пройти іспит на моральність, тобто якою мірою вони сприяють збереженню і розвитку людської індивідуальності. Іншого шляху гармонізувати соціальний, науково-технічний і духовний прогрес немає. Та, на жаль, ми дещо запізнилися з усвідомленням небезпеки технократизму і саентистського мислення і недооцінили той критичний пафос, який висловлювали на адресу науки і технологічної гонки представники екзистенціалізму, постпозитивізму та філософської антропології. Людство не може змиритися з тим, щоб логіка вбивала любов, розум — добро, а істина — красу. Диктатура науки і техніки повинна поступитися місцем союзу науки і моралі, а науково-технічний прогрес, оскільки наука ввійшла в конфлікт з життєвими цінностями людини, має бути доповнений етичною та естетичною революцією. Інакше кажучи, в одухотвореності, а також підкореності моральним імперативам усіх пластів свідомості вбачається найважливіший прояв прогресу людського суспільства. Духовність слід розуміти як втілення в людській особистості морального закону буття. Лише тоді можливе гуманне суспільство, в якому найповніше могли б втілитися ідеї свободи і самоцінності людської особистості при розумному ставленні суспільства до природи.

Історія як прогрес свободи

Історія людського суспільства єдина, але не одноманітна. Незважаючи на величезну різноманітність, вона є діалектичною взаємодією двох протилежних тенденцій: до єдності людського роду і до збереження самобутності етносів. І як наслідок — затверджується *єдність різноманітності* як історичний закон, як соціальна необхідність, як *«розум історії»*. Чимала спокуса криється у прагненні зобразити розвиток суспільства як переможну зміну, одна за одною, суспільно-економічних формацій аж до затвердження останньої — комуністичної; далі йти нікуди, бо, мовляв, здійснився стрибок з «царства необхідності» в «царство свободи». Такий абсолютно лінійний погляд на розвиток світової історії має один недолік: він хибний, адже *перша* універсальна форма суспільного розвитку з'являється лише з приходом капіталізму, тобто затвердилася в Новий час. Не випадково поняття «суспільство» виникло лише наприкінці XVIII ст. *По-друге*, у світовому масштабі мало місце паралельне існування різних за своїм змістом суспільно-економічних формацій. І, *по-третє*, зміст суспільного прогресу не вичерпується зміною формацій.

Так, безумовно, ідея формації як широкої стадії у прогресивному розвитку людства не спростовується, але ми усвідомили всю складність переходу від однієї формації до іншої: прогресивний розвиток не є прямолінійний, він

обтяжений контртенденціями, застоєм, соціальними катастрофами. «Реальний соціалізм», наприклад, не витримав перевірку історією, яка ще раз нагадала про те, що у розвитку суспільства завжди мають місце різні можливості. Заплющувати очі на них, більше того, підхльостувати історію в ім'я реалізації абстрактної схеми означає стати на шлях розриву політики і моралі. Так людина перетворюється на засіб і жертву соціальної утопії. Так в історію входить зло. Кант писав: «Історія природи починається з добра, бо вона творіння Боже, історія свободи — зі зла, бо вона є справою рук людських»⁷. Як же так? Та думка Канта зрозуміла: природа не знає зла, бо в ній немає розуму і цілей, нема і ціни досягненню. За всі досягнення у суспільному розвитку людство має платити. Та навіть не це головне. У свою цілепокладаючу діяльність люди обов'язково вносять ідею зміни соціальних інститутів, що сприймається певними верствами як «святотатство», а власне практика реалізації цілей (ідеалів) виявляє неадекватність засобів, які застосовуються. Зло стає постійним супутником історії, а вимога гуманізації людських взаємин — сталою реакцією на негативну сторону соціальної практики. Що ж робити? Відмовитися від цілепокладання, від ідеалів? Однак без ідеалів не обійтися, і воювати, мабуть, слід не проти ідеалів, а проти конструювання «кінцевих» цілей історії, проти приниження можливостей суспільства щодо саморегуляції, проти заперечення природного ходу історії. А все ж таки чи має сенс історія? Чи має суспільний розвиток мету? Якщо ми визнаємо єдність історичного процесу, намагаємося виділити стадії його, то постановка питання про долю людства, про провідну тенденцію в існуванні соціуму, розмова про траєкторію і цілі людського суспільства цілком правомірні. Більше того, вже є ряд спроб накреслити загальний хід людської історії і з'ясувати логіку її. Найбільш цікавими, на нашу думку, є книга фінського вченого і громадського діяча П. Куусі «Цей людський світ»⁸, у якій наведено короткий, але точний огляд історії людства, а також тритомна праця Джавахарлала Неру. У свій час В. І. Вернадський дав короткий і дуже цікавий нарис історії цивілізації, який у своїх головних моментах не застарів і досі.

Загальний висновок з цих робіт такий: суб'єкт суспільного прогресу з плином історії включає в себе дедалі нові соціальні сили, утверджується стійкий процес звільнення дедалі нових мас людей від різноманітного зовнішнього примусу з метою забезпечення умов для більш повного прояву індивідуальних можливостей і внутрішньої свободи кожної окремої людини.

З одного боку, історія не дає гарантів, бо немає такого природного або історичного логосу, згідно з яким людські індивіди приречені на оптимальну поведінку, а наш світ із «залізною» необхідністю знайде земний Едем. Історія дійсно-таки не є казка із щасливим кінцем. Однак, з іншого боку, кожний новий крок історії розширює рамки пошуку власне людської і соціальної гармонії. Поступово історія здобуває сенс в міру демістифікації подій, бо головною діючою силою виявляється особистість, яка має історичне чуття і формує історичну свідомість.

Історичний процес буття перетворюється на процес самовизначення, самостворення і самоздійснення людини. Так долається розірваність суб'єкта і об'єкта історії і створюються передумови для подолання хоча б кричущих форм відчуження. Отже, прогрес людства полягає не стільки у ступінчастому переході від однієї формації до іншої, скільки у накопиченні *цінностей цивілізації* на кожному витку прогресу. Та й сама цивілізація є, по суті, ні що інше, як сума ефективних регулятивних механізмів, досягнень духовної культури, способів спілкування, моральних ідеалів і принципів, сума, що є фіксованим позитивним підсумком істинно людського.

Пошуки *сенсу історії* пронизують роботи таких видатних мислителів ХХ ст., як Б. Кроче, А. Бергсон, А. Тойнбі, П. Тейяр де Шарден, В. І. Вернадський, К. Ясперс, П. Сорокін, М. Бердяєв та ін. Як довів гіркий досвід нашого століття, людина не проходить по історії «залізною ходом», вона не є абсолютним володарем історії, а залишається *відповідальним співприсутником її*.

Саме боротьба людини за ствердження і розвиток глибоко моральних, вищих цінностей життя і становить процес реалізації сенсу історії, іншими словами, сенс історії визначає гідна духовна співвіднесеність, що перетинає часи, людини з самою собою, із своїми побратимами, з цілісністю буття. Такий стан з давніх-давен називали *гармонією*. І, мабуть, слід погодитися з зауваженням С. С. Алексеєва: «Секрет, одухотворена таємниця майбутнього, мабуть, у тому, щоб гармонія стала головною ланкою в житті людей в усіх гранях її: і у взаєминах людини з собою, і у взаєминах людини з суспільством, і у ставленні її до природи»¹¹.

Суспільство не досягло такого стану, але в наш час значно розширилися можливості руху до такого стану. За образним висловом К. Ясперса, сучасну епоху правомірно означити терміном «осьовий час», бо саме на рубежі тисячоліть закладається матриця розвитку суспільства на прийдешнє тисячоліття. Творцем і носієм майбутньої культури повинна стати особистість, яка здатна подолати етнічну й соціальну замкненість, а, отже, здатна «жити у ритмі тисячоліть» (Гастон Башляр). Проте велич і свобода людського духу назавжди залишаться благими побажаннями, якщо в процесі утворення всесвітньої цивілізації не будуть подолані недоліки нинішньої цивілізації, особливо такі, як соціальне гноблення та споживацьке ставлення до природи.

Екологічні і соціальні катастрофи, яких вдосталь випало на долю ХХ століття, вказують на те, що людство досягло межі прогресу в його традиційних формах, поставлена під сумнів цінність проєктивної свідомості як такої. Саме тут криються корені інтересу до міфа як у філософії й етнографії, так і в літературі, яка останніми десятиліттями поповнилася цілою низкою міфопоетичних творів¹². Що ж приваблює у міфі? Ідея життєдіяльності, а не перетворення, тобто заперечення історизму в ім'я збереження досягнутих життєвих цінностей.

Міфотворення в роботах його дослідників розглядається як інструмент стабілізації культури, захисту її від омертвіння й огрублення. Леві-Стросс, Мірча Еліаде, Фрезер та інші дослідники міфа досить добре показали

евристичну цінність міфа як способу діяльності, способу позаісторичного мислення і способу ставлення до природи (обґрунтування ідеї зооцентризму й антропоморфізму). Тепер найскладніше — це уявити собі життя в майбутньому, саму можливість життя «після історії».

Як літопис боротьби за існування історія вичерпала себе з появою перспективи загальної смерті, а тим часом не вичерпала себе жага до життя, адже зараз посилилася тенденція до заперечення культу історичного підходу. «Осьовий час» К. Ясперса, концепція локальних цивілізацій А. Тойнбі, ідея ноосфери Шардена — Вернадського, екологічна есхатологія, дослідження з антропології, міфології та етнографії — все це багато в чому виклик історії, а точніше концепції лінійного прогресу з її культом непомірного перетворення - суспільства замість збереження його.

На перший план висувається затвердження в соціальному житті ідеалів свободи і справедливості і збереження життя як такого, а це зовсім не передбачає кількісного нарощування сфери матеріальних благ. «Можна припустити,— пише дослідник архаїчних культур В. М. Топоров,— що за історичним періодом йтиме новий період, в якому визначальну роль відіграватимуть цінності духовного плану, які не можна описати історично і тим більше в історичній перспективі»¹³.

У межах гуманістичної концепції прогресу вирішальним його критерієм є розвиток самої людини, світ її універсальності і ступінь подолання всіх форм відчуження. Однак у наш час — час народження глобального гуманізму — ми не можемо не враховувати цінності екологічного імперативу, адже концепція «людини як міри всіх речей» суто антропоцентрична і навіть антропогеїстична. Нібито справедлива теза про безмежний розвиток сутнісних сил людини, але не доповнена вимогою відповідальності людини перед усім живим на Землі і у Всесвіті перетворюється на хижацьке ставлення до природи. Філософська свідомість виділила людину з природи. Притаманний антропологічному світогляду антропоморфізм змінився на антропоцентризм, який став своєрідною релігією Нового часу. Думка Протагора про людину як мірило всіх речей в епоху Відродження стала основою ідеології титанізму.

Античне суспільство жило турботами земного світу, що в потенції вело до духовної пустоти. В епоху еллінізму в міру занепаду полісного устрою починаються активні пошуки духовного начала, які завершилися утвердженням християнства. Для феодалізму характерне панування релігійної свідомості, а тому мета життя виноситься за межі земного існування і споживацьких інтересів. Новоевропейська культура, починаючи з епохи Відродження, знов робить людину мірилом усіх речей і в центр людського існування знов ставить земні, матеріальні потреби й інтереси; сформувалася «економічна людина» з культом користі. Здавалося б, коло замкнулося. Мабуть, цей поворот у світосприйнятті і покликав до життя концепцію, згідно з якою у духовній сфері немає і не може бути прогресу, а має місце лише різноманітність форм духовного буття.

Доцільніше було б висловитися так: немає прогресу без регресу, платою за прогрес завжди є відступ у якомусь іншому відношенні.

«Великі обіцянки Безмежного Прогресу,— пише Фромм,— передчуття володарювання над природою, матеріального достатку, найбільшого щастя для найбільшої кількості людей і необмеженої власної свободи підтримували надію і віру поколінь з самого зародження індустріального століття»¹⁴. Фромм пропонує відродити *культуру високої духовності*, яка була притаманна ранньому середньовіччю, А. Швейцер радить сприйняти традиції індійської культури з її принципом *ненанесення шкоди живому*; майже всі дослідники міфології виділяють природоохоронну функцію міфа. Все це пошуки нових шляхів прогресу людства, усвідомлення ним того факту, що матеріальний прогрес повинен поступитися культивуванню духовних цінностей. Без цієї умови свобода виродиться у свавілля, а справедливість взагалі неможлива. Слід підкреслити, що через формаційний підхід не можна зрозуміти унікальність античного мистецтва або велич давньоіндійської філософії. Їх можна зрозуміти лише з позицій цивілізаційного підходу, який орієнтує на нарощування позитивного в історії, фіксує неперервність у суспільному розвитку.

Людина, за висловом М. Бахтіна, повинна «світитися відповідальністю». Нині — це відповідальність перед життям. Якщо, зазначав у свій час З. Фрейд, у справі підкорення природи людство йшло шляхом постійного прогресу і має право очікувати ще більшого в майбутньому, то досить важко констатувати аналогічний прогрес у справі упорядкування людських відносин. Та не можна й сподіватися на все це, якщо не відбудеться переорієнтації з матеріальних турбот на духовні, із завойовницького ставлення до природи на гармонійне, з технократичних орієнтирів на синтез ідей і традицій усіх епох та культур, від антропоцентризму і геоцентризму до космоцентризму, від саєнтизму до гуманізму.

Як підкреслює фінський вчений П. Куусі, людина із сліпого «авангарду еволюції» повинна перетворитися на носія «керованої еволюції», відповідального за все живе на Землі¹⁵.

3 питання

Культура і цивілізація

Сучасна філософія визначає цивілізацію як такий ступінь суспільного розвитку, на якому поділ праці і обмін, товарне виробництво досягають повного розквіту і здійснюють переворот у суспільстві. До сучасного поняття цивілізації залучається технічний (точніше — технологічний) компонент як наслідок детермінуючого впливу техніки на розвиток сучасного суспільства. У зв'язку з цим виникає питання про співвідношення категорій «цивілізація» і «технологічна культура».

Технологія — це як би матеріально-практична сторона реалізації взаємодії суспільства (людини) і природи, тоді як культура є духовно-практичною стороною взаємодії. На сучасному етапі розвитку суспільства ці дві сторони взаємопроникають одна в одну і у реальному історичному процесі має місце інтегративний феномен — технологічна культура.

Ще на початку ХХ ст. російський філософ М. Бердяєв писав: «...Ми стоїмо перед основним парадоксом: без техніки неможлива культура, з нею пов'язане саме виникнення культури і остаточно перемога техніки в культурі, вступ до технічної епохи тягне культуру до загибелі... Повернення до природи є великий мотив в історії культури, в ньому відчувається страх загибелі культури від влади техніки, загибелі цілісної людської природи»⁸.

Цивілізація як соціальна організація життя і культури забезпечує їм існування і прогресивний розвиток. З цивілізації починається історія суспільства. У цьому сенсі цивілізація постає як спосіб буття культури, хоч при цьому допускається, що виникнення цивілізації вимагало певного рівня культури, проте згодом культура стає залежною від рівня розвитку цивілізації.

У широкому значенні слова культура, як і цивілізація, виражає людський прогрес в цілому, все те, що досягнуто на відміну від тварин, все те, що додала людина до природи, природних сил й утворень. З цієї точки зору культуру і цивілізацію можна розглядати як два пласти людського прогресу.

В одному напрямі прогрес розвивається в процесі підвищення рівня виробництва і споживання (обміну речовин з природою), в іншому — в процесі розвитку сутнісних сил людини. У цьому випадку розвиток, підкорений специфічним людським устремлінням, цілям і являє собою самоціль людської діяльності.

Відомі два типи ставлення людини до людини — як до засобу досягнення мети і як до самоцінності. Потреба людини є людською потребою тією мірою, якою інша людина в такій якості стала для неї потребою. Саме у цьому критерій розмежування цивілізації і культури. В ідеалі взаємовідносини культури і цивілізації мисляться як гармонія. Цивілізація — не самоціль, а необхідний базис культурного прогресу: якщо цивілізація виходить з-під контролю культури, вона деградує.

Різні суспільства і суспільні умови оцінюються з точки зору того, наскільки вони відповідають сутності людини, людським сутнісним силам. За рахунок останніх і всупереч їхньому саморозвитку в сучасному суспільстві розвивається індустріальна цивілізація.

Під впливом науково-технічного прогресу змінюється місце культури в сучасній цивілізації, характер їхніх взаємин. Створюється новий тип культури, який характерний насамперед інтегративними моментами між технікою і так званим духовним життям суспільства. З одного боку, виникає наукове управління культурою (цілеспрямована дія щодо індустрії культури, інтенсифікації творчої діяльності й оптимізації її), з другого — активізується роль науки як однієї з форм культури, спрямованої на формування такої моделі суспільства, яка могла б подолати історичну обумовленість розвитку суспільства.

На своєрідне протиріччя сучасної духовної культури суспільства звернув увагу і англійський учений Ч. П. Сноу. На одному полюсі — художня інтелігенція, на другому — вчені. «їх розділяє стіна непорозуміння, а іноді й ворожнечі... Створюється враження, що для об'єднання обох культур взагалі

немає ґрунту, а це означає, що пропадають багатющі можливості розумової і творчої діяльності»⁹. Це протиріччя між науковою і гуманітарною культурами характерне і для культури ХХ ст. Духовне виробництво в рамках системи суспільного виробництва є товарним виробництвом тією мірою, якою його продукція набуває «речової форми товару», яка завдяки своїм властивостям задовольняє певні людські потреби. При цьому духовні цінності самі по собі або жодної вартості не мають, або набувають її лише тоді, коли втягуються у процес одержання додаткової вартості.

У цьому смислі духовне виробництво сучасного суспільства розглядається як індустрія культури. У сфері її, за свідченням американського вченого Ф. Шіллера, робітники виробляють додаткову вартість, яку привласнюють підприємці. Тут духовне виробництво постає як соціальна форма одержання прибутку, капіталу¹⁰. Проте в умовах сучасного суспільства не тільки «індустрія культури», а й діяльність «вільних художників» інтенсивно втягуються в економічну систему. Врешті-решт вони теж створюють додатковий прибуток для тих, хто володіє засобами виробництва, засобами розповсюдження і споживання їх продукції (видавництва, кінокомпанії, виставочні зали, театри і т. ін.).

Як відомо, той, хто має у своєму розпорядженні засоби матеріального виробництва, володіє й засобами духовного виробництва. З розвитком засобів масової комунікації («мас медіа») розширюються можливості безпосередньої і прихованої дії на світогляд і психологію людини в певному ідеологічному напрямі. Телебачення, радіо, масова преса використовуються часто-густо як зброя політичної боротьби і формування громадської думки.

Засоби масової комунікації є одночасно і середовищем, і процесом, спрямованим на певні типи виховання. Посилення комунікативної функції культури веде до трансформації її і водночас викликає тенденцію «міфологічного» типу мислення. Культура перетворюється у науково вивірених засіб маніпулювання свідомістю і поведінкою мас. Індустрія культури — це не тільки технічне і наукове оснащення її, це передусім втягування її у виробничо-економічну структуру сучасного її суспільства. Духовне виробництво перетворюється на аналог матеріального виробництва, а культура — «...хороший бізнес...»¹¹. Тут збігаються інтереси засобів масової комунікації і бізнесу. І це зрозуміло: в обох випадках потрібні масовий споживач, широкий споживчий ринок. Тому бізнес активно втілюється у сферу культури, створюючи водночас маркетинг і масову культуру, а реклама формує відповідний тип масової свідомості¹².

У результаті однією з головних функцій масової культури стає *тривіалізація* суспільної свідомості, тобто створення певного культурного контексту, в якому *стереотипізується*, стає тривіальною будь-яка ідея, будь-яка цінність. Науково-технічний прогрес підвів цивілізацію до порога нової культури — культури комп'ютерної техніки, яка, трансформуючи, книжкову культуру, створює новий тип мислення, що орієнтує людину на саморозвиток і формує у неї синтез інтелектуальної образності і чуттєвого моделювання. Основна ознака цієї культури — діалог людини з екраном. Комп'ютер — це явище

культури знакових систем — культури, проміжної між «світом речей» і «світом людей».

Отже, в сучасному суспільстві слід розрізняти цивілізацію і культуру.

У західній філософії досить поширеним є розуміння цивілізації як нового стану культури. Культура стає цивілізацією, коли з'являються писемність і міський образ життя. Відповідно з'являється й політична організація суспільства, держава і врешті-решт техніка, що характеризує культурний рівень виробництва.

Отже, з точки зору філософії «цивілізацію» можна визначити як технологічну характеристику історично визначеного типу суспільства, як матеріально-технічний базис культури.

У сучасній науці в ужитку термін «світова цивілізація». Він характеризує розвиток суспільства від локальних його форм до «всесвітніх» через розв'язання глобальних проблем, що загрожують існуванню людства.

Підсумовуючи, можна констатувати, що культура як філософська категорія має різні аспекти визначення, або «модуси культури», проте філософське виділення феномена культури повинне служити категоріальною основою для кожного з цих модусів. **Культура — це вираження людини у ставленні її до навколишнього світу, опрем'ячене в системі смислових значень** (мові як системі знаків). Це матеріалізація людського Духу, гуманізація природи. Культура — це світ людини.

4 питання

Проблема свободи. Свобода і необхідність

Проблема особистості є однією з пріоритетних в сучасній філософії. Розвиток суспільства вимагає від людини відповідальних рішень, бо наслідки їх можуть мати глобальний характер і стати загрозою цивілізації. Чи володіє людина як розумна, діяльна і творча істота вільним вибором? Чи здатні люди, -усвідомивши можливість трагедії, звернути з того шляху, по якому «несет нас рок событий».

«Жити в суспільстві і бути вільним від суспільства не можна» — ця аксіома довгий час сприймалася як остаточне рішення проблеми взаємозв'язку особи і суспільства, а питання зводилося до самоочевидних висновків з цього рішення, суттю якого було обґрунтування примату суспільного над особистим. Дана аксіома однак допускає принаймні три тлумачення. Перше: в людському суспільстві свобода неможлива, вільними можна назвати лише пустельника, затворника Агасфера і подібних до них, з яких суспільство скласти не може взагалі. Скоріш за все ми можемо уявити таке суспільство, в якому слово «свобода» буде вимовлятися як лайка, а громадяни нагадуватимуть лагідних істот з гіпертрофованим почуттям суспільного боргу. Друге: свобода можлива лише відносна, поміркована, найчастіше свобода є лише ілюзією. Третє з цих тлумачень зводиться до визнання того, що свобода як певний стан людини можлива поряд з соціальною детермінацією, але поза межами її. Вона спроможна здійснюватись у паралельному світі іншої природи, що відмінна від соціума, у світі Абсолюту, трансценденції,

духовності тощо. Окремим випадком такого здійснення свободи є відоме античності так зване філософське «вмирання» — звільнення від бруду почуттєвості, знаходження-істини (а отже, свободи) через доброчесність і спостереження божества; граничним випадком такого звільнення є лише фізична смерть.

Ці три тлумачення смислу свободи, як це покаже подальший аналіз, є загальнозначущими для всіх історичних епох, а тому зосередимо увагу лише на деяких змістовних відмінностях.

Теоретичне вирішення питання щодо людської свободи вкрай складне, оскільки воно передбачає з'ясування співвідношення особистого та суспільного, індивідуального і загального, частин та цілого. Антиподами поняттю свободи є поняття «несвобода» і «необхідність». І оскільки ні високоосвічена Греція і гордовитий Рим, ні христолубне середньовіччя і героїчна буржуазія Нового часу не дали переконливої відповіді на це, то за доцільне буде розглянути основні спроби вирішення цього питання в історико-філософській ретроспекції.

Ще в міфологічному світогляді робилась спроба усвідомити проблему свободи і необхідності, до того ж вельми драматично, про що свідчать відомі образи міфологічної свідомості, а також звичаї архаїчних спільнот. З одного боку, зауважує Морган (який, вивчаючи родовий лад, показав своєрідну гармонію у ньому суспільного та особистого), одностайність при голосуванні у архаїчних спільнотах усвідомлювалась як благо. З іншого боку, численні міфи, наприклад біблейський міф про вавілонське стовпотворіння або давньогрецький міф про Ікара, недвозначно натякають на згубні спроби вийти за край можливого, загальноприйнятого. Міфологічна, точніше міфопоетична свідомість, запропонувала своє вирішення проблеми свободи у паралельному світі — світі казки, відкривши універсальний спосіб звільнення — *метаморфозу*, тобто чудове перетворення героїв цих казок. Власне кажучи, сюди ж відносяться і найбрутальніші магичні форми метаморфоз, що побутували у давнину і дожили до наших днів. Отже, ідеал свободи є глибоко вкоріненим у людську природу. Він спонукає людину на найрішучіші вчинки і стихійно стимулює її уяву.

Давньогрецькій філософії в цілому був властивий принцип, який згодом став класичним: гармонійна людина є показником гармонійного суспільства; ідеал такої людини знайшов відображення у понятті «калокагатія» (від грецьк. *καλος* — прекрасний і *αγαθος* — добрий). Проте цей принцип мислителі тлумачили по-різному. Так, Платон, виходячи з ідеї примату загального над одиничним, сутності над існуванням, у «Державі» та «Законах» вперше змалював утопічну модель суспільства військово-комуністичного гатунку, в якому громадяни в ім'я блага суспільства позбавляються свободи вибору діяльності, свободи інтимного життя, родинних стосунків тощо, але при цьому відчують себе цілком щасливими, пишаючись силою та величчю суспільства. Запропоноване Платоном рішення — апологія Обов'язку в усій його тотальності — породило не лише усталену традицію в європейському мисленні, а й наполегливі спроби втілити у життя такого роду утопії. Як це

не дивно, але ХХ ст. стало часом здійснення утопічних програм побудови досконалого суспільства. Проте буде надто дивним, якщо жахи гітлерівської, сталінської та полпотівської диктатур не зможуть запобігти втіленню утопічних ілюзій у майбутньому, тим більше, що наслідки таких експериментів були проаналізовані і навіть знайшли відображення у новому жанрі художньої літератури — антиутопії. Яскравими зразками цього жанру є роман Є. Замятіна «Ми», що був написаний у 20-ті роки, та роман Дж. Оруела «1984», створений у 40-х роках.

Інше, більш складне вирішення проблеми свободи і необхідності знаходимо у міркуваннях та вчинках Сократа, як повідомляє про них Платон. Сократ, якого було приречено до страти, не є вільним, коли відмовляється від порятунку ціною порушення афінських законів. Він продемонстрував повагу до законів, якими б недосконалими вони не були. Здійснюючи моральний подвиг, він є свідомо невільним. Він невільний у смерті, тому що був вільним у житті. Ця його воля — в особливому іронічному ставленні до людей, до тих забобонів, які вони вважають за істину. Його іронія руйнівна, асоціальна, вона образлива для людей з претензією жити в іншому, а саме розумному світі. Сократа засуджено за іронію. Він розуміє це, тому й не сприймає смерть як трагедію.

Оригінально за змістом вирішують проблему свободи філософи-стоїки. Їхні міркування ґрунтуються на безумовному визнанні духовної свободи як функції розуму й волі. Людина може досягнути рівноваги, гармонії між внутрішнім світом і зовнішнім лише зусиллями розуму і волі. Пристосовуючись до природи, відчуваючи себе громадянином світу, космополісу, підкоряючись долі («доля веде того, хто хоче, і тягне того, хто не хоче»), змагаючись у мужності та приборкуючи пристрасті, кожен може досягти духовної свободи і наблизитися до свободи тілесної. Запевняючи нас в тому, що усвідомлене підкорення долі (необхідності) є передумовою і шляхом до свободи, стоїки врешті-решт доходять висновку про трагедійність свободи, неможливість цілковитого узгодження її з необхідністю, хоча їхня етика і є спробою такого примирення. Отже, не випадково як крайній засіб на той випадок, коли суперечність між внутрішнім світом (витоком свободи) і зовнішнім світом (витоком необхідності) не може бути вирішена, пропонується самогубство.

В епікуреїзмі й у кінічній філософії спостерігаємо первинну рефлексію з нагоди відчуження і самовідчуження сутності людини. Їхня етика сприймається як «заколот» проти відчуження і спроба подолання самовідчуження. Так, поділяючи бажання людини на природні та необхідні, природні і не необхідні, не природні і не необхідні і вважаючи розумним задоволення лише природних і необхідних (бо задоволення усіх інших завдає страждань), Епікур створює власну формулу щастя: щастя не у гонитві за насолодою, а у свободі від страждань: у атараксії (незворушність духу, стан душевного спокою). Остання досягається через незалежність від зовнішнього світу та власних пристрастей і приваб. Мудрець, за Епікуром, живучи на хлібі і воді, змагається у блаженстві з Зевсом. Щось подібне проголошував і

кінік Діоген, рятуючи людську сутність від руйнівної експансії речей. Дивним, але повчальним для сучасної людини виглядає цей захисний «ескапізм» (втеча від дійсності) античних філософів.

Християнська філософія свободи розвивалася як маніфестація, виявлення «людської революції», що її було здійснено життям і смертю Ісуса Христа. Ідеалом людини є Христос, а нове вчення — христологія — стає за своєю суттю антропологією. Саме завдяки християнству відкрито людську індивідуальність, що було неможливим у межах античного світогляду. Умовою спасіння (звільнення) будь-якої людини, переходу її до «царства небесного» (царства свободи) християнська філософія проголошує *любов*, бо вона, за словами апостола Павла, «довго терпить, милосердствує, не задрить, не звеличується, не пишається, не бешкетує, не шукає свого, не роздратовується, не мислить лиха, не радіє неправді, а співрадіє істині, усе покриває, усьому вірить, усе зносить», в ідеалі — це абсолютна любов людини до Бога («усім серцем і розумінням») і «божественна» любов людини до людини (заклик возлюбити своїх ворогів і молитися за них).

Проте внутрішня суперечливість християнської концепції свободи служила мішенню для критиків усіх часів, починаючи з перших століть християнства. Суперечливість спостерігалася, по-перше, у тому, що Христос, в якому розкрито таємницю та істину людини, був з самого початку невільним, лише виконувачем, але аж ніяк не автором власної трагедії. Обіцяючи порятунок тим, хто піде за ним, сам він не був урятований. По-друге, заповіді любові, які надто важкі для людини, усвідомлювались як такі, що не можуть бути виконані у соціально-історичному плані. Цим пояснюється, між іншим, та безліч докорів у лицемірстві на адресу християнства, на яку багата критика Нового часу (Ф. М. Достоєвський і Л. М. Толстой переконливо довели, що докори у лицемірстві є доречними лише на адресу церкви та її захисника — держави, але позбавлені сенсу щодо заповідей християнства, які мають загальнолюдський зміст). Цю суперечність найвиразніше сформулював Ф. Ніцше, вбачаючи причину «смерті» християнства у тому, що за дев'ятнадцять століть існування воно спромоглося виховати в людей милосердя і почуття справедливості як найважливіші умови морального стану суспільства, але не змогло поліпшити саме суспільство, яке ставало дедалі немилосерднішим. У наш час, коли пріоритет надається загальнолюдським цінностям, здійснюється «переоцінка цінностей», ставлення до християнства бодай вже тому, що без цього неможливо зрозуміти людську культуру, основним кодом якої є християнська символіка і самий дух християнства. На жаль, доводиться констатувати, що сучасна вітчизняна культура не тільки не пододала (не освоїла) релігію, а й не піднялася до розуміння її.

Отже, у християнському світогляді синонімом свободи є не-- скінченна метафізична любов до Бога, яка передбачає усвідомлену і цілком конкретну відповідальність людини перед Богом і людьми; синонімом же несвободи є невикорінена гріховність людини перед Богом, невіра й порок. Людина сама у змозі зробити вибір: або святість, або бісівство, а отже, врятуватись або

загинути. Слід зазначити, що у протестантстві з його ідеєю особистого Бога цей вибір індивідуалізується й інтимізується, звільняючись від традиційної ритуальності. Свобода по суті отожднюється з духовністю. Оскільки при цьому протестантизм реабілітує багатство та виправдовує ділову активність, чимало дослідників дійшли висновку, що найбільших успіхів у економічному розквіті досягнуто у тих країнах, де поширений протестантизм.

Епоха Відродження формує особливий антропоцентричний тип світогляду — «змирщеного», світського — на ґрунті нового синтезу (попередній був у період Середньовіччя) двох культурних традицій — греко-римської та іудейсько-християнської. Якщо вважати, що відомий російський філософ Г. Флоровський має рацію, визначаючи процес формування середньовічної культури як «возцерковлення елінізму», то, дотримуючись його логіки, можна умовно визначити становлення ренесансної культури як «елінізацію християнства». Зустріч духовного досвіду Середньовіччя з класичною античністю висуває гуманістичний ідеал людини: соціально орієнтованої, діяльної, з розвинутою самосвідомістю і спостережливістю, морально досконалої, всебічно освіченої і фізично розвиненої.

Гуманісти роблять акцент на соціалізацію людини, покладаючи надію на всебічну освіту, виховання і самовиховання їй. Вражає величезна кількість педагогічних творів на цю тему. На ґрунті гуманістичної педагогіки і психології згодом формується світська філософська антропологія, яка найчастіше набуває форми пролегомен, дотепних і блискучих максимів (Піко делла Мірандола, Леон Альберті, Мішель де Монтень та ін.).

Цей педагогічний пафос обумовлений, передусім, якісними змінами у суспільстві, збуржуванням ділових ділянок життя, що відбилося у характері світогляду, зокрема в особливому розумінні свободи і необхідності. Саме образ Фортуни відображає зростаючий процес відчуження людини, залежність її від випадку. Міркування про Фортуну — спільне місце у всіх гуманістичних творах. Фортуна (її уявляли жінкою) є брехливою, небезпечною, підступною; вона ірраціонально-мінлива. Вона не лише ворожа до людини, вона є замахом на суверенітет самого християнського Бога. Врятуватись від неї можна або ціною добродетності, або втечею. Щоб перемогти Фортуну, треба діяти на кшталт самої ж Фортуни — не розумно-зважено, але сміливим і бурхливим натиском. Отже, гідність і самоствердження — такими є підвалини свободи. Показово, що саме ідея про вільну творчу ініціативу полягла в основу вчення про гідність і високе призначення людини.

У європейському раціоналізмі, починаючи з XVII ст., уяви про свободу набувають імперативного, а точніше нормативного характеру. Так, спінозівське визначення свободи як усвідомленої необхідності логічно витікало з притаманної раціоналістам впевненості у тому, «що порядок ідей у розумі» строго відповідає «порядку речей у природі» і навпаки. З цим переконанням пов'язане також розуміння свободи Гоббсом: свобода є наслідком розумних настанов «громадського договору»; «громадський договір» — цей прообраз правової держави — не гарантує свободи від детермінації, але

гарантує (і то є істотним) *свободу від насильства*. Німецькі раціоналісти-ідеалісти, розглядаючи людину як таку, що живе переважно у сфері рефлексії, питання про свободу вирішують з об'єктивістських позицій. Що ж до французьких раціоналістів-матеріалістів (Дідро, Гольбах), які розуміли людину як природну гедоністичну істоту, то в їхній етиці немає місця для свободи; «розумність» і доцільність світу скоріше є тотожними фатальностями.

Проте вже у XVIII ст. починає виявлятися деяка обмеженість спекулятивних (абстрактно-філософських) способів вирішення проблеми свободи і необхідності. Справа в тому, що філософи за своєю більшістю не помітили і не зробили предметом філософської рефлексії таке нове та прогресуюче явище, як відчуження і самовідчуження людини. Вузька спеціалізація і поділ праці, що стрімко розвивалися в умовах капіталістичного виробництва, істотно змінили характер фізичної та інтелектуальної праці, не залишаючи жодних сподівань на гармонійний розвиток фізичних та духовних сил. Залишився у минулому універсалізм великих майстрів мистецтва, вчених та філософів XVI—XVII ст., який вражає нас і донині. У феодальному суспільстві одна й та сама особа могла займатися різними видами діяльності. Наприклад, майстер архітектури, скульптури, живопису був водночас і ремісником, митцем; продукт ремісництва був і предметом мистецтва, несучи на собі печать індивідуальності майстра. Вироблявся він не тільки для замовника, а й для себе власними знаряддями праці. Новий, капіталістичний спосіб виробництва руйнує цю далеко не ідилічну картину.

Він позбавляє робітника знарядь праці, забирає в нього і самий продукт її. Спеціалізація виробництва зводить працю до рівня монотонного повторювання одноманітних дій. Продукт праці, як і робітник, позбавляється у такий спосіб цілісності та індивідуальності.

Шіллер у Німеччині та Руссо у Франції показали глибокий трагізм людини, яка розривається між природним прагненням до всебічності та цілісності духовного життя і вимушеним розвитком (спеціалізацією) окремої вузької здатності на шкоду всім іншим здібностям, і, що є головним, передбачили багато чого з наслідків цього процесу. Руссо особливо палко викривав суспільство, в якому людина з істоти цільної, такої, що має багато потреб, перетворюється на істоту, позбавлену можливості задоволення потреб та реалізації здібностей. Тут доречним буде згадати парадоксальну думку Маркса про те, що по-справжньому багатим є той, хто потребує задоволення усіх своїх потреб та здійснення всіх своїх здібностей.

Значущим є і той факт, що російські інтелігенти, які на початку XIX ст. сприймали Європу за зразок для будь-якого наслідування, вже у 40-х роках зневірюються у ній, не приймають корисливий, філістерський дух нового суспільства, називають його чужим. Саме з того несприйняття починаються пошуки самобутнього шляху розвитку, а російський громадський дух розколюється на два протиборствуючі табори — західників і слов'янофілів.

Критикуючи сучасне йому суспільство, Кант вбачав шлях до цілісної особистості — у правовій державі, у перетворенні людини із засобу на мету,

а Гегель — у русі до загальних принципів розуму та волі, дотримуючись яких індивід долає неповноцінну однобічність. Намагаючись вирішити проблему свободи шляхом морального удосконалення суспільства, зокрема через культивування категоричного імперативу, Кант вперше робить спробу протиставити поняття культури і цивілізації, співвідносячи таке протиставлення з протиставленням свободи і необхідності. Воно має у Канта особливий характер, як то: свобода і необхідність існують у різних умовах, можуть здійснюватися незалежно одне від одного і не заважаючи одне одному. У світі емпіричному, в якому всі події характеризуються причинно-наслідковим зв'язком і здійснюються у просторі і часі, свобода неможлива, є тільки необхідність. Свобода, за Кантом, існує як розумоосяжна у світі сутнісному, який є таким же об'єктивним, як і світ емпіричний, але не знає просторово-часових характеристик. Свобода, поруч з безсмертям душі людини і буттям Бога, є тією основою, на якій «практичний» (етичний) розум побудує справжню мораль. Без визнання свободи, підкреслює Кант, неможливе визнання особистої відповідальності людини за свої вчинки. Проте не можна дорікати людині за невдалу успадкованість та недостатнє громадське виховання: вона не мала вибору при здійсненні будь-якого вчинку. Отже, слід визнати наявність свободи. Без визнання безсмертя душі неможливі, вважає Кант, моральне вдосконалення, моральний прогрес, тому що ця віра істотно пов'язана з досягненням вищого блага.

Розглядаючи проблему відчуження, молодий Маркс розпочинає з міркувань про людину як універсальну істоту на противагу людині «частковій», тобто вузькоспеціалізованій. Називаючи вузьку спеціалізацію передумовою відчуження праці, основною причиною цього відчуження він вважає приватну власність. І якщо основний пафос молодого Маркса у критиці відчуження зводиться до обґрунтування ідеї універсальної людини, то згодом Маркс концентрує увагу на дослідженні виробництва як системи, що породжує тотальне відчуження. Тому для Маркса та його послідовників знищення приватної власності і є подоланням відчуження праці і переходом «з царства необхідності у царство свободи», де «вільний розвиток усіх і кожного є передумовою вільного розвитку всіх», а «праця перестане бути лише засобом для життя, а стане сама першою потребою у житті». Завдяки «всебічному розвитку індивідів» назавжди «зникне поневолення людини, підкорення її поділу праці», одна й та сама людина протягом дня виконуватиме цілу низку різних за змістом робіт, обминаючи таким чином вузьку спеціалізацію і усуваючи протилежності між розумовою та фізичною працею, між містом (промисловою працею) і селом (землеробством). Внаслідок цього стане можливим подолання релігійного відчуження і самовідчуження, оскільки і сама релігія, втративши соціальне коріння, відіме. Таке суспільство не вдалося побудувати, і сьогодні немає впевненості в тому, що це стане можливим в історичному майбутньому, доступному для огляду. Тому запропоноване Марксом рішення проблеми має теоретичний характер.

Які вирішення питання про свободу може запропонувати сучасна західна думка? Рішень багато, але, зрештою, їх можна звести до двох. Перше рішення, по суті апологетичне, зводиться до компромісу. Якщо свого часу революційна буржуазія проголосила гасло «Свобода, рівність, братерство!» і прийняла з цієї нагоди низку офіційних декларацій, то консервативна буржуазія дуже швидко усвідомила ілюзорність такої широкої програми. В наш час багато хто із західних теоретиків, посилаючись на вади радянської декретованої економіки і порівнюючи її з вільною економікою Заходу, дійшли висновку, що свобода — проблема не політична, а передусім економічна: це свобода підприємництва, з якої й виникає свобода індивідуальна; вища ж цінність вільної економіки не у виробництві, а у самій свободі. Або економічна свобода, або економічна рівність — третього не дано. В ім'я свободи люди повинні жертвувати всім іншим; свобода має свою ціну — економічну нерівність (М. Фрідмен, Г. Уоллінг та ін.). Рівність ототожнюється з «соціальною ентропією», яка стримує у людині будь-яку ініціативу, обмежує індивідуальну свободу і неминуче призводить суспільство до застою.

Інше вирішення цієї проблеми відбиває критичну позицію сучасних західних мислителів. Прихильники цієї позиції виходять з тези про послідовно зростаючу дегуманізацію суспільства, рух його до тоталітаризму, до розриву з культурою, до такого стану, коли, нарешті, здійсниться мрія Великого Інквізитора (одного з персонажів роману Ф. М. Достоевського «Брати Карамазови») про поєднання всіх «у незаперечний спільний та погодливий мурашник» (згадаємо відомі антиутопії Є. Замятіна, О. Хакслі та Дж. Оруелла). Ситуація ускладнюється ще однією, новою тотальністю — всесилляй засобів масової інформації, що відкрили безмежні можливості для маніпулювання громадською та особистою свідомістю. Рішення, що його пропонують прихильники цієї позиції, за формою має антропологічний характер; за суттю ж — воно є асоціальним, тому що екзистенціалізм, персоналізм та інші антропологічні напрями західної філософії у вирішенні питання про свободу переносять акцент на особистість, на індивідуальне існування її, вважаючи суспільство синонімом несвободи. Сартр, наприклад, визначаючи людину як істоту, «приречену на свободу», вважає, що «тотальна» свобода невід'ємна від людини, оскільки вона і лише вона особисто робить вибір, не узгоджуючи його з детермінізмом зовнішнього буття і, таким чином, бере на себе відповідальність за справжню вільну поведінку. Більш «м'який» варіант вирішення проблеми свободи пропонує філософ Ортега-і-Гассет: соціальному рівню людських відносин він протиставляє міжіндивідуальний, в якому пріоритет надається усьому багатству особистістних проявів людини.

Усі підходи до вирішення проблеми свободи, як засвідчує викладене, надто строкаті і заідеологізовані. Зрозуміло, що всі вони, узяті разом або поодиноці, сьогодні не можуть претендувати на остаточне вирішення проблеми, хоча й можуть бути корисними та повчальними. Першим висновком проведеного аналізу може бути такий. Якщо виходити із вже згаданого положення про

те, що неможливо жити у суспільстві і бути вільним від нього, то, спираючись на проведений аналіз, можна сказати: не можна бути вільним від соціальної детермінації, але можна бути *вільним від насильства*, у яких би формах воно не виявлялось. Це можливо лише за умов гарантій суверенності особистості, її прав і свобод. Це неможливо за панування «єдиної вірної» моноідеології. І другий висновок. Звернення до загальнолюдських цінностей, перехід до нового, планетарного і навіть космічного мислення, повернення до культури, людини і духовності — це шлях до нового людського суспільства та нового вирішення проблеми свободи і необхідності.

Проблема соціалізації людини. «Індивід», «особистість», «індивідуальність»
Людина, за Марксом, за своєю сутністю є сукупністю всіх суспільних відносин. Це визначення стало основою для спрощеного, соціологізаторського розуміння людини, яке тривалий час панувало у радянській філософії.

Сутність людини неможливо звести лише до суми соціальних ролей. Соціалізація кожного нового покоління взагалі і людини зокрема — процес складний і багатосторонній. Він здійснюється у безперервному «діалозі» безлічі різноманітних людських вимірів, у діалозі поліфонічному. Тому доцільно розглянути саме ці виміри, уявити їх в умовно прийнятій системі координат — по вертикалі та горизонталі. По вертикалі цю безліч можна розподілити на три рівні: індивід, особистість, індивідуальність. Поняття «індивід» підкреслює передусім біологічні характеристики людини, її приналежність до виду «людини розумної». Тут значущими є не тільки здоров'я та фізична краса, а й задатки здібностей, характерні особливості психіки, що успадковуються від батьків. Уся сукупність відносин цього рівня може обмежуватися двома крайнощами — крайньою аске-зою та культом тілесного.

Поняття «особистість» (порівняємо з латинським «регаопа», що означало спочатку театральну маску, та з російським «личина») містить у собі сукупність усіх соціальних ролей даної людини, всіх суспільних відносин, найважливішими серед яких є ставлення до громадського обов'язку, а також до настанов суспільної моралі. Ці ролі і відносини здійснюються у певних межах; з одного боку, наприклад, конформізм, законотрухняність, піїтет, моральний пуританізм та ригоризм, а з другого — анархізм, аморалізм.

Поняття «індивідуальність» визначає зміст неповторного духовного світу людини, її найвищі цінності та безумовні авторитети. Справжня духовність як основна характеристика індивідуальності орієнтована на безумовні цінності гуманістичного, морального змісту. Вона викликає у людини найпіднесеніші та найінтимніші переживання. Слід зазначити, що ці безумовні цінності, як правило, знаходяться за межами наявного буття та існують у вигляді ідеалізованих, метафізичних образів.

Ці «іпостасі» людського «я» є тісно взаємопов'язаними і завжди активно взаємодіють, більше того, сучасною людиною можна вважати таку, у якій цей взаємозв'язок і взаємодія гармонійні та органічні. У цьому, власне, і

полягає докорінна проблема соціалізації людини. Наприклад, невиправданий акцент на інтимному, індивідуальному може обернутися, залежно від прийнятих цінностей, на асоціальність, самотність, мрійливість, фанатизм, аскетизм. Духовна нерозвиненість, розмитість моральних цінностей, але при наявності соціальної активності, спроможні породити людину-робота, кар'єриста, руйнівника храмів, нищівника природи. На рівні індивіда це призводить до примітивного гедонізму, неуявленої почуттєвості, червоного угодицтва.

Виділення трьох рівнів нашого «я» ніяк не є довільним. Досить згадати, наприклад, традиційну християнську тріаду «тіло— душа — дух», щоб побачити тут очевидну аналогію. Схожа структура була використана російським філософом Володимиром Соловйовим при побудові етичної теорії. Всі взаємовідносини людини він поділив на три групи: усе, що нижче за мене (моє тіло, жива та нежива природа), все, що дорівнює мені (інші люди); усе, що є вищим за мене (Бог, святе). Дивно, що фрейдівський опис психіки людини заснований саме на аналогічній структурі: Воно — Я — над-Я.

Процес соціалізації, як уже зазначалося, є діалогічним. Розвиваючи прийнятий підхід, розглянемо діалог у вимірі людських відносин по горизонталі. Тут діалог (точніше, поліалог) відносин людського «я» матиме такий вигляд:

відношення «я — я», внутрішній діалог, умова формування самосвідомості і самооцінки;

відношення «я — ти», царина формування морального почуття, почуття любові, ненависті, дружби;

відношення «я — ми» — царина виховання національної свідомості, класового почуття, почуття гуртової солідарності, соціальної справедливості; відношення «я — людство», умова усвідомлення своєї належності до роду людського, джерело філософсько-історичних, футурологічних рефлексій;

відношення «я — друга природа», царина оцінки світу речей, створених людиною, можливість стати «мірою всіх речей»;

відношення «я — природа», царина прояву найрізноманітніших інтересів — від прагматичного до естетичного, царина формування екологічної свідомості, різних філософських концепцій (Руссо, Толстой, Торо, Швейцер та ін.);

відношення «я — універсум», царина формування світогляду, релігійних і філософських вчень, міркувань щодо життєвого сенсу і смерті.

Людина соціалізується через посередництво форм, вироблених соціальним досвідом попередніх поколінь. Важливою формою соціалізації є звичаї, традиції. З моменту народження і до смерті людина живе у світі звичаїв, більше того, вона включена до системи звичаїв ще до народження, а також після своєї смерті. У цьому розумінні суспільство — це світ звичаїв, що регулюють мораль, форми спілкування і самовираження. Звичай виник у архаїчних спільнотах, але й досі зберігає свої можливості соціалізації

людини, регуляції її поведінки, значною мірою визначаючи ціннісні орієнтації особи. Народ, що береже свої звичаї, зберігає й свою культуру.

Іншою формою соціалізації людини є державно-правові норми. Вони виникають у класовому суспільстві і на відміну від попередніх форм є завжди осмисленими і законодавчо оформленими.

І нарешті ще одна, найбільш значуща форма соціалізації — мова як особлива інфраструктура суспільства. З дитинства, успадковуючи рідну мову, людина по суті автоматично успадковує досвід багатьох поколінь, найширший спектр соціальних навичок і стандартів, здоровий глузд і життєву мудрість. Мова як засіб комунікації поєднує суспільну та індивідуальну свідомість, робить людину по-справжньому соціальною. Тільки завдяки мові людина щиро уболіває за долю Батьківщини, а тому є незалежною у твердженнях і вільною у вчинках, спроможною мислити планетарними категоріями і сповідувати загальнолюдські цінності: любов, милосердя і співчуття один до одного.

5 питання

Рейтинг найбільш актуальних екологічних проблем, що стоять сьогодні перед Україною:

1. Неякісна вода

Як відомо, організм людини на сімдесят відсотків складається з води, тому вона відіграє одну з найважливіших ролей у житті організму. Проте 80% населення України використовує в своєму житті воду з поверхневих джерел, а екологічний стан цих вод з кожним роком погіршується. Недостатнє очищення стоків, неякісне очищення промислових вод, надмірна насиченість органікою призводить до того, що сьогодні практично всі водойми країни наблизилися до 3 класу забрудненості. Але очисні споруди, що виробляють питну воду, розраховані на прийом води 1-2 класу забруднення. Як результат - вісімдесят відсотків проб води показують, що її якість не відповідає умовам держстандартів. Майже 75% українців п'є воду з Дніпра, якість якої погіршується вниз за течією річки. Тож найскладніша обстановка з якістю питної води сьогодні в Криму. Якщо ж говорити про найчистішу воду в Україні, то її можна спробувати в Полтавській області, де майже вся вода береться з підземних джерел.

2. Забруднення повітря

Щорічно в атмосферу України потрапляє понад 6 млн. тонн шкідливих речовин і вуглекислого газу. Традиційно головними забруднювачами залишаються промислові підприємства. Однак збільшення кількості автомобілів на дорогах спричинило і збільшення шкідливих викидів в атмосферу. За останні кілька років кількість відпрацьованих газів, що надходять у повітря на території великих міст, зросла на 50-70%. Більше половини шкідливих речовин викидають в атмосферу приватні авто: у 2009

році на них припало 1,7 млн. т шкідливих речовин, тоді як загальна кількість усіх автомобільних викидів склала 2,3 млн. тонн.

За версією Центральної геофізичної обсерваторії Міністерства надзвичайних ситуацій України, найбільш забруднені регіони - на промисловому сході країни - це Донецька, Дніпропетровська і Луганська області. А "найбруднішими" містами стали Макіївка, Дніпродзержинськ та Одеса. Присутність "перлини біля моря" у трійці лідерів фахівці пояснюють великою кількістю автомобілів і наявністю великого порту. А ось якість повітря в Києві, на думку геофізиків, вище середнього по країні. У списку екологічно неблагополучних міст столиця зайняла 27 місце з тридцяти міст.

3. Деградація земельних ресурсів

"Житниця Європи" сьогодні переживає не кращі часи. Складний стан земельних ресурсів України зумовлений тим, що 71% всього агроландшафту країни використовується для господарської діяльності. Але через надмірне і неправильне використання родючість землі з кожним роком падає. Екосистема ґрунту руйнується в основному через інтенсивний розвиток ерозії: останнім часом їй піддалося більше 35% сільгоспугідь України. Активне використання добрив призвело до збільшення площі кислих ґрунтів (на 2, 4 млн. га за останні 15 років). На врожай сільськогосподарських культур впливає і товщина гумусового шару, а вона за останнє десятиліття знизилася в середньому на 20%. До того ж, майже 40% загальної площі земельних ресурсів України належать до забруднених земель.

Прогноз на майбутнє невтішний. При збереженні нинішніх темпів деградації ґрунту (ерозія, затоплення, зміни клімату та ін.) критичні значення рівня родючості можуть бути досягнуті через 20-30 років, а в окремих регіонах навіть раніше.

4. Знищення лісів

Україна належить до малолісистих країн - ліс покриває лише шосту частину її території. Але при цьому експорт деревини з України в 2,5 рази перевищує імпорт. Споживче ведення лісового господарства призводить до того, що ліси не відновлюються і втрачають біологічну стійкість (площа лісів, уражених шкідниками і хворобами, постійно збільшується). А цінні деревні породи (дуб, бук і сосна) заміщуються малоцінними (грабом, березою, осикою). Найскладніша ситуація в Карпатах та Криму - тут через деградацію лісових масивів розвивається ерозія ґрунтів і зсувні процеси.

Прямий наслідок нераціональної вирубки лісів - збільшення частоти та інтенсивності повеней у західних областях України, особливо - Закарпаття. Однак сумна статистика катаклізмів нездатна зупинити знищення лісів: минулого року обсяги заготівель лісу в Закарпатській області зросли на 14,2%.

5. Небезпечні геологічні процеси

Істотна частина валового внутрішнього продукту країни пов'язана з видобутком і переробкою мінерально-сировинних ресурсів (41-43%), сконцентрованих у гірничовидобувних регіонах Донбасу, Кривбасу, Карпатського регіону. Між тим, екологія цих регіонів страждає не стільки від інтенсивного видобутку, скільки від неправильного закриття нерентабельних і вироблених шахт і кар'єрів. Ігнорування наукових підходів до цього процесу призвели до активізації процесів підтоплення міст і сіл, забруднення поверхневих і підземних водозаборів, просідання земної поверхні. Так, наприклад, тільки в межах Донецька - 61 терикон, що щорічно викидає в атмосферу близько 70 тонн шкідливих речовин. Серед них цілий букет шкідливих для здоров'я елементів: сірка, нітрати, кобальт, миш'як.

6. Побутові відходи

Однією з найбільш серйозних екологічних проблем України сьогодні можна вважати проблему утилізації і переробки різних відходів. У країні діє близько 800 офіційних звалищ, загальна кількість сміття на яких перевищила 35 млрд. т. Щорічно ця цифра зростає ще на сімсот-вісімсот тисяч тонн. За інформацією Міністерства екології та природних ресурсів, загальна площа всіх полігонів з відходами вже займає 4% площі України. Речовини, які виділяються в результаті хімічних реакцій на полігонах твердих побутових відходів, здатні перетворити територію України на одну суцільну зону екологічного лиха. Адаже небезпечні хімічні речовини і бактерії просочуються в ґрунт, потрапляють в повітря та ґрунтові води, отруюючи життя на відстані десятків кілометрів від звалища.

За інформацією Міністерства екології та природних ресурсів України, щорічно середньостатистичний українець викидає на смітник близько 250 кілограмів побутових відходів. З цих 250 кілограмів мінімум 50 можна відправляти не на звалище, а на пункти прийому вторинної сировини, що дозволило б скоротити кількість твердих побутових відходів на 10 мільйонів кубометрів.

7. Об'єкти військової діяльності

Об'єкти військової діяльності та військові поселення залишилися Україні у спадок від Радянського союзу. І сьогодні стан більшості з них доволі плачевний. Системи і устаткування водогосподарського комплексу об'єктів і гарнізонів Збройних сил України на 90% морально і фізично застаріли. Екологи зазначають: вони працюють зі значним перевантаженням і становлять потенційну загрозу навколишньому середовищу. Фахівці говорять, що місцеві жителі тих територій, де раніше розташовувалися військові частини, і досі відчувають присмак бензину в колодязній воді. А кораблі і судна Військово-морських сил України взагалі не оснащені системами очищення і знезараження господарчо-побутових вод, значить - є постійним джерелом зараження акваторії моря.

8. Чорнобильська катастрофа

Сумарна активність радіонуклідів, які вийшли за межі 4 енергоблоку Чорнобильської АЕС 26 квітня 1986 року і в наступні дні після аварії, перевищила 300 млн. кюрі. Аварія призвела до радіоактивного забруднення більш ніж 145 тис кв.км території України, Білорусії та Росії. На радіоактивних територіях сьогодні розміщено понад дві тисячі населених пунктів, в яких проживає майже півтора мільйони людей. Українські вчені єдині в думці про те, що наслідки Чорнобильської аварії ще дуже довго будуть про себе нагадувати. Станом на 2009 рік в Україні було зареєстровано 6049 випадків раку щитовидної залози у людей, які на момент аварії були дітьми і підлітками. Крім того, за час, що минув після катастрофи на ЧАЕС, зросла кількість психоневрологічних захворювань, патології серцево-судинної системи.

У той же час, за 25 років радіаційний стан територій навколо станції значно покращився. Цьому сприяли і природні процеси, і проведення дезактиваційних робіт, і відсутність людини. Так, у регіоні відновилися популяції вимираючих тварин, а українські чиновники навіть заговорили про можливість скорочення зони відчуження біля ЧАЕС.

6 питання

Звертаючи увагу на своєрідність історичних форм спільності людей, необхідно підкреслити надзвичайну важливість правильності розуміння категорії «нація» та філософських аспектів національного питання. Звичайно, своєрідність різних філософських підходів до проблеми нації виявляється лише в контексті системних співвідношень нації, народу, етносу та ін. Тому без з'ясування співвідношень цих феноменів не можна адекватно зрозуміти сутність нації. Водночас недопустимо ототожнювати специфічні сфери філософського дослідження таких історичних спільностей людей, як народ, нація, етнос, та їх політичне, юридичне тлумачення і використання в суспільно-політичній практиці, в практиці законотворчості. Зв'язок між цими сферами, звичайно, є. Проте політичні, юридичні, морально-етичні висновки з філософських концепцій та практика тієї чи іншої конкретної політики і права, виразу морального або аморального вимірів поведінки людей у сфері расових і міжрасових, національних та міжнаціональних взаємин не тільки можуть бути, а й реально бувають настільки неоднозначними, часто-густо навіть протилежними, що в зв'язку з цим виникає ціла низка принципово важливих питань.

По-перше, це питання послідовності морально-етичного, юридичного і політичного тлумачень, а також практичної реалізації певної філософсько-теоретичної концепції, питання сутності і прояву історичних форм спільності людей. По-друге, це питання логіко-філософської послідовності, несуперечливості тієї чи іншої філософсько-теоретичної концепції, її ціннісних орієнтирів, відповідності її основним суттєвим рисам, тенденціям історичного процесу розвитку форм спільності людей. По-третє, це питання про місце спадщини або запозичень з інших концепцій в даній філософській

концепції, з одного боку, і в морально-етичній, юридичній і політичній концепціях — з іншого. Вони можуть бути або еkleктичними, або гармонійно відповідати духові основної концепції.

Само собою зрозуміло, що лише частина згаданих питань має суто філософський характер. Проте саме на них буде зосереджено увагу. І це зрозуміло, адже правильне розуміння їх сьогодні, коли пішов четвертий рік існування України як суверенної держави, дуже важливо і для відродження української мови та культури, і для утвердження гармонійно-гуманістичних взаємин між українцями і представниками інших націй в Україні, налагодження цивілізованих міжнаціональних відносин України з іншими державами.

Видова різноманітність людства

Різні складові частини людства виявляються не тільки на основі соціальних особливостей: класів, релігійних конфесій, трудових, художніх або музичних колективів. Важливе значення мають різного роду *соціально-етнічні* спільноти, починаючи з невеликих племен та родових кланів і завершуючи багатомільйонними народами та націями. Останні живуть на певній території, мають спільну мову, історичну долю, беруть участь в єдиному культуротворчому процесі, формуванні і розвитку певного економічного укладу, є носіями своєрідних вірувань, звичаїв та традицій. Сучасне людство складається приблизно з двох тисяч націй, народностей та племен. Більш як 90 відсотків з них входять у багатонаціональні держави, що значною мірою стає причиною виникнення національних конфліктів.

Близько 1600 народів проживає в країнах Азії та Африки, понад 100 — в індустріально розвинутих країнах і майже 250 — на території колишнього СРСР і колишніх країн соціалізму в Східній Європі та ін.

Історичні спільноти людей є форма існування людства. Це, до речі, означає, що людство — не механічний агрегат індивідів, а своєрідне поєднання родоплемінних колективів, народів, націй. Такий стан людства не випадковий, а є результатом усієї світової історії. Історичні спільноти людей — це такі групи людей, які виникли в минулому внаслідок відносної ізоляції і відрізняються від інших груп мовою, особливою культурою та своєрідністю історичного розвитку. Разом з тим історичні спільноти людей покликані до життя потребою в сталих зв'язках, певних стійких колективах, які здатні на узгоджені дії щодо організації цілісного процесу життєдіяльності суспільства, тобто історичні форми людства є водночас і продуктом, і постійним фактором всесвітньої історії.

Людське суспільство — не лише складна динамічна соціальна система. Це ще й жива система. Останнє означає, що людство — це популяція, яка органічно, входить до біосфери Землі, і крім соціальних в ньому присутні і природні відмінності, які покликані до життя не минулою соціальною історією, а еволюцією людського роду як такого. За природними ознаками людство поділяється на раси та етноси. Етноси на відміну від рас — не суто природний, біологічний феномен, а природно-соціальний (відмінності, пов'язані із статтю та віком, у даному разі ми не розглядаємо). Оскільки

інколи історичні і природні форми спільності людей чітко не розрізняють, нижче ми розглянемо принципову відмінність їх.

Раси та етноси

Поняття раси відбиває біологічну різноманітність людства. В антропології перемогла моногенетична концепція, згідно з якою людство єдине, тобто лінія його походження йде від одного виду антропоїдів. Однак у рамках цієї єдності мають місце популяції, які відрізняються між собою деякими фізичними і морфологічними рисами (колір шкіри, форма голови, пропорції тіла та ін.). Прийнято вважати, що таких популяцій три: біла європеїдна, жовта монголоїдна та чорна негроїдна. Проте сучасне людство в расовому відношенні значно різноманітніше.

На думку одного з видатних авторитетів сучасної антропології В. П. Алексєєва, насправді існують шість рас: європеїдна, негроїдна, «койсанська», або бура (бушмени і готтентоти), австралоїдна, монголоїдна (найчисленніша) та американоїдна. Раса — це стабільна біологічна характеристика виду людей, а не, форма співжиття їх, не історична спільність. Це водночас і сума індивідів, і сума популяцій, на які поділяється людський вид. Як природна, тобто біологічна, а не соціальна характеристика, раса надзвичайно стабільна стосовно виду. Згідно з даними антропології, за час існування кроманьйонської людини, тобто Ното зарієпз або принаймні за останні 15 тис. років не виникло жодної нової і не зникло жодної старої раси. Видова єдність людства, як і раніше, залишається незаперечним постулатом сучасної антропології. Водночас безперечною є расова різноманітність людства, причини якої поки що не з'ясовані.

Визнання того факту, що раса є підвидом єдиного людства, свідчить про фактичну хибність і теоретичну неспроможність расизму. Як ідеологія расизм склався у другій половині XIX — на початку XX ст., коли почали виходити в світ праці, в яких робилися спроби «науково» обґрунтувати існування вищих і нижчих рас. У 1853—1855 рр. французький соціолог Ж. Гобіно у своїй узагальнюючій книзі «Досвід про нерівність людських рас» прагнув довести, що світловолоса і блакитноока раса арійців є творцем усіх високих цивілізацій. У 1885 р. американські дослідники Д. Нотт і Д. Гліддок в опублікованій роботі «Типи людства» намагалися довести расову неповноцінність негрів. У 1899 р. німецький соціолог Х. Чемберлен видає свою основну працю «Основи дев'ятнадцятого століття», в якій розвиває ідеї Гобіно і закликає до відродження арійського духу і «тевтонської» культури, завдяки чому він став одним із зачинателів ідеології німецького фашизму.

Насправді расові відмінності не є причиною соціальних, культурних та інтелектуальних відмінностей. Тим більше неможливо пояснити біологічними факторами історичну долю народів, темпи соціального розвитку того чи іншого етносу. Неодноразові спроби шляхом тестів експериментально встановити залежність між расою та обдарованістю не дали переконливих результатів. І це зрозуміло, адже расові відмінності не є визначальними в житті і діяльності загальної людської спільноти, і соціальні відмінності між народами найменше залежать від расових ознак.

Дещо складнішим є поняття етносу. В сучасній науковій літературі використання цього терміна багатозначне. Етнос (від грец. *етнос* — група, плем'я, народ) як термін використовується і для позначення порівняно невеликих об'єднань людей архаїчного характеру і як еквівалент слова «народ». Останні десятиліття значну увагу привернув до себе методологічний підхід Л. М. Гумільова до розуміння етносу. Антропологічне середовище, запевняє вчений,— мозаїчне. В ньому мають місце не тільки раси як суто природні популяції, а й етноси як особливі спільності. Етноси — не раси, але і не соціальні угруповання. «Це форма існування виду *Ното зарієпз* і його осіб. Вона відрізняється як від соціальних утворень, так і від суто біологічних характеристик, якими є раса»². З точки зору Л. М. Гумільова, ця спільність людей завжди пов'язана з ландшафтом, який годую адаптованих до нього індивідів, а оскільки ландшафти землі різноманітні, то різноманітні й етноси.

Яка ж причина етногенезу? Чіткої відповіді на це запитання, як і на запитання щодо походження рас, немає. Л. М. Гумільов пояснює етногенез явищем *пасіонарності*. Це така непоборна, як він вважає, сила, яка врешті-решт задається космічною енергією, консолідуючи з різних осіб, з різним культурним рівнем та соціальним положенням єдину спільність, етнос. Середня тривалість життя етносу приблизно 1200 років. Для підтвердження концепції Л. М. Гумільова було зібрано великий фактичний матеріал. І хоча з точки зору теоретичних опонентів вона не бездоганна, її сильною стороною є обґрунтування положення про те, що етноси — це біофізичні реальності, завжди оповиті соціальною оболонкою. Своєрідність поєднання біофізичного і соціокультурного компонентів етносу вивчає комплекс наук: етнографія, антропологія, етологія, історія, мовознавство тощо. Однак зовсім не випадково підкреслюють філософи, що етнос (народ) поєднує людей головним чином «саме за ознакою їхньої кровної спорідненості і спільного проживання, які несуть у собі значною мірою печать природної спільності...». Етнос — це система (а не сума) людей, ланка, що з'єднує біосферу та соціосферу, а пасіонариість у цій ланці є основним етноієнієм фактором.

Соціально-історична різноманітність людства

Якщо раса — це явище біологічне, природне, а етнос за своєю сутністю — явище двобічне, дуальне, тобто явище соціо-природне (і тут цілком послідовною є позиція Л. М. Гумільова), то історичні спільності людей (рід, плем'я, народність, нація)— явища соціальні, продукт всесвітньої історії. Історично і за своїм соціальним змістом розвиток племен, родів, народностей та націй відбиває зовсім інший процес, ніж утворення рас та етносів.

А. Рід — плем'я

Родоплемінна спільність є органічним цілим. Плем'я існує як структурне поєднання родів, а рід як спільність реалізується через зв'язок у племенах. Через племена здійснювалися родові, кровноспоріднені зв'язки між людьми. У категоріях суспільно-економічних формацій як якісно своєрідних етапів в історії людства родоплемінна спільність людей складається в період первіснообщинної формації. Рід виникає разом з людиною сучасного типу,

тобто кроманьйонцем (перехід до пізнього палеоліту). І це була перша соціальна, тобто суто людська організація життя. Відкриттям цього факту наука зобов'язана американському етнографу Л. Моргану, який в основній своїй роботі «Стародавнє суспільство» (1877 р.) обґрунтував ідею універсальності роду як висхідного ступеня розвитку людства.

А що ж було до цього? Первісне стадо як перехідний стан від тваринної популяції до людського роду як спілки антропоїдів? У 1952 р. англійський антрополог Л. Лікі знайшов в Олдовайському міжгір'ї (східна Африка) останки антропоїда, який жив близько 2 мільйонів років тому. Подальші пошуки в 60—70-ті роки привели до відкриття ще більш давньої істоти. В антропологічній науці вона дістала назву Ното Набііз «людина уміла». При всіх «білих плямах», які ще продовжують існувати, ми сьогодні маємо досить чітке уявлення про характер та основні етапи антропогенезу: австралопітек — «людина уміла» — пітекантроп — неандерталець — кроманьйонська людина, тобто Ното Зарієпз. В. П. Алексеев поділяє розвиток первісного стада на шляху від біологічної популяції тварин до родової общини на три етапи ⁴.

Перший етап охоплює всі колективи гомінід, які входили в підсімейство австралопітеків і жили 2—3 мільйони років тому. Другий етап — це етап життєдіяльності представників роду пітекантропів, він хронологічно охоплює період від двох мільйонів до двох сотень тисяч років до нашої ери. Третій етап припадає на життя неандертальця і триває до епохи верхнього палеоліту, тобто до появи людини сучасного типу (35—40 тисяч років тому). Головний конфлікт первісного стада — це боротьба між зоологічним індивідуалізмом і колективним началом. Розвиток стадної спільності мав своїм результатом винесення, переміщення статевих зв'язків чоловічих осіб за межі первісного колективу, саме на цьому шляху складаються родоплемінні, суто людські відносини, тепер уже соціального характеру. Плем'я засноване на загальному походженні тих родів, які входять до нього, на кровноспоріднених зв'язках між його членами. «Саме кровнородинний зв'язок, — підкреслює Л. Файнберг, — який об'єднує два або кілька родів, робить їх племенем» ⁵.

Ю. І. Семенов обґрунтовано довів, що суттєвими ознаками роду та фратрії (первісного роду) є: а) *екзогамний* шлюб (від грец. *exo* — зовні та *gamos* — шлюбний зв'язок), тобто шлюб за межами свого родового колективу; б) *агамія*, тобто заборона вступу до шлюбу в своєму роді. Норми регулювання шлюбних відносин були пов'язані з тотемними віруваннями, які були не лише засобом усвідомлення єдності колективу людей, а й системою табу. Завдяки цьому шлюбні зв'язки як вираз соціо-культурної сутності взаємин між людьми привели до заборони *інцесту* — близькородинних, кровозмішувальних зв'язків. Ось чому сутність роду Ю. І. Семенов вбачає насамперед в агамії: «Агамна заборона була фундаментальним принципом родового суспільства. Про значення його свідчить хоча б той факт, що в родовому суспільстві він був особливою нормою поведінки, порушення якої

каралося смертю. Вбивство співродича, як правило, колективом прощалося, порушення агамного принципу — ніколи»⁶.

Епоха родової організації людства, яка почалася на рубежі середнього палеоліту і тривала до початку першої суспільно-економічної формації з розподілом людей на класи, на думку істориків та етнографів, складається з двох періодів. Перший — це існування родової общини споживачів, тобто мисливців, риболовів тощо — хронологічно охоплює верхній палеоліт і мезоліт. Другий (він був пов'язаний з існуванням розвинутої родової общини виробників, тобто скотарів і землеробів) охоплює епоху неоліту і бронзи. Родові колективи цього періоду існують не лише у формі матріархату, а також переважно у формі патріархату.

З точки зору деяких науковців, саме в період розвинутого і особливо пізнього родового ладу складається племінна організація. І хоча сутністю племені залишається рід, все ж виникають і нові моменти.

У кількісному відношенні плем'я — це більш широка спільність людей, оскільки вона об'єднує в союз роди та фратрії. У якісному відношенні для цієї спільності характерні наявність ендогамії, племінного самоуправління та виникнення майнової нерівності людей. Крім того, завдяки індивідуалізації праці економічною клітиною суспільства поступово стає патріархальна сім'я (сімейний клан як частина роду). Виникнення племінної і патріархальної сім'ї підриває рід із середини. Патріархальні сім'ї, які проживають поруч, утворюють сусідську общину, а це означає, що родові стосунки поступаються місцем територіальним (земляцьким). Розшарування власності привело до виникнення приватної власності і розпаду колишньої родової колективності. Так на уламках родового ладу поступово виникає перша історична спільність людей, розділена на класи.

Б. Народність

Поняття народність і народ у науковій і навчальній літературі використовують у кількох значеннях. По-перше, під народністю розуміють історичну спільність людей епохи рабовласництва і феодалізму, яка прийшла на зміну родоплемінній спільності. По-друге, терміном народність позначають таку ж саму спільність, але вже в епоху буржуазну і в подальшому розвитку, підкреслюючи, що ця спільність на відміну від інших народностей, які *асимілювалися* або *увійшли* до складу нової спільності — нації, цієї зміни не зазнала через різні історичні причини або їх одночасну дію (малочисельність людей, які до них входили, недостатній рівень розвитку економіки, культури тощо).

Поняття народ теж використовують у кількох значеннях. По-перше, воно позначає населення певної країни і в цьому розумінні включає всі нації та народності, які проживають на території країни і на засадах рівності або пригноблення беруть участь в економічному, політичному, культурному житті. Так, поняття народ України позначає не тільки корінну націю, українців, а й представників інших націй та народностей: росіян, білорусів, євреїв, поляків, кримських татар тощо. По-друге, поняття народ використовують для позначення різних форм спільності людей, таких як

плем'я, народність, нація. Нарешті, цим поняттям позначають також найбільш активну і впливову в соціально-політичному відношенні частину населення. Ця різноманітність використання понять народність і народ певною мірою відбиває *багатоякісність* відносин між різними спільностями людей, а також певною мірою і різне розуміння суті цих спільностей та історії виникнення їх.

Перехідною формою від родової спільності до народності був союз племен. У «Повісті минулих літ» наводиться перелік племен і племінних об'єднань, на основі яких виникла давньоруська народність. Як підкреслюють автори «Історії України», «завершення процесів формування Давньоруської держави позитивно позначилося на етнічному розвитку східнослов'янських племен, які поступово склалися в єдину давньоруську народність, її основу становили спільна територія, єдина мова й культура, відносно міцні економічні зв'язки. Протягом усього періоду існування Київської Русі давньоруська народність — спільна етнічна основа українців, росіян, білорусів — розвивалася шляхом дальшої консолідації»⁷. Київська Русь як єдина держава проіснувала з IX ст. по 30-ті роки XII ст., коли розпочався процес феодального роздроблення. Правда, змінюючи свою форму, Давньоруська держава проіснувала до М)-и років XIII ст. і впала під ударами монголо-татарських завойовників. Своєрідність історії народів Східної Європи полягає в тому, що вони в своєму розвитку не знали рабовласницької формації, а феодалізм у них складався на ґрунті первіснообщинного ладу.

Історично мали місце різні форми виникнення народностей: із споріднених племен, які перейшли від родової общини до сусідської; із різномовних племен особливо внаслідок завоювань. Наприклад, французька народність складалась із зовсім різнорідних племен: галлів, латинян, германців. При цьому мова одного племені домінує, а мова інших перетворюється на діалект. Головною ознакою народності як історичної спільності людей є наявність територіальних (земляцьких) зв'язків. Розвиток приватної власності, обміну, суспільний розподіл праці та класове розшарування зруйнували родоплемінні зв'язки і створили умови для реалізації нового принципу об'єднання людей. Класово антагоністичні суспільства (рабовласницьке, феодальне) зробили неможливими традиційні механізми управління людьми (загальні збори роду, старійшини тощо). Нова, класова структура суспільства зумовила і новий тип управління (державний), і новий тип влади (політичний). Водночас економічні зв'язки були не настільки міцними, аби об'єднати народності в єдине ціле. За цих умов роздрібленість, яка посилювалася натуральним характером господарювання, стала неминучою, а це, в свою чергу, неминуче викликало відносну самостійність територіальних (земляцьких) об'єднань. Функції об'єднуючої сили при такому стані речей було покладено на державу, і не випадково вся історія епохи феодалізму є історією боротьби центральної влади із сепаратистськими настроями земель та князівств.

Іншою консолідуючою силою було загальне усвідомлення своєї етнічної та міжетнічної спільності, що проявлялося в поступовому створенні єдиної культури, літературної мови і врешті-решт спільної долі народності, а згодом

і народу. Народність, а потім і народ зберігали себе навіть за вкрай несприятливих умов, як це трапилось з українським народом., який входив до складу інших держав (Польщі, Австро-Угорщини, Росії).

Для існування народності специфіка культури і духовна са-моідентифікація мають не менше, а інколи й більше значення порівняно з об'єктивними, зокрема економічними і територіальними законами. Еллінська народність ніколи не мала єдиної держави і загального економічного простору, але завдяки єдиній мові (яка проявлялася і в діалектах), спільній міфології і релігії (з деякими модифікаціями в тому або іншому полісі), через слільні Олімпійські ігри і спільний календар стародавні греки усвідомлювали себе як щось ціле, єдине, протилежне варварам. Вони виробили власні механізми соціального коду та культурної⁴ традиції, зміст яких добре розкрито в працях видатного культуролога М. К. Петрова⁸.

Звичайно, теоретично зафіксувати логіко-історичну послідовність виникнення якісно своєрідних спільностей людей (як плем'я — рід — народність — нація) означає звернути увагу на Одну із суттєвих рис розвитку людства. Проте її не слід абсолютизувати саме тому, що існують й інші суттєві риси цього процесу. Це і, так би мовити, «аритмія» історії, яка проявляється в прискореному або уповільненому розвитку різних континентів, регіонів, областей планети. Розвиток і зміна одних спільностей людей іншими — це не «синхронізований», а складний процес, внаслідок, чого поряд з сучасними спільностями, тобто націями, існують як:архаїчні родоплемінні спільності, так і народності. Як минула, так і сучасна історія *змістовно багатокольорова*, «строката» з-точки зору специфічності і радикальності розриву між формами спільностей людей: нації стосовно народності і родоплемінної спільності або народності стосовно роду. Ось чому, скажімо, в сучасному Судані, де повільно складається народність, де є держава, так рельєфно проявляються риси родових угруповань, ворожнеча між якими загрожує існуванню держави. . .

Або інший приклад. Шотландці та валлійці в XVI—XIX ст. були самостійними народностями, а в сучасній Англії мають статус етнографічних груп англійської нації. Водночас корсікан-д! у Франції або валлони в Бельгії так і залишились народностями поряд з французькою та бельгійською націями⁹. Більше того, в ряді регіонів Азії й Африки йде активний процес об'єднання і перетворення споріднених племен у народності на буржуазній основі. Виникає запитання: чому ж цей процес не йде в напрямі формування націй, виникнення яких розпочалося сдме з формування різноманітних буржуазних відносин? Відкриті філософським аналізом фактичного матеріалу етнографії, антропології, тощо,, скажім,«аритмія» та змістовна багатокольоровість, різноманітність історії дають відповідь на це запитання.

В. Нація

Головний стартовий механізм і постійний носій енергії процесу утворення і консолідації націй слід шукати у сфері економіки, докорінні зміни в якій починаються в буржуазну епоху. Саме в цю епоху починаються у власному

розумінні цього слова всесвітня історія та світовий ринок. Руйнуючи перепони феодальної замкненості, економічний чинник зміг проявити себе лише у зв'язку з іншими (як об'єктивними, так і суб'єктивними) основами процесу утворення та існування націй. Такими основами стали не тільки наявність єдиної території, а й спільна (спочатку у вигляді потенцій, певних передумов і лише потім як нова якісна реальність) мовна та культурна спорідненість, вплив яких на формування своєрідності психічного складу нації важко переоцінити.

Отже, з'ясовуючи різноманітні і водночас органічно взаємодіючі основи формування й існування націй, слід рішуче відмежуватися від світоглядної і методологічної філософської позиції економічного детермінізму в аналізі даної проблеми, який нав'язує думку про те, що всі чинники історії, всі зміни якісно різноманітних явищ, в тому числі й ті, що ведуть до утворення націй, начебто знаходяться в економіці, а мова, культура, психічний склад нації — це, мовляв, лише похідні результати економічних перетворень.¹ Адекватним до реального процесу утворення й існування націй є синтетичний (у своїй основі системний) світоглядний і методологічно-філософський підхід до цієї проблеми. І мова, і культура, і психічний склад людських угруповань у своїх суттєвих вимірах — це значною мірою не матеріальні, а духовні основи, чинники процесу утворення й існування націй. Тому при синтетичному підході до визначення категорії «нація» вдається запобігти як однобічному економічному виведенню сутності нації лише з природи і потреб виробничих відносин, так і однобічному ментальному виведенню сутності нації лише з духовних факторів.

У формування сучасних націй, в тому числі слов'янських, була «втягнута» велика кількість народностей, а латиноамериканські нації формувалися і консолідувались навіть із народностей різних рас. Скажімо, у складі кубинської нації близько 40 % негрів і мулатів (тобто народжених від негрів та білих), у парагвайській нації метиси (тобто народжені від білих та індіанців) становлять 92, в панамській — 61, у чилійській — 65 % від усього населення цих країн.

Сучасна епоха — це час пробудження і зростання національної самосвідомості. Національна самосвідомість стає могутнім фактором консолідації нації. Однак за своєю спрямованістю, характером співвідношення з загальнолюдськими цінностями вона може бути як творчою, так і руйнівною. Заклики повернутися до національних джерел і традицій, до відродження національної культури не тільки можуть, а й реально наповнюються як гуманістичним, так і деструктивним змістом. Гносеологічні корені цієї ситуації пов'язані з різними можливостями: або абсолютизація особливостей природно-соціальних, етнічних характеристик націй, що неминуче призводить до протиставлення своєї нації іншим (заклик: «Прислухайтесь до голосу крові!»), або справедливе підкреслення вирішальної ролі загальнолюдських, гуманістичних вимірів нації, які характеризують її як суттєву ланку, форму інтеграції людства в братній сім'ї

народів.

Уже згадані раніше авторитетні філософи цілком слушно підкреслюють стосовно зв'язку і відмінностей етносу і нації, що «тією мірою, якою нація звільнює індивіда від його «природної зрощеності» зі своїм етносом, пов'язуючи його з іншими індивідами за допомогою більш широкої системи норм, цінностей і символів, які мають субетнічне національне значення, вона робить його водночас і відкритим стосовно інших систем, приводить до усвідомлення загальнолюдської належності. Носієм загальнолюдського в кожній окремій нації стає таким чином кожний індивід... тією мірою, якою він усвідомлює свою самоцінність і самостійність, свій суто особистий зв'язок із світом й іншими людьми»¹⁰.

Співробітництво, дружба, з одного боку, і ворожнеча, підозри і навіть криваві «зведення рахунків», з іншого — ось дилема міжнаціональних відносин. У наш час дедалі більше усвідомлюється *єдність людства*, перед яким в повний зріст стало питання про необхідність негайного вирішення *глобальних*, тобто загальних для всіх проблем. Суворая правда полягає в тому, що людство або інтегрується на добровільних засадах у світове співтовариство, або, якщо розколеться на ворогуючі табори, нації, буде приречено на загибель. Шлях до виживання — в усвідомленні кожним окремим індивідом, що він *землянин*, бо іншої домівки, крім Землі, у людства нема. І заради майбутнього, заради відродження української культури слід особливо цінувати ті слова і дії поваги і дружби українців до інших народів і націй, ті слова і дії поваги і дружби представників інших народів і націй до України й українців, які вони проголошували і чинили в минулому, проголошують і чинять сьогодні.

Коментуючи погляди М. Гоголя, український філософ Д. Чижевський писав: «Це є характерним для українського духу — здатність розуміти іншу природу, іншу людину, інший народ, розуміти, що у кожного може бути власний шлях, для нього природніший, ніж наш, що правда виказує багато сторін». А якою щирою добротою, повагою і співчуттям до українців наповнені слова М. Г. Чернишевського: «Якщо є племена, які можуть до себе привернути симпатію більше, ніж інші племена, то саме малороси — одно з племен найбільш симпатичних. Чарівне поєднання наївності і тонкості розуму, лагідність нра-вів у родинному житті, поетична мрійливість характеру, непохитно настійливого, краса, витонченість смаку, поетичні звичаї — все поєднується в цьому народі, аби очарувати вас так, що іноплеменець стає малоруським патріотом, якщо хоч трохи поживе в Малоросії»¹². Звичайно, в міжнаціональних відносинах були і, на жаль, все ще мають місце і сьогодні не лише слова і дії дружби, а й протилежні їм. Причини цього треба досконало аналізувати, давати наукову оцінку з метою пошуку шляхів усунення їх. Однак ні в якому разі неприпустимо перебільшувати, абсолютизувати їх і стверджувати, що на них стояв, стоїть і буде стояти світ, бо це відкриває шлях до безодні. Народи, нації заслуговують кращої долі.

Національний характер як визначальна ознака нації

Дискусії щодо поняття нації та її ознак відображають ті зміни, що сталися в суспільстві за останні десятиліття. Зміни відбулися як у соціально-економічному, так і у політичному житті. Вони привели до переоцінки традиційних уявлень щодо ознак нації. На думку автора цього параграфа, нині нації притаманна лише одна ознака — національний характер. Вона є найбільш сталою. Інші ознаки, наприклад спільність мови, проявляються в контексті функціонування національної психології та її найбільш важливого структурного елементу, яким є національний характер. Крім того, складовими частинами національної психології є також національні почуття та національна самосвідомість. Між цими трьома елементами національної психології існує глибока єдність та взаємозв'язок, проте визначальним у системі національної психології виступає національний характер.

Національна психологія не посідає якогось особливого місця в суспільній свідомості. Політична свідомість, філософія, право формуються під впливом насамперед *національної свідомості*, тим часом як мистецтво, релігія, мораль — *національної психології*. Національна психологія та її головний елемент національний характер не зводяться ні до сфери соціальної психології, ні до сфери культури, ні до етнографічного опису рис її. Специфіка прояву національної психології полягає в тому, що її компоненти нібито пронизують усі сфери суспільного життя, проявляючись в економічному, політичному, соціальному і духовному житті. Не існує окремої сфери суспільного буття, яку б відображувала національна психологія, так само як не існує спеціальної сфери суспільної психології, предметом якої був би національний характер. Національний характер відбивається в різних сферах суспільної психології, впливаючи на зміст усіх елементів її.

Риси національного характеру зумовлюються, детермінуються соціально-економічними та історичними умовами, нації, особливостями життєдіяльності її. Особливості соціального і природного середовища позначаються на формуванні психології нації, ціннісних настанов її, стереотипів поведінки тощо.

Особливості національного характеру зумовлюються особливостями історичного та природного буття даної нації, особливостями її соціально-економічного розвитку. Проте нації розвиваються не локально, ізольовано від інших націй. У своєму розвитку вони підпорядковані загальним закономірностям, незважаючи на специфічні особливості їх буття. Тому загальнолюдське в життєдіяльності кожної окремої нації, кожного народу, якими своєрідними вони не були б, домінує.

Питання щодо визначення національного характеру є досить складним. Дефініція, якою повною вона не була б, не може дати вичерпної соціально-психологічної характеристики нації.

Безперечно, об'єктивна своєрідність розвитку націй дає нам право говорити про іспанський національний характер, російський, український. Ця своєрідність знаходить своє відображення в матеріальній і духовній культурі народу, його мистецтві, літературі, традиціях, звичаях, які, звичайно, у різних народів неоднакові.

Проблему національного характеру слід розглядати, виходячи з діалектичної єдності категорій одиничного та загального. Саме діалектичні категорії загального й одиничного є передумовою і основою аналізу такого важливого структурного елемента національної психології, яким є національний характер. Конкретною формою прояву діалектики загального й одиничного є діалектика загальнолюдського та національного. Розкрити сутність національного характеру — це насамперед дослідити діалектику прояву загальнолюдського в національному, в конкретних соціально-економічних та історичних умовах життя певної нації. Саме ця специфіка і 'становить'-зміст національного характеру, але виникає вона внаслідок прояву загального' в одиничному.

Загальнолюдське не суперечить національному тому, що існує спільність соціальних умов у розвитку людства. Діалектика національного та загальнолюдського становить сутність національного характеру, основу його. Подальші дослідження діалектики національного і загальнолюдського в національному характері, аналіз структури його мають актуальне значення для досліджень у галузі етнографії, соціальної психології, літератури, філософії та соціології. Деякі автори зводять сутність національного характеру або до сукупності більш чи менш сталих психологічних рис та властивостей, притаманних більшості представників нації, або до специфіки поведінки людей, що репрезентують собою більшість нації. Було б невірно аналізувати риси національного характеру лише за психологічними особливостями або поведінкою окремих представників нації чи навіть більшості нації. В психології та поведінці окремих представників нації можуть бути відсутніми риси національного характеру. Не розкриває сутності національного характеру і вивчення особливостей психології більшості груп або колективів. Такий кількісний підхід призводить деяких дослідників до простого арифметичного переліку рис, властивих тому або іншому народові. Такий підхід не є науковим. Він веде до того, що одному народу приписують такі риси, як любов до свободи, іншого наділяють гумором або працьовитістю. Не варто займатися переліком особливостей національного характеру того чи іншого народу. Це змушує дослідника позбавляти цих рис інший народ.

У культурі народу, його традиціях, звичаях розкривається сутність національного характеру. Для того щоб національний характер наповнився реальним змістом, аби наші уявлення про нього були конкретними, слід досконало вивчити матеріальну та духовну культуру певного народу, його традиції, звичаї і, що головне, історичні й соціально-економічні умови життя, оскільки саме вони визначають рівень розвитку як культури, так і національного характеру, його специфіку.

Вивчення національного характеру повинно відбуватися не шляхом з'ясування специфічних особливостей психіки окремого народу та протиставлення її психіці іншого народу, а шляхом аналізу прояву загальнолюдського в національному. Загальнолюдське, трансформуючись крізь призму історичних та соціально-економічних умов розвитку певного

народу, набуває форми національного, тобто стає специфічною рисою лише певного народу.

Прагнення до миру, свободи, трудова діяльність, свідомість та мова є типовими для всіх людей, незалежно від расових та національних відмінностей.

У системі факторів, що становить серцевину, основу загальнолюдського, визначальне місце посідає трудова діяльність, праця. Крім того, в структурі загальнолюдського велику роль відіграє прагнення людей до свободи. Ця загальнолюдська властивість наповнена глибоким соціальним змістом. Або візьмемо прагнення людей до миру. Ця загальнолюдська риса становить родову сутність людини. Для того щоб працювати, мати пристойні умови для свого розвитку як розумних істот, люди повинні жити в мирі.

Своєрідно проявляється і така риса, як працьовитість. Залежно від конкретних історичних умов ця риса реалізується неоднаково у різних народів, хоча і є загальнолюдською.

Визначають відношення того чи іншого народу до праці не якісь вроджені, генетичні фактори, властиві лише даному народу, що передаються спадково. Визначальними тут є історичні і соціально-економічні умови, в яких живе народ. Саме вони відіграють вирішальну роль у формуванні ціннісних настанов щодо праці. Крім того, не можна ігнорувати вплив на працездатність географічного фактора.

Найважливішим фактором, через який об'єктивується національний характер, є культура народу, в якій виявляється його етнічна своєрідність. Саме в культурі об'єктивується соціально-психологічний аспект національної психології і передусім такий визначальний її компонент, як національний характер. У національному характері відбито досягнення загальнолюдської культури. В літературі, мистецтві, музиці, скульптурі синтезується національна своєрідність історичного та соціально-економічного буття народу, розкривається сутність національного характеру. Таким чином, національний характер — це сукупність соціально-психологічних рис (національно-психологічних настанов, стереотипів), властивих національній спільності на певному етапі розвитку, які втілюються в ціннісному ставленні її до оточуючого світу, а також у культурі, традиціях, звичаях. Національний характер — це своєрідне, специфічне сполучення загальнолюдських рис у конкретних історичних і соціально-економічних умовах буття даної спільності.

У літературі, як науковій, так і художній, в публіцистиці, засобах масової інформації акценти нерідко зміщуються в бік розгляду лише негативних рис національного характеру. Внаслідок цього психологічний портрет народу постає в спотвореному вигляді — росіяни — п'яницями, українці — лінивими та жадібними та ін.

Для прикладу зробимо спробу проаналізувати єврейський та український національні характери.

Як відомо, євреї живуть у багатьох країнах світу. У зв'язку з цим виникає питання про правомірність вживання такого поняття, як «єврейський

національний характер». Адже протягом досить тривалого проживання в іншому національному середовищі євреї в багатьох випадках асимілювалися, запозичили традиції і звичаї тих народів, серед яких жили. Єврейська культура стала часткою духовної та матеріальної культури країни проживання. Проте незважаючи на тенденцію інтернаціоналізації, що проявляється в різних сферах життєдіяльності народів, у тому числі і у сфері культури, збереглися загальні риси, властиві євреям, що мешкають в Англії, Росії, Іспанії, Франції, США, Україні. Це дає підставу говорити про єврейський національний характер, про загальні риси національної психології єврейського народу.

Виникає питання, як євреї змогли зберегти протягом століть спільні риси національного характеру всупереч історичним та соціально-економічним умовам розвитку тих країн, в яких вони жили. Здавалося б, відмінність історичного буття мала сформувати відмінність рис національного характеру їх. Проте цього не сталося. Як це не парадоксально, цього не сталося завдяки самому єврейському національному характерові. Однією з рис національної психології євреїв є прагнення підтримувати один одного, триматися один за одного, зумовлене тисячолітніми драматичними випробуваннями. Причиною цього є умови історичного буття єврейського народу. Позбавлені тривалий час своєї батьківщини, розселені в країнах Європи, Азії, Америки та Африки, для того щоб вижити, вони повинні були підтримувати один одного. В країнах, де жили євреї, вони становили меншість. Сформувалася своєрідна психологія меншості: або ми будемо разом і виживемо, або роз'єднаними загинемо. Проте історії відомо чимало фактів, коли меншості асимілювалися, втратили риси своєї національної культури та психології.

З євреями цього не сталося. Вони зберегли риси національної психології, національного характеру. Приклад формування єврейського національного характеру переконливо доводить істинність тези щодо визначальної ролі історичних умов у формуванні національного характеру.

Демократичні традиції, інтелектуальні, духовні потенції кожного народу формуються в певних умовах його буття і не є вродженими. Вони не є прерогативою окремого народу. Демократія, інтелект, духовність — це загальнолюдські цінності, і для реалізації їх потрібні не богом обрані народи, а певні соціальні, економічні, політичні й історичні фактори.

Цінності, що сформувалися у процесі історичного розвитку, становлять основу, сутність, на ґрунті яких викристалізуються риси національного характеру. Однак у житті кожного народу є місце не лише успіхам, перемогам, а й поразкам, невдачам, які негативно позначаються на його моральних підвалинах, на формуванні негативних рис національного характеру. Вагоме місце серед них посідають негативні установки щодо праці, що сформувалися у нашій національній психології. Зрозуміло, не йдеться про генетичні фактори.

Командно-адміністративна система, яка сформувалася в епоху сталінізму, спричинила деформації у сфері моралі, сприяла формуванню в суспільній

свідомості негативних установок щодо трудової діяльності, зруйнувати які в сфері національної психології є далеко не простою справою.

У науковій літературі, публіцистиці, художніх творах це питання розглядається значно ширше. Йдеться про з'ясування джерел, причин деформацій у сфері економічній, соціальній, у сфері моралі. Чому став можливий сталінізм? Чи породила його зла воля Сталіна, чи причини тут іншого порядку? Було б несправедливо перекладати на національний характер відповідальність за злочини сталінізму чи гітлеризму. Проте серед обставин, що певною мірою сприяли виникненню гітлеризму і сталій зму, своє місце займають і причини, пов'язані з особливостями національної психології. Населення Німеччини протягом цілої історичної епохи виховувалося в дусі відданості ідеалам пруської мілітаристської держави. У суспільну свідомість наполегливо впроваджувалась вірнопідданська психологія, що спиралася на педантизм і законопослушність — типові риси образу життя німецького бюргера.

Формування і становлення тоталітарного режиму після 1917 р. знову ж таки полегшувались специфічними особливостями національної психології народів, що населяли колишню Російську імперію. Панування феодального ладу та найбільш спотвореної форми його — кріпацтва, монархізму, великодержавного шовінізму і як наслідок цього жорстоке подавлення національно-визвольних рухів, відсутність у суспільстві демократичних інститутів не могли не формувати такі риси національного характеру, як покірність, пасивність, байдужість. Бюрократичний надцентралізм, що пронизував державний організм Росії, сформував і таку рису характеру, як догоджання владі, чиношанування. В національній психології сформувався стереотип про непогрішність тих, у чийх руках зосереджена влада,— від представників місцевої влади до найвищих її ешелонів. Сталін та його оточення майстерно використовували особливості національної психології народів, які населяли Росію, для ствердження диктатури особистої влади.

Історично склалося так, що протягом багатьох століть Україна була розділена на східні та західні регіони. Причому трагізм долі українського народу полягав у тому, що з моменту татаро-монгольської навали Україна втратила свою державність і перебувала під владою або Литви, або Польщі, або Австрії, або Росії. Культура України набула характеру провінційної і перетворилася на частку російської або польської культури. Все це не могло не позначитися на формуванні української духовності.

Спільність історичної долі українського народу полягала в тому, що він був пригноблений, національна приналежність гнобителів значення не мала. В усьому іншому залишались відмінності, які визначались характером як історичного розвитку, так і розвитку культури країни, під владою якої знаходилась Україна. Через польську культуру українська культура зазнавала впливу ідей західноєвропейського гуманізму та реформації.

Таким чином, роз'єднання, роздробленість українських земель відбувалися протягом століть і закріплювалися історично, економічно, духовно. Все це не

могло г.е позначитися на формуванні українського національного характеру, зокрема на формуванні негативних рис його.

Український національний характер, як і характер кожного народу, діалектично суперечливий.

У літературі, де розглядається український національний характер, нерідко твердиться, що українці емоційні, тому вони славляться піснею, а не філософією. В зв'язку з цим можна запитати, а італійці, що не емоційні? А іспанці або мексиканці? Очевидно, емоційність не є сутнісною ознакою національного характеру. Її слід шукати передусім у сфері темпераменту, а не національного характеру.

Аналізуючи російський національний характер, Бердяєв зазначає, що жіноче начало визначає його сутність та особливості. Подібні твердження можна знайти і щодо українського національного характеру. «Важко, а може, й неможливо роз'яснити українцеві те поняття мужчини, яке сформувалось в світовій культурі. Слабкість духу, душевність, названа суперцінністю, те, чого треба соромитися мужчині,— оспівується. Мити ноги коханій, нести її на руках («Я ж тебе, рибонько, аж до хатиньки сам на руках однесу»), цілувати її сліди — усе це, *явно жіноче*, а в очах українця настільки високо підноситься, що зазіхання на нього сприймається ним, як зазіхання на святість»¹³.

Не можна погодитись з такими оцінками українського національного характеру. Більше того, всупереч аргументам Бердяєва, слід сказати, що такі риси українського національного характеру, як велика пошана до жінки, ліризм у звеличенні її найбільш адекватно виражають одну з суттєвих загальнолюдських рис: шанувати жінку як символ продовження і безсмертя людського роду, як найвищий взірець людської краси. Саме закріпленню цієї цінності віддає всі свої зусилля нині могутній на заході феміністський рух. Так що стосовно вказаної риси українського національного характеру треба відверто сказати: вона повчальна для багатьох націй і народів світу.

Матеріальна і духовна культура українського народу в своєму розвитку відбиває багатогранні сторони національного буття, суперечливі риси життєдіяльності народних мас, драматичні, а часом і трагічні сторінки історії нашого народу.

Загальноновизнано, що українські народні пісні характеризуються ліризмом, задушевністю, теплотою. В них набули відображення кращі риси національного характеру українця. В багатьох українських піснях звучить печаль. Різні причини її: це і розлука з коханою, і туга за рідною Україною, і печаль, викликана поневоленням Батьківщини іноземними загарбниками. Пісні несуть у собі величезний емоційний заряд. Проте на основі лише однієї частки фольклору уявляти образ українця як сентиментального лірика, емоційно збудженого, було б неправильним. Однак образ такий: емоційність, сентиментальність, примат почуттів над розумом склався в літературі і нав'язується масовій свідомості. Де вже тут місце для філософських роздумів і наукових пошуків? Звідси беруть початок джерела міфа про специфіку української духовності, відмінну від духовності інших народів. Автори цього

міфа досі твердять про слабкість духу українців, про нездатність українського народу до розвитку теоретичного знання. І хіба не свідчать про великі теоретичні звершення синів українського народу хоча б такі прізвища, як Вернадський, Грушевський, Патон, Люлька та ін.?

Несправедливість цих міфів підтверджується змістом і характером культури українського народу. Досить згадати творчість Шевченка та Франка, де поряд з ліричними творами є твори, в яких відображено героїчне минуле українського народу («Гайдамаки» Шевченка, «Захар Беркут» Франка). Подібних прикладів можна навести безліч.

Доброта, щедрість, задушевність, гумор, працьовитість — все це риси українського національного характеру, але водночас це і загальнолюдські цінності, просякнуті національним буттям українського народу і відображені в його літературі, мистецтві, усній народній творчості.

Історія українського народу, його перемоги і драматичні поразки, культура, що увібрала в себе як матеріальні, так і духовні цінності, побут, традиції, звичаї, вироблені протягом століть ціннісні настанови, формували зміст українського національного характеру.

7 питання

Сутність суспільного прогресу та його критерії

Питання про критерії суспільного прогресу вирішується залежно від того, як визначається поняття «прогрес». У свою чергу розуміння прогресу потребує з'ясування природи більш широких понять: «зміна», «розвиток».

Абсолютизація будь-якого напрямку в соціальному житті призводила до однобокого сприйняття людської історії. Одні дослідники тлумачили її як таку, що розвивається у зворотному напрямі від «золотого віку» (Гесіод), інші вбачали в суспільному житті повторення одних і тих самих форм буття (Піфагор), треті акцентували увагу лише на поступальних процесах (Кондорсе, Гердер). Насправді ж суспільний розвиток багатоплановий, хоча, як доводить всесвітньо-історичний досвід людства, прогресивна тенденція все ще залишається домінуючою. Проте у чистому вигляді вона ніколи не існувала, бо суспільний розвиток реалізує себе в різних тенденціях і жодна з них не існує окремо від інших. Для XVIII ст., наприклад, коли в науці і філософії затвердилася концепція примітивного еволюціонізму (Ламарк, Сент-Ілер, французькі просвітителі), характерним було метафізично однобоке розуміння прогресу як лише поступальності. Якщо концепція кругообігу помічає в розвитку лише циклічність, то тут навпаки — все багатство і різноманітність соціальних процесів зводиться до поступальності.

Концепція прямолінійного прогресу, залишивши поза увагою роль повторюваності у розвитку суспільства, відмежовується від фактів загибелі цілого ряду цивілізацій, тобто від фактів регресу. У наш час, коли на тлі загострення глобальних проблем людство усвідомило хиткість цивілізації і реальну можливість власної загибелі, повсюдно поширилося песимістичне

світовідчуття, а на рівні теоретичної свідомості сформувалося в концепцію соціальної деградації і суспільного регресу.

У цілому простежується глибока залежність сприйняття спрямованості історичного процесу від духовного клімату епохи. В античному суспільстві переважала ідея кругообігу, бо «античний чуттєво-матеріальний космос... обов'язково вимагав ідеї вічного повернення... Подібний вічний кругообіг хаосу і космосу в античності не лише зрозумілий і переконливий, а й заспокійливий і втішний»¹.

Світогляд античної людини антиісторичний, і в цьому найбільше відчувається зв'язок її з міфологією. Християнство висунуло ідею руху людства до більш досконалого світу, до реалізації божественно встановленої мети. Тут уже з'являється Історія, хоча вона і зумовлена Провидінням. Античний космос позбавлений мети. Світовідчуття античної епохи фаталістичне. Християнська картина суспільства вперше формулює мету людського буття — максимальне наближення людини до Бога, що можливе лише через подолання гріховної природи людського роду і моральне самовдосконалення кожного індивіда. Людина може бути рівною Богові. Вона має безсмертну душу, постійно долаючи в собі і поза собою гріховний світ. Релігія і церква допомагають їй в цьому. Вічним же взірцем поведінки людей є бог Ісус Христос, духовний Рятівник людства, який впливає на людей «силою власного прикладу, не вдаючись до насильства»². Саме тому світогляд середньовічної людини переважно аскетичний, бо на перше місце висувається завдання здобути духовні цінності, знайти власний порятунок. Тому для феодальної доби була характерною не ідея кола або поступу вперед, а ідея «перетворення», тобто прагнення до якісної зміни *внутрішнього* світу людини, яка дає змогу краще усвідомити божественне призначення людини і справжній сенс життя.

Починаючи з епохи Відродження і особливо у XVIII—XIX ст. затверджується прогресистське розуміння історії, причому прогресивна лінія розвитку теж набуває вигляду як реалізація мети, тільки не божественної, а природної, як втілення природної необхідності в життя суспільства. У часи Середньовіччя концепція прогресу ґрунтувалася на вірі в чудо, в епоху ж Просвітництва — на вірі в Розум і його творіння — науку. Тому світогляд людини Нового часу переважно раціоналістичний, а отже, й антропоцентричний, бо за субстанцію суспільства вважають самодостатню монаду індивіда, замкнену на власних цілях й інтересах. Вперше цю індивідуалістичну теорію суспільства, на протигагу корпоративному устрою феодалізму, обґрунтував Т. Гоббс.

поряд з традицією прогресистського розуміння історії, як не дивно, досить сильною є позиція прихильників соціального кругообігу (круговороту, теорія локальних цивілізацій) і послідовників теорії соціальної деградації. Світогляд сучасної людини тому переважно еkleктичний, бо перед загрозою загальної загибелі здійснюється інтенсивний пошук об'єднувального принципу, який допоміг би обґрунтувати ідею виживання. Не виключено, що таким може стати принцип антропокосмізму, тобто оволодіння людиною, людством

широких масштабів космосу, і для того, щоб врятувати «колиску» історії планету Земля, і для того, щоб врятувати людство.

Нині ж, озираючись, аналізуючи всесвітню історію, ми можемо констатувати, що для минулого часу при всій різноманітності тенденцій соціального розвитку в ньому безумовно мала місце лінія прогресу. Проте адекватне усвідомлення останнього в кожний історичний період було ускладнене багатьма фактами соціальної несправедливості, війнами, переворотами, загибеллю держав і навіть цілих людських популяцій. Тому інтегральними принципами культури в античну добу була ідея фатуму, в Середньовіччі — ідея перетворення, в Новий час — розумного егоїзму, а в наш час, коли спостерігається тенденція глобального об'єднання людей і усвідомлюється космічна роль людства,— ідея ноосфери. Ноосферу розуміють як такий етап космічної еволюції, на якому вирішальна роль у розвитку переходить до людства, його розуму.

Ці ускладнення у виявленні прогресивної лінії суспільного розвитку гостро ставлять питання про сутність прогресу та регресу. Принципове питання «Що таке прогрес?» вирішується в філософській літературі неоднозначно. Одні фахівці стоять на позиції універсальності прогресу, тобто наявності, поряд з іншими прогресивних перетворень у процесі розвитку як у неживій і живій природі, так і в соціальній і духовній природі людства.

Чим же тоді є прогресивні процеси в неживій природі? Як уже підкреслювалося в VI розділі підручника (підрозділ, присвячений закону заперечення заперечення), І. Пригожий і І. Стенгерс досить ґрунтовно доводять, що фізика розкриває зміст матеріальних структур як форм адаптації систем до зовнішніх умов. Вони ж підкреслюють, що навіть у найпростіших неорганічних хімічних системах мають місце механізми передбіологічної адаптації. Це свідчить про те, що в неживій природі поряд з процесами «коловороту» і «регресу» (тобто втрати структур, що забезпечують адаптацію до зовнішніх умов) мають місце і *прогресивні* зміни перетворення.

Інша точка зору полягає у визнанні прогресивних змін частково в біологічних, а в основному в соціальних та духовних процесах.

Якщо погодитися з першою точкою зору, то в цілому прогрес визначається як *такий напрям розвитку, в якому реалізуються внутрішні можливості певної системи в процесі становлення якісно нової системи*, що забезпечує більш високий ступінь цілісності, стійкості і пристосованості до навколишнього середовища і більш високий потенціал для наступного розвитку.

Якщо стати на позиції другої точки зору, то наведене вище визначення зберігається, але, по-перше, обмежується сферами живої природи та суспільства, а, по-друге, підпорядковується (як суттєвому атрибуту прогресу) наявності або здатності ціле-покладання. У живій природі — це наявність доцільності в процесі розвитку, а в розвитку суспільства — це наявність свідомо поставленої мети, рух до якої і є показником прогресивних змін.

Аналіз сутності прогресу і регресу через ціль у діяльності має свій сенс. Саме зіставлення результатів діяльності і мети (ідеалу) є об'єктивним критерієм самовдосконалення суспільства або, навпаки, деградації його. До того ж, у наш час гостро постає питання про те, якою ціною слід домагатися переходу суспільства до більш високого стану і чи варто взагалі робити це, якщо жертви, принесені на вівтар прогресу, непомірно високі порівняно з очікуваним результатом.

Абсолютний критерій суспільного прогресу встановити неможливо. Висунуті в різні часи такі критерії прогресу, як розвиток продуктивних сил, зміна суспільно-економічних формацій, вдосконалення способу виробництва, розширення сфери свободи та ін., скоріше за все є відносними. Не випадково А. П. Бутенко в одній із своїх праць зазначає: «...У досить обширній літературі... немає одностайної відповіді на головне питання: яким є загальносоціологічний критерій суспільного, соціального прогресу?»³. Останнім часом вийшли друком роботи, зокрема Е. П. Семенюка, в яких розробляється інформаційний підхід до аналізу суспільного прогресу. Розвиток у даній концепції тлумачиться як поєднання прогресу і регресу, а критерієм прогресу пропонується вважати підвищення рівня організації системи.

Усе ж таки ситуація не безнадійна, якщо остаточно відкинути характерне для просвітителів XVIII ст. уявлення про прогрес як про чисту поступальність, як монотонне накопичення кількості. З позиції трансформаційної (якісної) концепції прогресу «...критеріїв оптимальності і факторів прогресу системи, особливо такої, як людське суспільство, може бути безліч, а тому, вичерпавши запаси вдосконалення чергового критерію або групи їх, система змінює критерії або переходить до використання інших факторів. Виникають все нові й нові «діалектичні криві» прогресу, який стає таким чином нескінченним»⁴.

І дійсно, вичерпавши можливості накопичення матеріальних речей і усвідомивши «межі зростання», людство має шанс переключитися в основному на розвиток духовного виробництва.

Людина повинна вести діалог з природою, а не боротися з нею. Не виключено, що екологічний імператив, тобто утвердження самоцінності життя, стане з часом вирішальним критерієм суспільного прогресу. Сучасне людство живе за рахунок біосфери, тобто знищення рослин і тварин, але можливості такого розвитку вже наближаються до своєї межі. За оцінкою футурологів (екстраполюючи сучасні тенденції у розвитку земної технології, зорієнтованої на споживацьке ставлення до природи) людство може загинути вже у наступному столітті.

Семінарські заняття

Семінар 1. Філософія, її людські виміри і смисл .

План

1. Історичні типи світогляду.
2. Філософія, її предмет та функції.
3. Основне питання філософії та її структура.
4. Філософія давнього Сходу.
5. Особливості, умови формування та етапи розвитку античної філософії.

Питання для самоперевірки

1. Дайте визначення світогляду.
2. Які основні історичні типи світогляду?
3. Спробуйте визначити предмет філософії та обґрунтувати його розуміння.
4. У чому полягає сутність наукової картини світу?
5. Яка структура та основні функції філософії?

Теми рефератів:

1. Первинне розуміння філософії.
2. Проблеми і предмет філософії.
3. Рефлексія як основний метод філософії.
4. Філософія і наукова картина світу в ХХ ст.
5. Світогляд як спосіб орієнтації людини в світі.
6. Основні рівні світогляду.
7. Природа та структура світогляду.
8. Соціально-історична сутність світогляду: історичні типи.

Література

1. Алексеев П.В., Панин А.В. Философия: Учебник. – М., 1997
2. Аристотель. Метафизика//Соч.: В 4-х т. – М., 1976
3. Арцишевский Р.А. Мироззрение: сущность, специфика, развитие. – Львов, 1986
4. Ильенков Э.В. Философия и культура. – М., 1991
5. Лосев А.Р. Философия, мифология, культура. – М., 1997
6. Никифоров А.Л. Является ли философия наукой?//Философские науки. – 1990 - №3.
7. Философия и мироззрение. – М., 1990
8. Философский энциклопедический словарь. – М., 1998
9. Філософія: Підручник/За заг. ред. М.І.Горлача та ін. – 2-ге вид., перероб. та допов. – Ч., 2001

Семінар 2. Філософія Стародавнього світу, Середньовіччя та Відродження.

План

1. Філософія стародавньої Греції. Загальна характеристика.
2. Філософія Демокріта і Платона.
3. Філософія Арістотеля.
4. Філософія стародавнього Риму. Загальна характеристика.
5. Основні напрями філософії Середньовіччя.
6. Філософія Відродження.

Питання для самоперевірки

1. Чим відрізняється здивування як початок філософії від здивування у повсякденному житті?
2. У чому полягає якісна відмінність та генетична спорідненість міфологічної свідомості і філософії?
3. Який зміст вкладав Арістотель у поняття Першого Двигуна?
4. Розкрийте філософський зміст боротьби реалізму і номіналізму в середньовічній філософії.
5. Які характерні риси притаманні основним типам сенсуалізму (емпіризму) і раціоналізму?

Теми рефератів:

1. Розуміння філософії в античну добу.
2. Проблема першопричини світу в античній натурфілософії.
3. Проблема буття в античній філософії.
4. Сутність полеміки Сократа з софістами.
5. Основні ідеї філософії Платона.
6. Перша будова системи категорій Арістотеля.

Література

1. Герасимчук А.А., Шейко С.В. Філософія. – Київ-Полтава: БІВ, 1998. – 187 с.
2. Філософія. Курс лекцій. Навчальний посібник. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1994. – 576 с.
3. Філософія. Навчальний посібник /За ред. І.Ф. Надольного. – К.: Вікар, 1997. – 584 с.
4. Філософія. Підручник /За ред. Г.А. Заїченка. – К.: Вмща школа, 1995. – 324 с.
5. Введение в философию. Учебник для вузов в 2-х частях /Под общ. ред. Н.Т. Фролова. – М.: Политиздат, 1989. – Т.1. – 367 с., Т.2 – 639 с.
6. Ленін В.І. Карл Маркс //Повне зібрання творів. – Т.26. – К.: Політвидав, 1970. – С. 43-93.
7. Маркс К. Тези про Фейербаха //Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – 2-е вид. – К.: Політвидав, 1965. – Т.3. – С. 1-4.

Семинар 3. Філософське розуміння світу

План

1. Проблема буття в філософії.
2. Матерія як філософська категорія.
3. Проблема руху в філософії та природознавстві. Форми руху матерії.
4. Простір і час як основні форми існування матерії.
5. Проблема свідомості. Відображення як загальна властивість матерії.
6. Сутність свідомості. Структурні рівні свідомості.

Питання для самоперевірки

1. У чому полягає життєвий та філософський сенс проблеми буття?
2. Які форми має буття людини?
3. Чи можна вважати, що матерія — це те, з чого складені всі речі?
4. Ява відмінність між науковою та світоглядною картинами світу?
5. Чому прогресивні, революційні, наукові відкриття можуть призвести до кризи науки?
6. Чому рух — це невід'ємна властивість матерії?
7. Чи можна вважати за рух наші думки?
8. Чи ми сьогодні знаємо все про форми руху?
9. Чи змінилося соціально-історичне тлумачення простору і часу у XX ст.?

Теми рефератів:

1. Порівняльний аналіз розуміння Абсолюту в Парменіда і в християнському вченні про Бога.
2. Філософське вирішення проблеми буття як віддзеркалення світогляду епохи (античність, Середньовіччя, Новий час, XX ст.).
3. Проблема буття в філософії М.Хайдеггера.
4. Онтологічний поворот у філософії XX ст.
5. Еволюція поняття «матерія» у філософії і науці.
6. Синергетика: зміст і основні проблеми.
7. Детермінізм як принцип філософського осмислення світу.
8. Порівняльний аналіз субстанційної та реляційної концепцій простору і часу.
9. Історико-філософський аспект ідеї розвитку.

Література

1. Дельгадо Х. Мозг и сознание. —М.,1991.
2. Ильенков Э.В. Философия и культура. —М.,1991.
3. Лой А.М. Проблема свідомості: історичність досвіду // Філософська і соціологічна думка.—1992.—№7.
4. Проблема сознания в современной западной философии. —М.,1989.
5. Тейяр де Шарден. Феномен человека. —М.,1985.
6. Філософія: Підручник/ Під ред.І.В.Бичко.—К.,2001.
7. Філософія:Курс лекцій: Навч.посібник/За ред.. І.Ф. Надольного. —К.,2000.
8. Фрейд З. Психология бессознательного. —М.,1989.

Семінар 4. Проблема методу в філософії.

План

1. Філософський аналіз науки. Закономірності розвитку науки.
2. Рівні та форми наукового пізнання.
3. Проблема метода в філософії. Загальна характеристика методів наукового пізнання.
4. Методи емпіричного рівня пізнання.
5. Методи емпірично-теоретичного рівня пізнання.

Питання для самоперевірки

1. Чим зумовлена потреба у методах пізнання?
2. Поясніть сутність методологічного плюралізму.
3. У чому полягає евристичне значення основних парадигм в сучасній філософії?
4. Дайте порівняльний аналіз методологічній ситуації в класичній та некласичній філософії.
5. Чим відрізняються емпіричний та теоретичний рівні наукового пізнання?

Теми рефератів:

1. Критерії та еталони науковості.
2. Природничонаукове та соціогуманітарне пізнання: подібності і відмінності.
3. Проблема періодизації історії науки.
4. Структура наукової теорії та її основні функції.
5. Класифікація наукових методів і рівні методології.
6. Позанаукове знання і його форми.
7. Сенс і витоки наукових революцій.

Література

1. Жоль К.К. Методы научного познания и логика. – К.,2001.
2. Загадки человеческого понимания. – М.,1991.
3. Ильин В.В., Калинин А.Т. Природа науки. – М.,1985.
4. Кук Т. Структура научных революций. – М.,1977.
5. Мукашевич В.К. Научный метод: структура, обоснование, развитие. – М.,1990.
6. Микешина Л.А. Ценностные предпосылки в структуре научного познания. – М.,1989.
7. Нарский И.С. Современные проблемы теории познания.
8. Рузавин Г.И. Методология научного исследования. – М.,1999.
9. Філософія. Підручник/ За заг. Ред.. М.І.Горлига та інш. – 2-е вид., перероб. та допов. – Х.,2001.
10. Швырев В.С. Анализ научного познания: основные направления, формы, проблема. – М.,1988.

Семінар 5. Філософський аналіз суспільства та історії.

План

1. Філософський аналіз суспільства. Теоретичні моделі суспільства.
2. Філософія історії: предмет і напрямки.
3. Поняття цивілізації.
4. Поняття суспільного закону. Свобода і необхідність.
5. Екологія та екологічні проблеми в Україні.

Питання для самоперевірки

1. Що визначається поняттям «суспільство» і що таке «суспільні відносини»?
2. Що досліджує філософія історії?
3. Яким є співвідношення культури і цивілізації?
4. У чому сутність відчуження і які шляхи подолання його?
5. Як ви розумієте співвідношення понять «свобода» і «необхідність»?
6. Що таке соціальна структура і що визначає її?
7. Якими є екологічні проблеми в Україні і шляхи їх подолання?

Теми рефератів:

1. Системи природи і суспільства: спільне та відмінне.
2. Криза світової цивілізації на межі тисячоліть та шляхи її вирішення.
3. Проблема людського початку в історії.
4. Специфіка соціального детермінізму.
5. Основні риси техногенної цивілізації.
6. Держава, політичні партії, інші установи і організації, їх роль у суспільно-історичній практиці.
7. Волонтаризм та фаталізм та їх прояви.

Література

1. Охріменко О.Г. Фундаментальні філософські проблеми. – К., 2002. – С.68-98.
2. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. – 3-тє видання, перероб. і доповн. – Львів: "Магнолія плюс"; видавець СПД ФО В. М. Піча, 2005. – С.349-393.
3. Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. Філософія : Навч.посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С.292-317.
4. Філософія: Курс лекцій. Навч. посібник для студ. вузів / Бичко І.В. та інш. – К., 1993. – Тема 10-11 // <http://ukrknighta.org.ua/ukrknighta-text/773/11/>
5. Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення) : навч. посіб. / за ред. акад. НАН України Л.В.Губерського. – К.: Знання, 2009. – С.344-376.

Завдання до самостійної роботи студентів **СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ**

Головною формою роботи студентів є самостійна робота над курсом. Адже будь-яка освіта є перш за все самоосвітою. Якою плідною не була б робота викладача, але без серйозної самостійної роботи студента вона не дасть якісних результатів. Оскільки лише сам студент, отримавши від викладача відповідні рекомендації та консультації, може переосмислити отриману інформацію, виробити критичне бачення, поглибити власні знання й, в решті решт, сформуванати власну точку зору та власну позицію щодо обговорюваних проблем.

Для глибокого та якісного засвоєння навчальних модулів перш за все рекомендується детально ознайомитися з робочою та навчальною програмою дисципліни, переліком літератури, змістом та методичними рекомендаціями щодо підготовки до семінарських занять, питаннями, що винесені на залік, а також – критеріями оцінювання роботи. Це допоможе на початковому етапі зорієнтуватися у новому предметі, уявити його внутрішню логіку, послідовність розгляду тем та накреслити загальний план роботи протягом часу, відведеного на вивчення дисципліни.

Також студентам варто відвідувати лекційні заняття через їх інформативно-консультаційний характер. На лекційних заняттях студент засвоює базову інформацію щодо конкретної теми, у відповідності до навчальної програми, отримує певні орієнтири у науковій літературі (необхідні для подальшого самостійного наукового пошуку) та мають змогу під час заняття отримати відповіді на незрозумілі або спірні питання. Елементом самостійної роботи студентів у цьому відношенні може бути робота із власним конспектом лекцій для повторювання матеріалу, формулювання коментарів, питань, виявлення моментів, що потребують уточнення або у науковій літературі, або завдяки консультаціям з викладачем. Робота з конспектом також є корисною перед наступною лекцією (для пригадування попереднього матеріалу), або перед семінаром.

Важливою частиною процесу навчання є семінарські заняття, які можуть бути як академічними так і інноваційними. Але проведені у будь якій формі, вони потребують попередньої ретельної самостійної роботи студентів. У процесі підготовки до семінарських занять студентам варто слідувати методичним порадам щодо підготовки до занять, а також використовувати різні види самостійної роботи, такі, як зокрема, підготовка розгорнутого плану відповіді на питання, підготовка тез виступу, конспект джерел (наукової літератури або навчальної літератури, інших джерел), підготовка схем, таблиць, написання есе.

Такі завдання спрямовані на поглиблене осмислення основних проблем курсу, пробудження активності та самостійності мислення студентів. Тестові, а особливо проблемно-пошукові вправи, мають на меті ініціювати власні роздуми, міркування студентів, бажання самостійно продовжити освіту та

знайти оригінальні шляхи розв'язання протиріч і вирішення ґрунтовних світоглядних проблем.

Для виконання тестових та проблемно-пошукових завдань студенту необхідно користуватися не лише підручниками, а й першоджерелами та додатковою літературою, що запропонована викладачем до даної теми. Індивідуальна робота повинна виконуватися студентом під керівництвом викладача. Форма звіту обирається за бажанням (написання та захист реферату, підготовка доповіді або статті у наукове видання, складання стислого конспекту та підготовка до співбесіди з викладачем тощо). На індивідуальних консультаціях викладач рекомендує відповідну літературу кожному студенту.

Завдання:

Законспектувати відповідний матеріал у зошити, форма контролю-перевірка письмового звіту з відповідним обґрунтуванням(усним захистом) по суті означених питань:

№ п/п	Тема, питання для опрацювання	Кільк. годин	Література
1	Тема 1. Філософія, її людські виміри і смисл. 1.1 Структура філософії	2	[1,11-15]
2	Тема 2. Філософія Стародавнього світу. 2.1. Особливості, умови формування та етапи розвитку античної філософії. 2.2. Загальна характеристика філософії стародавньої Греції. 2.3. Філософія стародавнього Риму. Загальна характеристика.	6	[1,11-15], [1,26-28], [3,179-196]
3	Тема 3. Філософія Середньовіччя та Відродження. 3.1. Наукова революція XVI-XVII ст.. та її вплив на розвиток філософії	2	[3,346-349] [1,128-131]
4	Тема 4. Філософія Нового часу. 4.1. Місце німецької класичної філософії в історії філософської думки. 4.2. Філософія марксизму.	4	[1,45-46] [1,62-67] [1,155-164]
5	Тема 5. Філософія у XIX-XX ст.. 5.1. Філософські ідеї А.Шопенгауера та Ф.Ніцше. 5.2. Філософія позитивізму та емпіріокритицизму. 5.3. Вихідні ідеї екзистенціалізму. 5.4. Філософія психоаналізу та неофрейдизму.	4	[4,200-207] [1,131-132] [4,207-210] [1,143-148] [2,117-125]
6	Тема 6. Філософська думка в Росії та Україні. 6.1. Загальні особливості, ідеї та представники укр.. філософії XX ст..	2	[1,89-109]
7	Тема 7. Філософське розуміння світу. 7.1. Проблема свідомості у філософії. Структурні рівні свідомості. 7.2. Субстанціональна та релятивістська концепції простору і часу.	4	[1,283-286] [1,291-293] [1,201-205]
8	Тема 8. Діалектика та її альтернативи. Основні закони діалектики. 8.1. Метафізика як антипод діалектики	4	[1,222-226] [2,302-310]
9	Тема 9. Пізнавальний процес: сутність та структура. 9.1. Основні принципи теорії пізнання. 9.2. Проблема істини в філософії та науці.	6	[1,312-319] [2,377-384] [2,420-438] [2,415-422]

	9.3.Рівні та форми наукового пізнання. 9.4.Проблема методу у філософії.		
10	Тема 10. Філософський аналіз суспільства та історії. 10.1.Поняття цивілізації. 10.2.Поняття суспільного закону. Свобода і необхідність. 10.3.Форми суспільної свідомості. 10.4.Ідея прогресу в історії соц.. філософії. 10.5.Сутність, структура та функції політичної системи.	8	[2,465-466] [1,412-421] [1,299-310] [1,385-398] [1,332-350]

Література

7. Філософія. Підручник./ За ред.. Г.А. Заїченка, В.М. Сагатовського та ін. – К.: «Вища школа»,1995.
8. Є.А. Подольська. Кредитно-модульний курс з філософії. – К.: «Инкос», 2006.
9. История философии в кратком изложении/ Пер. с чеш. И.И.Богута – М.: «Мысль»,1991.
- 10.Симонов Д.А. История философии в вопросах и ответах: учебное пособие. –ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006.
- 11.В.П.Андрущенко, М.І.Михальченко. Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій. – К.: «Генеза», 1996.
- 12.Табачкова Е.В. Философы. – М.: «Рипол классик», 2002.
- 13.Бойченко І.В.,Бойченко М.І.Філософія.Навч.посібник.-К.,2006.
- 14.Черній А.М., Тимошенко З.І. Філософія.К., “2001.
- 15.Філософія.Навч. посібник./ Губерський Л.В. – К.,2004..
- 10.Мигولاتьева А.А.Философия.Её предмет и метод.//Социально-гуманитарные знания,-2006, №6.
11. Аристотель. Метафизика // Соч.: В 4-х т. – М., 1976. т.1.
12. Ильенков Э.В. Философия и культура. М., 1991.
13. Кукушкина Е., Логунова Л. Мировоззрение, познание, практика. М., 1988.
14. Світогляд і духовна культура. К., 1993.
15. Богомоллов А.С. Антична філософія., К., 1985.
16. Рассел Б. Історія західної філософії., К., 1999.
17. Чанышев А.П. Курс лекций по древней философии. М., 2001.
18. Асмус В.Ф. Античная философия., М., 2004.
19. Платон. Апология Сократа // Соч. В 4 г. Т. 1. М., 1966.
20. Аристотель. О душе // Соч. В 4 т. М., 1983. Т. 1.

21. Водолазов Г.Г. Наш современник Сократ. // Общественные науки и современность, 2005. № 5.
22. Соколов В.В. Европейская философия XV – XVIII веков. М., 2003..
23. Гулыга А.В. Немецкая классическая философия., М., 1986.
24. Мотрошилова Н.В. Возникновение и развитие философских идей., М., 1991.
25. Майданский А.Д. Дух и душа: Декарт и Спиноза // Человек, 2006, № 1.
26. Соколов В.В. Средневековая философия. М. 1989.
27. Майоров И.И. Формирование средневековой философии. М., 1979.
28. Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. М., 1980.
29. Августин Аврелий. Исповедь., М., 1972.
30. Боргаш Ю. Фома Аквинский. М., 1975.
31. Фромм Э. Психоанализ и этика. М., 1992.
32. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. М., 1992.
33. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1991.
34. Горський В.С. Історія української філософії. К., 2004..
35. Замолеев С.М., Зац В.А. Философские идеи в культуре Киевской Руси. К., 1987.
36. Мацько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. К., 1990.
37. Філософія Відродження на Україні. К., 1990.
38. Арефьева В.С. Общество. Познание. Практика. М., 1988.
39. Вильчинский В.Д. Познание и практика в структуре деятельности. 1988.
40. Кукушкина Е.И., Логунова Л.Б. Мировоззрение. Познание. Практика. М., 1989.
41. Ярошевский Г.М. Размышление о практике. М., 1976.
42. Ильин В.В., Юлдашев Л.Г. Современная научная философия: негеоцентричный материализм.-М., 2003.
43. Владимиров Ю.С. Метафизика. -М., 2002.
44. Уитроу Дж. Естественная философия времени.-М., 2002.
45. Авдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. М., 1994.
46. Дельгадо Х. Мозг и сознание. М., 1991.
47. Радужный В.П. Драматизм бытия: истоки бесперспективности. М., 1989.

Засоби діагностики навчальних досягнень студентів

Тести з філософії

- 1 *Оберіть правильний варіант відповіді. Яке визначення поняття «світогляд» вважається правильним? Світогляд – це:*
 - a. світовідчуття;
 - б. практичний досвід людини;
 - в. сукупність поглядів, оцінок, норм і установок людини по відношенню до світу.

- 2 *Оберіть правильний варіант відповіді. Яке з наведених суджень може належати тільки матеріалісту:*
 - a. Бог існує;
 - б. свідомість є властивість, продукт матерії;
 - в. основою світу є світовий розум.

- 3 *Оберіть правильний варіант відповіді. Д. Донцов, один із фундаторів українського націоналізму, створив свою теорію еліти на засадах філософії:*
 - a. В. Дільтея;
 - б. Ф. Ніцше;
 - в. А. Шопенгауера.

- 4 *Оберіть правильний варіант відповіді. Виділіть основну ідею у трактовці проблеми буття у філософії постмодерну. Ця філософія розглядає буття як:*
 - a. стійку сукупність ієрархічних структур;
 - б. становлення;
 - в. Бога.

- 5 *Оберіть правильний варіант відповіді. «Суспільство – надіндивідуальна реальність, що базується на колективних уявленнях». Кому належить це визначення суспільства:*
 - a. Е. Дюркгейму;

- б. К. Марксу;
 - в. Г. Гегелю.
6. *Оберіть правильний варіант відповіді. Фундатором даосизму вважається:*
- а. Конфуцій;
 - б. Лао Цзи;
 - в. Чжуан Цзи.
7. *Оберіть правильний варіант відповіді. Виділіть у запропонованих судженнях ідеалізм. Свідомість:*
- а. нерозривно зв'язана з матерією;
 - б. є продукт матерії;
 - в. може існувати до і незалежно від матерії.
8. *Оберіть правильний варіант відповіді. Відомий вчений-гуманіст А. Швейцер – автор концепції, в якій відображаються загальнолюдські ідеали та цілі суспільного розвитку. Ця концепція називається:*
- а. «шлях до ненасильства»;
 - б. «заслугувуй любов ближнього»;
 - в. «побожність перед життям».
9. *Оберіть правильний варіант відповіді. Назвіть філософа, який створив атомістичне вчення:*
- а. Анаксагор;
 - б. Демокрит;
 - в. Емпедокл;
10. *Оберіть правильний варіант відповіді. Яку відповідь на запитання про те, що є джерелом пізнання, дає раціоналізм? Джерелом пізнання є:*
- а. інтуїція;
 - б. досвід;
 - в. розум.

11. *Оберіть правильний варіант відповіді. Термін «гуманізм» розробив:*

- а. Еразм Роттердамський;
- б. П. Гольбах;
- в. П. Нітхаммер.

12. *Оберіть правильний варіант відповіді. Вкажіть, яке з даних положень відповідає прагматичній концепції істини? Істина – це:*

- а. знання, яке є адекватним відображенням об'єктивного світу;
- б. логічна схема, в яку укладаються дані досвіду;
- в. ідея, використання якої приводить до успіху.

13. *Оберіть правильний варіант відповіді. У чому полягає, на Ваш погляд, сутність людини:*

- а. в тому, що вона є «вінець природи»;
- б. у соціальності;
- в. в тому, що вона володіє матеріальними та духовними потребами.

14. *Оберіть правильний варіант відповіді. Вкажіть правильне судження. Критерієм істини у філософії є:*

- а. спостереження, експеримент;
- б. лише людське мислення, духовне начало;
- в. практика.

15. *Оберіть правильний варіант відповіді. Визначте розуміння людини, яке є найбільш характерним для філософії доби Відродження. Людина – це:*

- а. суспільна тварина;
- б. творець, художник;
- в. мікрокосм.

16. *Оберіть правильний варіант відповіді. Виділіть основне положення емпіризму:*

- а. розум грає вирішальну роль у пізнанні світу людиною;

б. усе знання людини засновано на досвіді;

в. світ взагалі непізнаваний.

17. *Оберіть правильний варіант відповіді. Поняття «діалектика», якщо розглядати його в історико-філософському аспекті, має кілька значень. Вкажіть, у якому значенні використовував це поняття один з фундаторів діалектики Г. Гегель? Діалектика – це:*

а. мистецтво суперечки, суб'єктивне вміння вести полеміку;

б. стиль мислення, який характеризується гнучкістю, компромісністю;

в. теорія розвитку «Абсолютної ідеї».

18. *Оберіть правильний варіант відповіді. У сучасній англо-американській науці нацією називається:*

а. сукупність громадян держави;

б. етнос;

в. корінне населення Англії та США.

19. *Оберіть правильний варіант відповіді. Поняття «вільнодумство» ввів:*

а. Ж.-Ж. Руссо;

б. Д. Коллінз;

в. А. Вольтер.

20. *Оберіть правильний варіант відповіді. Яке з наведених нижче понять відповідає поняттю «матерія»:*

а. атоми;

б. фізичні тіла;

в. філософська категорія.

21. *Оберіть правильний варіант відповіді. В діяльності І. Канта виділяють такі етапи:*

а. природничий та антропологічний;

б. докритичний та критичний;

в. етичний та післяетичний.

22. *Оберіть правильний варіант відповіді. Поняття як форма мислення відображає:*

- а. більшість ознак предмета (явища);
- б. усі ознаки предмета (явища);
- в. суттєві ознаки предмета (явища).

23. *Оберіть правильний варіант відповіді. У марксизмі процес розвитку суспільства аналізується у вигляді:*

- а. циклів;
- б. стріли;
- в. спіралі.

24. *Оберіть правильний варіант відповіді. Вкажіть, хто з наведених нижче філософів запропонував відому класифікацію форм руху матерії:*

- а. В. Ленін;
- б. Г. Плеханов;
- в. Ф. Енгельс.

25. *Оберіть правильний варіант відповіді. Вкажіть, яке з даних положень відповідає когерентній концепції істини? Істина – це:*

- а. знання, яке є адекватним відображенням об'єктивного світу;
- б. ідея, використання якої приводить до успіху;
- в. логічно несуперечливе знання.

26. *Оберіть правильний варіант відповіді. Вкажіть прізвище філософа, ідеї якого розвиває неотомізм:*

- а. Платон;
- б. Аристотель;
- в. Ф. Аквінський.

27. *Оберіть правильний варіант відповіді. Поняття «агностицизм» вперше використав:*

- а. Д. Юм;

Б. Дж. Берклі;

В. Г. Гекслі.

28. Оберіть правильний варіант відповіді. Яке твердження є вірним:

- а. спосіб виробництва розвивається на основі взаємодії людини і виробництва;
- б. спосіб виробництва розвивається на основі розвитку техніки;
- в. спосіб виробництва розвивається на основі розвитку продуктивних сил та виробничих відносин.

29. Оберіть правильний варіант відповіді. Наука як форма суспільної свідомості і соціальний інститут виникла в епоху:

- а. первісного суспільства;
- б. античності;
- в. Середньовіччя.

30. Оберіть правильний варіант відповіді. Виділіть в наступних судженнях діалектичний матеріалізм:

- а. думка – продукт діяльності мозку, суб'єктивний образ об'єктивного світу;
- б. думка – це біотоки мозку;
- в. думка – це явище, яке існує самостійно та незалежно від мозку.

31. Оберіть правильний варіант відповіді. Одним із етапів розвитку позитивізму був:

- а. емпіріокритицизм;
- б. неотомізм;
- в. трансценденталізм.

32. Хто вперше використав термін філософ» відносно тих, хто прагне до вищої мудрості і добродійного життя?:

- а. Демокріт;
- Б. Платон;
- В. Піфагор;

33. *Оберіть правильний варіант відповіді. Виділіть соціальний чинник, який, з точки зору філософа Ф. Енгельса, відіграв вирішальну роль в антропосоціогенезі:*

- а. використання вогню;
- б. трудова діяльність у колективі;
- в. звільнення верхніх кінцівок.

34. *Оберіть правильний варіант відповіді. Геракліт з Ефеса вважав, що першоосновою світу є:*

- а. вогонь;
- б. вода;
- в. час.

35. *Оберіть правильний варіант відповіді. Що є для Й. Фіхте вищим принципом діяльності:*

- а. об'єктивний закон;
- б. моральний закон;
- в. свобода вибору.

36. *Оберіть правильний варіант відповіді. Хто із названих нижче діячів культури був автором концепції «хутірської України», що закликала українців зберігати традиційні патріархальні форми суспільного життя:*

- а. І. Франко;
- б. П. Куліш;
- в. Л. Українка.

37. *Оберіть правильний варіант відповіді. У чому полягає дійсна єдність світу:*

- а. у бутті;
- б. у тому, що ми його уявляємо єдиним;
- в. у його матеріальності.

38. *Оберіть правильний варіант відповіді. Що розуміють в філософії під терміном «особистість»:*

а. будь-яка людина з моменту свого народження;

б. видатний діяч;

в. інтегральна соціальна якість, яка формується у індивіда в процесі його включення в систему суспільних відносин, засвоєння їм матеріальних і духовних продуктів людської культури.

39. *Оберіть правильний варіант відповіді. Ідея активності суб'єкта у пізнанні найбільш поширена в:*

а. німецькій класичній філософії;

б. метафізичному матеріалізмі XVII-XVIII ст.;

в. філософії неотомізму.

40. *Оберіть правильний варіант відповіді. Що таке соціальна структура суспільства:*

а. взірець поведінки;

б. організація відносин між людьми;

в. певний засіб зв'язку, взаємодії індивідів, які обіймають певні соціальні позиції і виконують певні соціальні функції.

41. *Оберіть правильний варіант відповіді. Визначте, що є предметом філософських досліджень структуралізму:*

а. структура діяльності індивіда;

б. структурні рівні організації матерії;

в. інваріантні відношення (структури) в динаміці переважно соціокультурних феноменів різного порядку.

42. *Оберіть правильний варіант відповіді. Вкажіть, у якому з наведених нижче суджень проводиться точка зору антисцієнтизму:*

а. наука є джерелом прогресу суспільства;

б. наукові досягнення можуть бути використані як на благо, так і на шкоду людям;

в. наука є соціальний інститут, який у сучасних умовах став ворожим до людини; вона веде до дегуманізації природи і суспільства.

43. *Оберіть правильний варіант відповіді. Назвіть основні елементи релігії:*

- а. релігійна свідомість, діяльність, інститути;
- б. собор, хрест, віра, молитва;
- в. релігійна свідомість, релігійний культ, релігійні організації.

44. *Оберіть правильний варіант відповіді. Німецький філософ К. Маркс вважав, що розвиток суспільства в цілому залежить від:*

- а. взаємодії Бога з природою;
- б. розвитку свідомості;
- в. розвитку продуктивних сил.

45. *Оберіть правильний варіант відповіді. Вкажіть, яка з наведених філософських думок належить Дж. Берклі:*

- а. людина – це тварина, яка виготовляє знаряддя праці;
- б. весь світ – це комплекс відчуттів, які вкладає в нас Бог;
- в. аналітичні судження є апіорними судженнями.

46. *Оберіть правильний варіант відповіді. Якому способу мислення притаманне формування парних, полярних категорій:*

- а. метафізиці;
- б. діалектиці;
- в. догматиці.

47. *Оберіть правильний варіант відповіді. Назвіть філософа, який першим із представників європейської філософії поставив проблему буття:*

- а. Демокрит;
- б. Ф. Аквінський;
- в. Парменід;

48. *Оберіть правильний варіант відповіді. Вкажіть правильне формулювання закону відповідності продуктивних сил виробничим відносинам:*

- а. виробничі відносини і продуктивні сили повинні один одному відповідати;
- б. продуктивні сили можуть не відповідати виробничим відносинам;
- в. виробничі відносини повинні відповідати характеру та рівню розвитку продуктивних сил суспільства.

49. *Оберіть правильний варіант відповіді. Назвіть філософський напрям, який спростовує існування об'єктивної реальності:*

- а. об'єктивний ідеалізм;
- б. вульгарний матеріалізм;
- в. суб'єктивний ідеалізм.

50. *Оберіть правильний варіант відповіді. Відображення – це:*

- а. будь-яка зміна одного об'єкту в результаті дії на нього іншого об'єкту;
- б. будь-яка взаємодія об'єктів;
- в. відтворення структури властивостей об'єкту, що відображається, в об'єкті, який відображає.

51. *Оберіть правильний варіант відповіді. Кому з філософів належить вислів: «Цей космос один і той же для всіх, але він завжди був, є і буде вічно живий вогонь, який помірно розгоряється й помірно вгасає»?*

- а. Фалес;
- б. Геракліт;
- в. Демокрит.

52. *Оберіть правильний варіант відповіді. Філософський дуалізм визнає наступні принципи:*

- а. тотожність мислення та буття;
- б. первинність матерії;

в. незалежність мислення та протяжності один від одного.

53. *Оберіть правильний варіант відповіді. Системний підхід до аналізу суспільства розробив:*

а. З. Фрейд;

б. К. Маркс;

в. М. Вебер.

54. *Оберіть правильний варіант відповіді. Базовим у дослідженні свідомості у філософії структуралізму стає:*

а. мислення;

б. несвідоме;

в. мова.

55. *Який напрям заперечує пізнавальну цінність філософії? :*

а. структуралізм;

б. позитивізм;

в. дадаїзм.

56. *Оберіть правильний варіант відповіді. В якій праці Августина Аврелія викладені ідеї «філософії історії»:*

а. «Про град божий»;

б. «Сповідь»;

в. «Про природу».

57. *Оберіть правильний варіант відповіді. Кому належить висловлювання «Все тече і все змінюється»:*

а. Піфагор;

б. Фалес;

в. Геракліт.

58. *Оберіть правильний варіант відповіді. До якого філософського погляду належить таке положення: «Всі події та процеси в*

суспільстві здійснюються відповідно до суворої необхідності, яка включає всі випадковості»:

- a. матеріалістичне розуміння історії;
- б. фаталізм;
- в. ідеалістичне розуміння історії.

59. Оберіть правильний варіант відповіді. Задача середньовічної філософії, з точки зору схоластів, полягала в тому, щоб:

- a. знайти раціональні доведення віри;
- б. досліджувати природу;
- в. досліджувати соціальну дійсність.

60. Як називається розділ філософії, що вивчає буття, його форми, суть світу, його першооснову?:

- a. онтологія;
- б. аксіологія;
- в. гносеологія .

61. Оберіть правильний варіант відповіді. Назвіть автора вислову: «Я мислю, звідси, існую»:

- a. Б. Спіноза;
- б. Д. Юм;
- в. Р. Декарт.

62. Як називається розділ філософії, що вивчає суть і природу людини, специфіку його буття?:

- a. антропологія;
- б. валеологія;
- в. праксеологія.

63. Оберіть правильний варіант відповіді. Критерієм суспільного прогресу, з точки зору К. Маркса, є:

- a. сутність розвитку свободи і демократії;

б. рівень розвитку матеріального виробництва;

в. рівень розвитку виробничих сил.

64. Як називається розділ філософії, що вивчає суть і специфіку буття суспільства? :

а. еврилогія;

б. етика;

в. соціальна філософія..

65. Оберіть правильний варіант відповіді. Згідно з Г. Гегелем, кожна суперечність проходить такі етапи свого визрівання:

а. єдність, протиріччя, синтез;

б. тотожність, відмінність, протилежність, протиріччя;

в. буття, сутність, поняття.

66. Оберіть правильний варіант відповіді. Визначте філософську позицію Г. Гегеля:

а. дуалізм;

б. метафізичний матеріалізм;

в. об'єктивно-ідеалістична діалектика.

67. Оберіть правильний варіант відповіді. Виділіть у наступних судженнях точку зору діалектичного матеріалізму:

а. свідомість є властивістю високоорганізованої матерії людського мозку;

б. свідомість – властивість всієї матерії;

в. свідомість людини – це прояв світового духу.

68. Оберіть правильний варіант відповіді: Яка функція філософії є головною в розробці принципів і методів пізнання?:

а. каузальна;

б. флогістична;

в. методологічна

69. *Оберіть правильний варіант відповіді. Майєвтика – це:*

- а. форма повчання;
- б. іронічне глузування;
- в. спілкування зі співрозмовником з метою знаходження ним істини.

70. *Оберіть правильний варіант відповіді. Визначте, якому науковцю належить класичне визначення матерії: «Матерія є філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, яка дана людині в її відчуттях, яка копіюється, фотографується і відображається нашими відчуттями, існуючи незалежно від них»:*

- а. Т. Кун;
- б. Ф. Енгельс;
- в. В. Ленін.

71. *Яка функція філософії виявляється у вивченні і обґрунтуванні цінностей?:*

- а. пізнавальна;
- б. праксеологічна;
- в. аксіологічна.

72. *Оберіть правильний варіант відповіді. У структуру свідомості можна включити:*

- а. мрії, образи, уявлення, почуття;
- б. знання, гіпотези, бажання, самосвідомість;
- в. почуття, емоції, волю, мислення.

73. *Яка функція філософії є головною в осмисленні індивідуального буття людини, сенсу його життя?:*

- а. аксіологічна;
- б. праксеологічна;
- в. екзистенційна.

74. *Оберіть правильний варіант відповіді. Назвіть філософське вчення, згідно з яким стверджується незалежне існування двох субстанцій – матеріальної та духовної:*

- а. філософія життя;
- б. персоналізм;
- в. картезіанство.

75. Оберіть правильний варіант відповіді. Вкажіть правильне положення. Об'єктивна істина – це:

- а. визнання того, що вона існувала до людини;
- б. сама природа;
- в. знання, яке не залежить ні від суб'єкта, ні від людства.

76. Оберіть правильний варіант відповіді. Вчення про ноосферу було розроблено:

- а. О. Гіляровим;
- б. П. Юркевичем;
- в. В. Вернадським.

77. Оберіть правильний варіант відповіді. Виділіть поняття, з яким у межах класичної філософії часто ототожнювалась категорія «розвиток»:

- а. самоорганізація;
- б. регрес;
- в. прогрес.

78. Оберіть правильний варіант відповіді. Одна із характеристик людини як індивідуального феномена, що відображає його соціальну сутність:

- а. особистість;
- б. індивідуальність;
- в. особа.

79. Оберіть правильний варіант відповіді. Що таке міф? Міф – це:

- а. світорозуміння;
- б. специфічний образний синкретичний світогляд;

в. розповідь про минуле.

80. Яка функція філософії виявляється в осмисленні досягнень культури, виявленні помилок, ілюзій?:

- а. критична;
- Б. світоглядна;
- В. аксіологічна.

81. Оберіть правильний варіант відповіді. Автором поняття «ідоли майдану» є:

- а. Ф. Бекон;
- Б. Г. Лейбніц;
- В. Дж. Толанд.

82. Оберіть правильний варіант відповіді. Який з перелічених філософських напрямів в теорії пізнання акцентує увагу на аспекті споглядання:

- а. філософія марксизму;
- б. прагматизм;
- в. метафізичний матеріалізм.

83. Хто сформулював «основне питання філософії» як питання про відношення мислення до буття?:

- а. Ф.Енгельс;
- Б.Ч.Пірс;
- В.В.Ленін.

84. Хто вперше розділив філософів на ідеалістів і матеріалістів? :

- а. Платон;
- б. Арістотель;
- в. Демокріт.

85. Оберіть правильний варіант відповіді. Ідеологія – це:

- а. відображення класових інтересів у міфах та релігіях;

- б. систематизоване відображення соціальної дійсності;
- в. відображення дійсності з позиції певних соціальних сил, яке дається у теоретизованій формі.

86. Оберіть правильний варіант відповіді. Міфологічний світогляд передбачає:

- а. єдність людини з природою;
- б. розмежованість людського та природного;
- в. протистояння людини природі.

87. Оберіть правильний варіант відповіді. Що є засобом існування матерії:

- а. рух;
- б. час;
- в. простір.

88. Оберіть правильний варіант відповіді. Етнос – це:

- а. інтелектуальний конструкт, уявна спільнота, результат соціалізації людини;
- б. феномен біосфери, завжди пов'язаний з ландшафтом, який його містить;
- в. стала група людей, члени якої поділяють спільну назву та елементи культури, володіють міфом про спільне походження і історичною пам'яттю, асоціюють себе з особливою територією.

89. Оберіть правильний варіант відповіді. Здатність релігії ілюзорно відтворювати належні соціальні відносини, в яких людина відчувається вільною і щасливою, – це:

- а. світоглядна функція;
- б. регулятивна функція;
- в. ілюзорно-компенсаторна функція.

90. Оберіть правильний варіант відповіді. «В одну й ту саму річку не можна увійти двічі». Це положення належить:

- а. Фалесу;
- Б. Геракліту;
- В. Демокриту.

91. Оберіть правильний варіант відповіді. Хто з античних філософів сказав: «Я знаю лише те, що я нічого не знаю»:

- а. Піфагор;
- Б. Платон;
- В. Сократ.

92. Хто вважав, що філософія починається із здивування? :

- а. Софокл;
- б. Фалес;
- в. Арістотель..

93. Який напрям у філософії затверджує незалежне існування один від одного матерії і духу? :

- а. Концептуалізм;
- б. матеріалізм;
- в. Дуалізм.

94. Оберіть правильний варіант відповіді. Хто із названих античних філософів є автором концепції ідеальної держави:

- а. Платон;
- Б. Демокрит;
- В. Сократ.

95. Оберіть правильний варіант відповіді. Хто із названих нижче філософів висунув положення про те, що свідомість є продуктом розвитку «абсолютної ідеї»:

- а. Й. Фіхте;
- Б. Ф. Шеллінг;
- В. Г. Гегель.

96. *Оберіть правильний варіант відповіді. Виберіть правильний варіант визначення, що вказує місце філософії в духовній культурі Середньовіччя:*

- а. філософія є прислужницею теології;
- б. філософія є поводитирем теології;
- в. теологія є прислужницею філософії.

97. *Оберіть правильний варіант відповіді. Назвіть спосіб мислення, який формує парні, полярні категорії:*

- а. метафізика;
- б. еkleктика;
- в. діалектика.

98. *Оберіть правильний варіант відповіді. За цим критерієм всі існуючі суспільства поділяються на традиційні, індустріальні та постіндустріальні. Про який критерій класифікації суспільства йдеться:*

- а. наявність писемності;
- б. ступінь соціальної диференціації;
- в. спосіб здобування засобів для існування.

99. *Оберіть правильний варіант відповіді. Сократ основну увагу у своїх міркуваннях приділяв:*

- а. атомістичній теорії;
- б. державному устрою;
- в. людині як моральній істоті.

100. *Оберіть правильний варіант відповіді. Якому філософу належить думка: «свобода є усвідомлена необхідність»:*

- а. Ж. Ламетрі;
- б. Д. Дідро;
- в. Спіноза.

101. *Оберіть правильний варіант відповіді. Представники логічного позитивізму вдалились до розробки та запровадження процедури:*
- а. екологізації;
 - б. верифікації;
 - в. компліментарності.
102. *Оберіть правильний варіант відповіді. Виберіть правильне судження. Діалектичний матеріалізм:*
- а. визнає поділ якостей на первинні та вторинні;
 - б. визнає суб'єктивність вторинних якостей;
 - в. заперечує поділ якостей на первинні та вторинні.
103. *Оберіть правильний варіант відповіді. Ці теорії базуються на припущеннях, що суспільство поступово розвивається від простих до складних форм. Про які теорії пояснення соціальних змін йдеться:*
- а. еволюційні теорії;
 - б. циклічні теорії;
 - в. функціональні теорії.
104. *Оберіть правильний варіант відповіді. Позицію сенсуалізму в теорії пізнання можна передати тезою:*
- а. немає нічого в інтелекті, чого б не було у відчуттях;
 - б. сенс є лише в тому, що є корисним;
 - в. кожна річ має достатні підстави для того, щоб бути саме такою.
105. *Оберіть правильний варіант відповіді. Представники Кирило-Мефодіївського братства закликали:*
- а. українців до повстання проти російського та польського поневолення;
 - б. українців та поляків до боротьби проти московщини;
 - в. всіх слов'ян до об'єднання у вільній федерації вільних країн.
106. *Оберіть правильний варіант відповіді. Хто вперше використовував термін «Ренесанс»:*

- а. Т.Мор;
- Б. Дж. Вазарі;
- В. Т. Кампанелла.

107. *Оберіть правильний варіант відповіді. Об'єкт пізнання:*

- а. є похідним від суб'єкта;
- б. постає частиною суб'єкта пізнання;
- в. є невід'ємним від суб'єкта, оскільки вони постають сторонами єдиного процесу пізнання;

108. *Який напрям у філософії розглядає свідомість як атрибут матерії?:*

- а. Атрибутизм;
- б.Позиціоналізм;
- в.Матеріалізм.

109. *Оберіть правильний варіант відповіді. Українська філософія у ХХ ст.:*

- а. припинила свій розвиток;
- б. успішно розвивалась лише за межами радянської України;
- в. розвивалася кількома потоками: в діаспорі, в радянській Україні та в Західній Україні.

110. *Оберіть правильний варіант відповіді. Що таке наукова картина світу:*

- а. суспільне уявлення про соціальні та природні процеси;
- б. образ світу, заснований на філософсько-світоглядних принципах;
- в. образ світу, створений на основі природознавчих і гуманітарних наук.

111. *Оберіть правильний варіант відповіді. Виділіть основне положення раціоналізму:*

- а. пізнання світу можливо завдяки божественному одкровенню;

- б. слід використовувати у пізнанні діалектичний метод;
- в. розуму відводиться пріоритетна роль у пізнавальній діяльності людини.

112. *Як називається вчення про суть і роль цінностей людини:*

- а. антропологія;
- б. телеологія;
- в. аксіологія.

113. *Оберіть правильний варіант відповіді. Який вид енергії є найбільш ефективним та екологічно чистим для виживання і прогресу людства:*

- а. невідновлювані ресурси (вугіль, нафта, газ, деревина);
- б. відновлювані ресурси (енергія Сонця, вітру);
- в. атомна енергія.

114. *Оберіть правильний варіант відповіді. Оберіть правильну відповідь. Філософській думці Київської Русі властива:*

- а. етизація філософської культури;
- б. естетизація філософських проблем;
- в. політизація філософських проблем.

115. *Оберіть правильний варіант відповіді. У чому полягає сутність принципу єдності світу з точки зору філософії марксизму:*

- а. в абсолютності;
- б. в ідеальності;
- в. у матеріальності.

116. *Який напрям у філософії розглядає матерію як комплекс відчуттів людини?:*

- а. позитивізм;
- б. суб'єктивний ідеалізм;
- в. об'єктивний ідеалізм.

117. *Оберіть правильний варіант відповіді. Хто з перелічених філософів створив так звану «наївну діалектику»:*
- а. Геракліт;
 - б. Платон;
 - в. Аристотель.
118. *Оберіть правильний варіант відповіді. Біля 1500 років до н. е. вулканічне виверження в Егейському морі створило велетенську хвилю, яка зруйнувала Мінойську цивілізацію. Про який фактор процесу соціальних змін йдеться:*
- а. природне оточення;
 - б. технологічний;
 - в. демографічні зміни.
119. *Оберіть правильний варіант відповіді. Вкажіть, яке з даних висловлювань відповідає діалектичному матеріалізму? Рух – це:*
- а. потік свідомості;
 - б. будь-яка сукупність відчуттів людини;
 - в. будь-яка зміна взагалі.
120. *Як називається круговорот життя, нескінченний перехід з одного життя в інше?:*
- а. майя;
 - б. сансара;
 - в. атман.
121. *Оберіть правильний варіант відповіді. Філософія екзистенціалізму акцентувала увагу перш за все на окресленні людського буття:*
- а. в його соціальних та психологічних якостях;
 - б. через його відношення до світу природного буття;
 - в. через його внутрішнє людське сприйняття та переживання.

122. *Оберіть правильний варіант відповіді. Виділіть серед наведених нижче положень ідеалістичне. Простір та час – це:*
- а. корінні умови буття;
 - б. об'єктивні форми існування матерії;
 - в. форми людського сприйняття.
123. *Оберіть правильний варіант відповіді. Консолідація соціальних зв'язків в межах суспільства здійснюється за допомогою цієї основної ознаки суспільства. Про яку основну ознаку суспільства йдеться:*
- а. універсальність;
 - б. автономність;
 - в. інтегративність.
124. *Оберіть правильний варіант відповіді. Хто із давньогрецьких філософів вважав, що «знання – це пригадування (анамнез)» того, що колись душа знала, а потім забула:*
- а. Аристотель;
 - б. Сократ;
 - в. Платон.
125. *Оберіть правильний варіант відповіді. Яке визначення поняття «ідеальне» є правильним з точки зору діалектичного матеріалізму? Ідеальне – це:*
- а. суб'єктивна реальність;
 - б. відображене матеріальне;
 - в. психічне.
126. *Оберіть правильний варіант відповіді. Представником якої течії сучасної західної філософії вважається Б. Рассел:*
- а. неопозитивізму;
 - б. прагматизму;
 - в. неотомізму.

127. *Оберіть правильний варіант відповіді. Назвіть філософа, який першим використав метод сходження від абстрактного до конкретного:*
- а. К. Маркс;
 - б. І. Кант;
 - в. Г. Гегель.
128. *Оберіть правильний варіант відповіді. До якого напрямку філософської думки належить положення про те, що розвиток суспільства є результатом свідомих зусиль і дій найбільш видатних представників людства:*
- а. матеріалістичне розуміння історії;
 - б. релігійне розуміння історії;
 - в. ідеалістичне розуміння історії.
129. *Оберіть правильний варіант відповіді. Джерелом нашої свідомості для матеріаліста є:*
- а. відчуття;
 - б. розум людини;
 - в. об'єктивний світ.
130. *Оберіть правильний варіант відповіді. Назвіть категорію, яка є найбільш близьким за змістом до категорії «якість»:*
- а. межа;
 - б. переривчатість;
 - в. властивість.
131. *Оберіть правильний варіант відповіді. Філософська система Г. Сковороди містить наступні концепції:*
- а. про споріднену працю як спосіб спасіння душі;
 - б. про дві натури, три світи та життєве щастя людини;
 - в. про три натури, світову антитетику та два світи.

132. *Оберіть правильний варіант відповіді. Наука у суспільстві функціонує у вигляді:*
- а. незаперечних тверджень та принципів;
 - б. єдності інтуїції та доведень;
 - в. сукупності соціальних інститутів, що здійснюють наукову діяльність.
133. *У якому понятті староіндійська філософія відображала моральний закон, що додає світу порядок?:*
- а. майя;
 - б. сансара;
 - в. дхарма.
134. *Оберіть правильний варіант відповіді. Закони діалектики є законами розвитку об'єктивного та суб'єктивного світу. Як Ви вважаєте, на яке питання відповідає закон єдності і боротьби протилежностей:*
- а. «Що є джерелом розвитку?»
 - б. «Яка спрямованість розвитку?»
 - в. «Як відбувається розвиток?»
135. *Оберіть правильний варіант відповіді. Патристика – це:*
- а. принцип прийняття за основу всього суцього одного начала;
 - б. сукупність теолого-філософських християнських мислителів;
 - в. філософська точка зору, згідно з якою будь-яке матеріальне тіло володіє душею.
136. *Оберіть правильний варіант відповіді. Ідеалізм – це:*
- а. прагнення обґрунтувати значення ідеалів у житті, прагнення людини до досконалості;
 - б. визнання ідей, свідомості первинним, тим, що обумовлює матеріальне;
 - в. ствердження, що ідеї, думки існують реально.

137. *Оберіть правильний варіант відповіді. Практика – це:*
- а. чуттєве сприйняття світу;
 - б. логічне обґрунтування думок;
 - в. сукупність матеріально-виробничої, суспільно-політичної, експериментально-наукової та духовно-предметної діяльності людей.
138. *Оберіть правильний варіант відповіді. Сутність релігії – це:*
- а. певний стан свідомості;
 - б. зв'язок між однодумцями;
 - в. фантастичне відображення у свідомості людей тих сил, які панують над ними в їх повсякденному житті.
139. *Оберіть правильний варіант відповіді. Визначте хронологічні рамки німецької класичної філософії:*
- а. XVII ст.;
 - б. друга пол. XVIII ст.;
 - в. середина XVIII ст. – середина XIX ст.
140. *Кому приписується авторство «Дао Де Цзін»?:*
- а. Луй-юнь;
 - б. Конфуцій;
 - в. Лао-цзи.
141. *Оберіть правильний варіант відповіді. Хто з філософів стародавньої Греції склав славнозвісні «апорії»:*
- а. Парменід;
 - б. Ксенофан;
 - в. Зенон.

142. *Оберіть правильний варіант відповіді. Виділіть загальноприйняте визначення діалектики. Це – вчення про:*
- а. розвиток матеріального та ідеального буття;
 - б. загальні закони природи, суспільства і мислення;
 - в. закони руху у природі.
143. *Оберіть правильний варіант відповіді. Вкажіть сферу філософського знання, яка вивчає буття та сутність людини:*
- а. онтологія;
 - б. гносеологія;
 - в. філософська антропологія.
144. *У якому понятті Конфуцій виразив людинолюбство і гуманність?:*
- а. дао;
 - б. цинь;
 - в. жень .
145. *Оберіть правильний варіант відповіді. Вкажіть форму буття, яка вважається основоположною в філософії екзистенціалізму:*
- а. буття людини;
 - б. буття суспільства;
 - в. духовне буття.
146. *Який напрям старокитайській філософії вважає мораль першоосновою стабільності і порядку суспільства?:*
- а. даосизм;
 - б. дадаїзм;
 - в. конфуціанство .
147. *Оберіть правильний варіант відповіді. Яке визначення «рух» Ви вважаєте правильним? Рух – це:*
- а. будь-яке переміщення взагалі;
 - б. відсутність спокою;

в. будь-яка зміна взагалі.

148. *Оберіть правильний варіант відповіді. Раси – це:*

а. підрозділи виду «людина розумна» з закріпленими спадковими фізичними ознаками і з певним ареалом розселення;

б. спільноти людей, об'єднаних територією, звичаями, господарським життям і свідомістю;

в. людські спільноти, об'єднані спільністю мови, звичаїв, долі.

149. *Суть якого учення є «Причиною страждання є жадання буття, бажання, пристрасті, потяг»?:*

а. дадаїзм;

б. даосизм;

в. буддизм.

150. *Проти якого учення направлені апорії Зенона?:*

а. Діалектики Геракліта;

б. Ідеалізму Гесіода;

в. метафізики Анаксагора.

Питання до контролю

1. Історичні типи світогляду.
2. Філософія, її предмет та функції.
3. Основне питання філософії та її структура.
4. Філософія давнього Сходу.
5. Особливості, умови формування та етапи розвитку античної філософії.
6. Філософія стародавньої Греції. Загальна характеристика.
7. Філософія Демокріта і Платона.
8. Філософія Арістотеля.
9. Філософія стародавнього Риму. Загальна характеристика.
10. Основні напрями філософії Середньовіччя.
11. Філософія Відродження.
12. Наукова революція XVI-XVII ст. та її вплив на розвиток філософії.
13. Проблема методології наукового пізнання у філософії Нового часу.
14. Філософія Просвітництва та французький матеріалізм XVIII ст.
15. Філософія І.Канта.
16. Філософія Г.Гегеля.
17. Філософія марксизму.
18. Філософські ідеї А.Шопенгауера.
19. Ф.Ніцше як засновник „філософії життя”.
20. Філософія позитивізму та емпіріокритицизму.
21. Філософія психоаналізу та неофрейдизму.
22. Філософська герменевтика.
23. Вихідні ідеї екзистенціалізму.
24. Російська філософія.
25. Розвиток філософської думки в Україні
26. Проблема буття в філософії.
27. Матерія як філософська категорія.
28. Проблема руху в філософії та природознавстві. Форми руху матерії.
29. Простір і час як основні форми існування матерії.
30. Проблема свідомості. Відображення як загальна властивість матерії.
31. Сутність свідомості. Структурні рівні свідомості.
32. Діалектика та її альтернативи.
33. Основні закони діалектики.
34. Категорії діалектики: причина і наслідок.
35. Категорії діалектики: форма і зміст.
36. Категорії діалектики: необхідність і випадковість.
37. Категорії діалектики: сутність і явище.
38. Предмет і структура пізнання.
39. Основні принципи теорії пізнання.
40. Чуттєве і раціональне ступені пізнання. Раціоналізм та емпіризм.
41. Проблема практики в пізнанні. Основні види практики.
42. Проблема істини в філософії та науці.
43. Філософський аналіз науки. Закономірності розвитку науки.

44. Рівні та форми наукового пізнання.
45. Проблема метода в філософії. Загальна характеристика методів наукового пізнання.
46. Методи емпіричного рівня пізнання.
47. Методи емпірично-теоретичного рівня пізнання.
48. Філософський аналіз суспільства. Теоретичні моделі суспільства.
49. Філософія історії: предмет і напрямки.
50. Поняття цивілізації.
51. Поняття суспільного закону. Свобода і необхідність.
52. Екологія та екологічні проблеми в Україні.
53. Соціально-етнічні спільноти людей та тенденції їх розвитку.
54. Ідея прогресу в історії соціальної філософії.
55. Матеріальне виробництво – основа існування та розвитку суспільства.
56. Концепція і види творчості.
57. Творчість і особа.
58. Духовне життя суспільства та його структура.
59. Форми суспільної свідомості.
60. Поняття культури у філософії. Соціальні функції культури.
61. Глобальні проблеми сучасності, їх природа та шляхи вирішення.